

ISBN 978-966-920-375-5

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 12 грудня 2019 р.).

Корновенко С. В., Берестовий А. І., Компанієць О. В., Пасічна Ю. Г., Ігнзін С. Д., Щербаков М. Я. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917 – 1921 рр.: монографія. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2019. – 220 с.

Рецензенти:

Глібішук М. В. – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Тригуб О. П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Федьков О. М. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

У монографії розкрито, що активним учасником національного державотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. стало селянство. Зумовлено було це тим, що українське суспільство на початку ХХ ст. носило аграрний за своїм змістом характер. Селянство у роки Української революції мало власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. Одним із виявів селянської революційності було становлення селянських республік.

На підставі аналізу історичних джерел селянську республіку розуміємо як форму суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння селянської республіки є спільна справа.

Як соціокультурне, цілісне історичне явище селянська республіка була результатом селянської революції, виявом селянської революційності, селянського бунту, реалізацією політичної програми селянства. Вона переконливо засвідчила появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії – селянина.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, а також на широкий загал читачів, усіх, хто прагне повніше осягнути особливості національного державотворення періоду Української революції 1917–1921 рр.

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф84/169-2019 «Національне державотворення періоду Української революції 1917-1921 рр.: селянські республіки».

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Стан наукового вивчення теми (короткий історіографічний огляд).....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	32
1.3. Методологія дослідження.....	39
РОЗДІЛ II. ПРАКТИЧНИЙ СМИСЛ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА І РЕВОЛЮЦІЙНОГО РЕСПУБЛІКОТВОРЕННЯ: ВІД АБСТРАКТНО-ЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДО КОНКРЕТНО- ІСТОРИЧНОГО СИНТЕЗУ.....	53
2.1. Необхідність створення спільного наукового поля у дослідженні феномену революційного республікотворення й селянських республік.....	53
2.2. Реконструкція українського соціально-історичного світу селянських відносин і стійких схем селянського практичного смислу.....	58
2.3. Факти селянської історії як інструментарій осмислення сутності революційного республікотворення.....	77
РОЗДІЛ III. СЕЛЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ 1917–1921 РР.	91
3.1. Досвід селянського республікотворення 1905–1907 рр.....	91
3.2. Селянські республіки Наддніпрянської України періоду Української революції 1917–1921 рр.	105
3.3. Селянські республіки на Західноукраїнських землях.....	145
ВИСНОВКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	170
ДОДАТКИ.....	193

ВСТУП

Своєрідним «Рубіконом» в історії українського аграрного суспільства стала Українська революція 1917–1921 рр. — період відносно нетривалий у часі, проте насичений доцільними історичними подіями, що вплинули на тогочасне національне державотворення. Зважаючи на це, їх вивчення, зокрема досвіду державотворення і участі у цьому селянства, має неабияке науково-практичне та суспільно-політичне значення. Про це йдеться в Указі Президента України від 22 січня 2016 р. «Про заходи з дня відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.». Відповідно до нього, 2017 р. було проголошено Роком Української революції 1917–1921 рр., а відзначення цієї дати визначено пріоритетним напрямом у діяльності органів влади, наукових та громадських інституцій, упродовж 2017–2021 рр.

Активним учасником національного державотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. стало селянство. Зумовлено було це тим, що українське суспільство на початку ХХ ст. носило аграрний за своїм змістом характер. Селянство у роки Української революції мало власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. Одним із виявів селянської революційності було становлення селянських республік.

У період Української революції 1917–1921 рр. на Лівобережній Україні існувало дві республіки: Глухівська, Прилуцька. На Правобережній Україні — тринадцять: Вахнівська, Дерманська, Зазим'янська, Летичівська, Медвинська, Мліївська, Пашківська, Пригоринська, Республіка Чорного Лісу, Спиченська, Холодноярська, Чигиринська, Ямпільська. На Півдні України — п'ять: Баштанська, Висунська, Вільна територія/Вільний район/Махновія/Гуляйпільська республіка, Врадіївська, Колосівська. На Західній Україні — сім: Бойківська, Гуцульська, Західнолемківська/Руська народна республіка/Флоринська республіка, Маковицька, Печеніжинська, Східнолемківська/Вислоцька/Команчанська, Хотинська.

Вони є унікальним історичним феноменом, однією з форм суспільно-політичної організації селянства. Тобто, селянство у роки Української революції 1917–1921 рр. заявило про себе як про самодостатній, самобутній, повноправний, активний суб'єкт суспільно-політичного та соціально-економічного життя, національного державотворення.

Наукове осмислення зазначеної теми дозволить, по-перше, суттєво доповнити історичні знання із історії України загалом, періоду Української революції 1917–1921 рр. зокрема. По-друге, дослідження порушеної нами теми сприятиме тому, щоб виявити не лише масову та індивідуальну поведінку

людей за умов суспільно-політичних, духовно-культурних потрясінь початку ХХ ст., а і простежити трансформацію індивідуальної та колективної свідомості, морально-етичних норм і цінностей. По-третє, національне державотворення, пасамперед селянське республікотворення, періоду Української революції 1917–1921 рр. — цінний історичний досвід. Його вивчення важливе не тільки з наукової, а і практичної точок зору. Так, окремі моменти тогочасної практики можуть стати у нагоді й за новітніх непростих умов соціально-економічного і суспільно-політичного життя України.

Водночас не всі аспекти такого багатогранного феномену, як селянські республіки періоду Української революції 1917–1921 рр. розкрито повною мірою, мають місце дискусійні моменти. Перспективним є також розгляд еволюції селянських республік, причин їх утворення, виявлення спільних і відмінних рис тощо. Зважаючи на викладене вище, обрана для дослідження тема має науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Об'єктом вивчення є селянство як активний суб'єкт Української революції 1917–1921 рр., **предметом** — селянські республіки періоду Української революції 1917–1921 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1917–1921 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1917 р.) зумовлено падінням імперії Романових, подальшим розгортанням Української революції; верхньої (1921 р.) — завершенням Української революції. Водночас, для повноти висвітлення окремих питань, автори виходили за окреслені хронологічні межі дослідження.

Мета монографії полягає у тому, щоб на основі опрацювання залучених до праці історичних джерел та здобутків історіографії, ґрунтуючись на методології сучасного науково-історичного пізнання, дослідити участь селянства у національному державотворенні періоду Української революції 1917–1921 рр., причини утворення та еволюцію селянських республік як вияв селянської революційності, як форму суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства.

Автори висловлюють щире вдячність своїм попередникам із вивчення проблеми, матеріали і висновки яких тією чи іншою мірою стали у нагоді. Особлива подяка доктору історичних наук, професору, член-кореспонденту НАН України, завідувачу відділом історії України ХІХ — початку ХХ століття Інституту історії України НАН України, заступнику директора Інституту історії України НАН України, Голові Національної спілки краєзнавців України О. П. Реєнту, доктору історичних наук, професору, головному науковому співробітнику відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України Р. Я. Пирогу,

доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри археології і спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького А. Г. Морозову, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка О. М. Федькову, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили О. П. Тригубу, кандидату історичних наук, асистенту кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича М. В. Глібіщуку, директору Баштанського краєзнавчого музею О. О. Требуху за дружню підтримку і допомогу, слухні поради і конструктивні зауваження під час написання монографії,

РОЗДІЛ I

СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукового вивчення теми (короткий історіографічний огляд)

Сучасний етап у розвитку історіографії історії Української революції 1917–1921 рр. тісно пов'язаний із тими суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями, яких зазнало українське суспільство і українська державність на початку 1990-х рр. Насамперед йдеться про подолання ідеологічного та методологічного монізму, властивого радянській історичній науці. Сучасні українські історики перебувають у сприятливих умовах для наукової діяльності: відсутня політична цензура, вільним є доступ до архівосховищ, насамперед раніше секретних, межі дослідницького поля не зумовлюються відповідними партійно-державними настановами тощо. Все це дозволяє по-новому осмислити факти з історії Української революції 1917–1921 рр., селянської революційності та селянського республікотворення того часу, накопичені історичні знання, відродити історіографічну традицію, винищену в 1930-х рр., модернізувати поняттєво-категоріальний апарат та методологічний інструментарій тощо.

У 1990-х рр. — на початку ХХІ ст. питання історії Української революції — пріоритетний напрям вітчизняної історіографії. За підрахунками В. Верстюка, лише у 1990-ті роки в Україні з цієї тематики було захищено приблизно 150 докторських і кандидатських дисертацій, не рахуючи монографій, наукових статей, навчально-методичної та довідково-енциклопедичної літератури¹. За даними, що наводить А. Панчук, за 1990-ті — 2000-ні роки в Україні опубліковано понад 3000 наукових, науково-популярних видань, монографій, статей, посібників, що стосуються історії Української революції².

Історіографія як галузь історичної науки не могла не відреагувати на «революційний бум», пов'язаний з інтенсивним нагромадженням знань із історії Української революції 1917–1921 рр. та їхнім переосмисленням. Тому вже в першій половині 1990-х рр. з'являються перші спроби історіографічного вивчення цього явища. Так, В. Друмов, В. Шкворець, І. Федьков, Л. Цимбал³, А. Панчук, М. Панчук⁴, М. Дерев'янко⁵ звернулися до аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографічної спадщини як загалом історії України, так і окремих її аспектів.

Питання методологічного характеру, оцінка історіографії, розробка концепції Української революції — ці та інші проблеми представлено у працях В. Солдатенка⁶, О. Реєнта⁷, Ф. Турченка і Г. Кривошеї⁸, Я. Грицака⁹.

У другій половині 1990-х — на початку ХХІ ст. історіографічні проблеми історії Української революції стали об'єктом наукового вивчення на дисертаційному рівні таких авторів, як Л. Радченко¹⁰, А. Міносян¹¹, С. Грибодов¹² та інших.

Здобутки і проблеми української історіографії на зламі ХХ і ХХІ століть, історіографія історії Української революції, зокрема української державності періоду національно-визвольних змагань, опрацьовуються Л. Зашкільняком, О. Павлишиним¹³, В. Капелюшним¹⁴ та рядом інших дослідників.

У сучасній українській історіографії історії Української революції, починаючи з 1990-х рр., помітною стає тенденція звернення істориків до аналізу історичних знань, що стосуються не лише історії національної державності, націонал-патріотичних сил, а й інших учасників революційних подій в Україні, насамперед селянства. Фактично у сучасній українській історіографії упродовж 1990-х рр. — початку ХХІ ст. зусиллями багатьох дослідників відновлено та розвинено такий науковий напрям, як аграрна історія України. Зокрема, оформилися та функціонують наукові школи істориків-аграрників Д. Пойди, А. Морозова та інші науково-дослідницькі осередки; відбувається пошук і застосування нових методологічних підходів: синергетичного, конструктивістського, соціокультурного, психологічного; актуалізується аграрна тематика на наукових зібраннях різних рівнів: «Питання аграрної історії України та Росії» — читання, присвячені пам'яті Д. Пойди, Всеукраїнські симпозиуми з проблем аграрної історії, «Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація», «Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан» тощо. Українська революція 1917–1921 рр., селянська революційність, селянське республікотворення того часу стали предметом спеціального наукового аналізу не лише на рівні науково-популярної, узагальнювальної та енциклопедичної літератури, а й на дослідницькому рівні.

У тематичному напрямі, що стосується селянської революційності, селянського республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. умовно є підстави виокремити такі тематичні ніші:

1. дослідження селянських республік Правобережжя, Лівобережжя і Півдня України;
2. праці, присвячені повстанському руху Нестора Махна;
3. напрацювання, що стосуються селянських республік Західної України.

Ю. Котляр — дослідник історії селянських республік в Україні у статті «Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення»¹⁵ проаналізував 1919 р. як рік найвищого повстанського розвитку, в якому були утворені формування державного типу — Висунська та Баштанська республіки. Саме вони на Півдні України, на думку автора, були ініціаторами становлення «селянської влади». Ці формування також успішно протистояли денікінським військовій та цивільній адміністраціям. Повстання баштанців історик визначив «партизанською війною у найтяжчому і найтрагічнішому варіанті». Із дослідження Ю. Котляра можна зробити висновок щодо причин поразки Висунської та Баштанської республік: природні умови, мала кількість озброєння, відсутність військових спеціалістів, зради можливих селян тощо.

Одну з праць Ю. Котляра — «Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст.»¹⁶ — присвячено загальному вивченню причин, характеру, особливостей, наслідків повстанського руху селянства в 1920-х рр. Автор прийшов до висновків, що повстанський рух селянства носив загальнодержавний характер і був справедливою його реакцією на політику центральної влади до селян. Факторами, що посилювали дії повстанців, стали класове розшарування та протистояння селянства між собою. Учений на наведених прикладах довів, що кожен регіон України мав свої особливості селянського руху під спільним знаменником — політичне забарвлення за двома напрямками: національний та анархо-махновський. У кінці 1920-х рр. суспільно-політична активність селянства, на думку автора, переходить у нову форму — бандитизм.

Ю. Котляр звертався й до вивчення життя та діяльності отаманів селянських республік. Із-поміж них: М. Прядко, Т. Логненко, І. Казарцев, З. Яшкін та ін. Окреме спеціальне дослідження історика присвячене М. Прядку¹⁷. Автор охарактеризував його як лідера Баштанської селянської республіки, активного учасника повстанської боротьби. Його загін повстанського опору був відомий із-поміж військових загонів більшовиків, австро-німців та денікінців у 1919 р. Зазначене вище дослідження Ю. Котляра, на нашу думку, лише підтверджує факт того, що Південь України протягом періоду Української революції був територією суспільно-політичної активності селянства та одним із осередків селянського республікотворення.

Аналіз внутрішньої політичної організації Баштанської республіки дозволив Г. Корольову¹⁸ визначити її як «селянську модель самоврядної влади». Автор схиляється до думки, що Баштанська республіка була за своєю формою організації ліберальною. Причиною утворення Баштанської республіки історик вважає протистояння селян денікінському режимові, а ідеологічним підґрунтям — націонал-комуністичну концепцію.

Монографія Ю. Котляра «Висунська і Баштанська республіки»¹⁹ вирізняється новітніми поглядами вченого на формування та функціонування зазначених республік. Науковець визначив Висунську та Баштанську республіки формуваннями державного типу. Також автор — один із небагатьох дослідників-сучасників причини їх утворень пов'язує з періодом заснування цих сіл козаками-бунтарями. Тобто, на думку дослідника, традиції «непокірної вольності» у Висунську і Полтавці-Баштанці стали яскравим проявом у 1905 р. та 1918—1919 рр. Позитивними вважаємо роздуми Ю. Котляра щодо сутності поняття «республіка», можливості застосування його під час дослідження суспільно-політичної активності селянства Висунська та Полтавця-Баштанки. Привертають увагу думки автора про працю Івана Франка «Захар Беркут», яка вийшла в світ в 1882 р. і познайомила читача з ідеальним устроєм Тухольської республіки, задовго до утворення селянських республік у 1905 р.

У Ю. Котляра є окреме дослідження, присвячене Врадіївській хліборобській республіці²⁰, її становленню, постатям її лідерів. Основною причиною підтримки зазначеної республіки селянами стала їх зневіра та протистояння чинній владі.

Поділяємо погляди Ю. Митрофаненка стосовно доцільності критичного переосмислення аналізу селянських республік, які в радянській історіографії отримали визначення «політичного бандитизму». У дослідженні автора цікавими є погляди на окремі республіки. Наприклад, дослідник причинами утворення Висунської та Баштанської республік називає боротьбу зі Збройними силами Півдня Росії за ініціативи боротьбистів та більшовиків.

Цікавими також вважаємо його погляди²¹ стосовно появи селянських республік на території Закарпаття. На його переконання, їх поява була спричинена прагненням до соборності та мала в своїй основі національні ідеї. Складна політична ситуація, пов'язана з опозиційно налаштованими до України Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією та боротьбою за ідею української державності, стала поштовхом до утворення Гуцульсько-Ясинської республіки. Час її існування істориком визначено протягом кількох місяців.

Ю. Митрофаненко²² селянські республіки називає певною формою «федералістичної самоорганізації». Розбіжності політичних позицій сучасників автор визначає однією з поразок Української революції 1917—1921 рр. Самі селянські республіки науковець вважає «квазідержавними селянськими організаціями». Історик охарактеризував причини, особливості формування селянських республік. Спільним у формуванні селянських республік періоду Української республіки 1917—1921 рр., на переконання автора, була їх поразка від державних механізмів. На думку Ю. Митрофаненка, лише

консолідація селянських республік із державною владою могла бути успішною для республік.

Із-поміж дослідників селянських республік Півдня України виокремлюємо С. Губського²³. Він суспільно-політичну активність селянства протягом Української революції 1917–1921 рр. визначив «повстансько-партизанським рухом». Його дослідження стосується функціонування селянських республік Миколаївщини. Автор вагому роль у формуванні настроїв селянства Півдня України під час Української революції відводить партіям. Із-поміж них дослідник виокремив більшовиків, боротьбистів, анархістів тощо. На нашу думку, гіперболізація впливу політичних партій на селянство є перебільшенням. У такий спосіб ігнорується суб'єктність селянства.

Утворення селянських республік С. Губський, як і Ю. Котляр, вважає найвищою формою повстансько-партизанського руху на Півдні України. У колі досліджень С. Губського — Колосівська, Врадіївська, Висунська та Баштанська республіки. Врадіївську хліборобську республіку науковець вважає утворенням державного типу. Свою позицію пояснює наявністю в цій республіці території, управлінського апарату, війська, двосторонньою активною політикою її керівництва. Спільність Висунської та Баштанської республік С. Губський убачає в організованості перших виступів, у тяжінні до центру — Херсона або Миколаєва, а відмінність — в управлінській структурі двох республік та впливу партій різної ідеології на ці республіки.

Коротке за обсягом, однак змістовне та критичне дослідження Г. Корольова²⁴. Вже його назва привертає увагу і викликає науковий інтерес: «Баштанська республіка — селянська модель деліберативної демократії». Автором проаналізовано повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1919 р., його політичний складник. Ідеологічну серцевину Баштанської республіки, на думку науковця, складала спадщина козаків — традиції та світогляд. Загалом утворення Баштанської республіки автор називає ситуативним, ментальним. Він визначає її як «деліберальну демократію». Для такої моделі характерними є активна участь всіх її учасників у політичних процесах, які дотримуються принципу відповідальності тощо. Саму форму селянської самоорганізації дослідник чітко визначає поняттям «республіка».

Ю. Котляром²⁵ досліджено не лише особливості устрою селянських республік, а й, звертаючися до біографічного методу, ним розкрито вплив окремих постатей-отаманів селянських республік, наприклад Павла та Івана Турів, на внутрішню організацію Баштанщини. На його думку, ці отамани заслуговують позитивної оцінки «чесних та працьовитих, авторитетних» лідерів, хоча влада і вважала їх розбійниками.

У спільному дослідженні Ю. Котляра та О. Соловйова²⁶ розглянуто селянський рух на Півдні України в 1917–1921 рр. крізь призму релігійних чинників. Автори визначили причини утворення селянських республік: відокремлення церкви від держави, позбавлення релігійних діячів громадянських прав, терор і репресії проти правителів церкви, вилучення земель у церкви. Селянський рух на релігійній основі в 1919–1920-х рр. набув значного масштабу. Найбільшого резонансу, на думку науковців, набуло вбивство агітатора Бармашової під час релігійного жіночого бунту в с. Засел'є, а також трагічні події в с. Отбедо-Василівка.

У статті «Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації»²⁷ Ю. Котляр запропонував класифікацію селянських республік Наддніпрянської України за політичною структурою та напрямками повстанської боротьби. Як й інші сучасні дослідники, він Українську революцію 1917–1922 рр. характеризує як національно-демократичну, а селянські республіки одним із перших визначає як найвищу форму організації селянства. Селянські республіки класифікує так: уєнервські (Холодноярська республіка, Мліївська республіка, Врадіївська Хліборобська республіка, Медвинська республіка) та націонал-соціалістичні (Висунська народна республіка); із радянсько-більшовицькою орієнтацією (Баштанська, Летицівська (Меджибізька)), анархо-маховською (Чигиринська) та бандитсько-кримінальною (Пашківська республіка). Класифікація напрямів повстанської боротьби за Ю. Котляром: антибільшовицький (Холодноярська республіка, Мліївська республіка, Врадіївська Хліборобська республіка, Медвинська республіка), антиденікінський (Висунська і Баштанська), антиукраїнський (Пашківська, Чигиринська, Летицівська (Меджибізька) республіки).

Опираючись на аналіз значного масиву історіографічних та архівних джерел, мемуарної літератури В. Щербатюк у праці «Медвинське антибільшовицьке повстання»²⁸ вивчив причини, особливості, значення Медвинського повстання. Вияв селянської моделі влади він ідентифікує, як «місцева республіка». Звернення уваги дослідника до вивчення цього повстання та зосередження на його особливостях є цілком зрозумілим, оскільки за формою та рушійною силою Медвинське повстання на Канівщині в історіографії порівнюють зі Звенигородським на Київщині.

Монографія Р. Коваля також присвячена Медвинському повстанню²⁹. Дослідження привертає до себе увагу не лише тим, що в ньому розкрито причини, характер, перебіг та значення Медвинського повстання. Автор ввів до наукового обігу значний масив історичних джерел особового походження, фото, описав життя нащадків повстанців Медвинського повстання в сучасній Україні.

В. Волковинського та В. Верстюка вважають в українській історіографії одними з перших, хто заговорив про важливість переосмислення революційної діяльності Н. Махна. У 1991 р. побачила світ монографія В. Волковинського³⁰. За висновками В. Волковинського³¹, постать Н. Махна є досить неоднозначною для історичної науки. Науковець, говорячи про реконструкцію історії махновського руху, зазначив про поспішність істориків у спробах «сказати правду про батька Махна», а тому висновки набувають не об'єктивного, а бажаного характеру. На його думку, махновщина стала проявом конфлікту між селянством та владою. Автор вважав, що селянська революційність мала еволюційний характер, оскільки пройшла шлях від стихійного руху до масової антирадянської боротьби. Повстання махновців він називає еволюцією від масового повстанського руху селянства до політичного бандитизму.

В. Верстюк³² писав: «Чи дійсно махновщина — це уособлення куркульської контрреволюційності і бандитського терору? Чому ж тоді так живі в народі інтерес і увага до махновщини і її лідера?»³³ Вчений поставив перед собою завдання переосмислити значення постаті Н. Махна та його діяльності в історії. В. Верстюк зрештою підсумовує: «В історії махновського повстання чергувалися два характерних явища: боротьба селянства Півдня України проти спроб реставрації поміщицького землеволодіння і його ж (селянства) негативна реакція на ліворадикальний «воєнно-комуністичний» експеримент більшовиків»³⁴. В. Верстюк здійснив спробу показати взаємозв'язки Н. Махна з Л. Троцьким, Х. Раковським, В. Антоновим-Овсієнко, М. Фрунзе тощо. «Селянський батько» постає як активний учасник політичного життя в Україні періоду національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Л. Яруцький³⁵, залучивши до свого дослідження матеріали КДБ, поряд із загальним дослідженням феномену «махновщина», вивчив постаті різних особистостей, що були з ним пов'язані, насамперед Нестора Махна, а також Василя Куриленка, Віктора Белаша, Левки Задова, Івана Лепетченка та інших. Окремим із них були присвячені розділи, наприклад, вивченню життєвого шляху Н. Махна, його дружині Г. Кузьменко, доньці Олені.

О. Атоян³⁶ діяльність повстанців на Півдні Україні під проводом Н. Махна назвала «феноменом». Автор у своєму дослідженні дотримувалася тези про боротьбу повстанців-махновців проти влади, проти «простого беззаконня стосовно них». Такі дії селянства О. Атоян назвала «волею народу до права».

К. Жбанова³⁷ присвятила своє дослідження аграрній політиці Н. Махна. Вона звернулася до розгляду політичної програми махновщини, її практичної реалізації та ставлення селян до політики Н. Махна. Дослідниця

вважає Н. Махна не лише військовим діячем, а й політиком, «будівничим нової держави». Остання оцінка обґрунтовується твердженням про структуру, територію, армію і навіть законодавство у сформованій організації Н. Махна.

Економічний устрій республіки Н. Махна в статті «Повстанський рух на Катеринославщині: махновські альтернативи економічній складовій політиці воєнного комунізму (огляд подій 1919)»³⁸ вивчали В. Дудчак та А. Петровська. Соціально-економічну політику Н. Махна в Гуляйпільській республіці вчені визначили позитивною. Створена модель влади, на думку науковців, хоча й не була зреалізована повною мірою, однак, за умови її втілення в життя, могла стати не лише «альтернативною політиці воєнного комунізму», але й такою, що повністю задовольнила б потреби селянства.

Архівні джерела, що стосуються судових справ отаманів Холодноярської республіки, ввів до наукового обігу М. Ковальчук³⁹. Із-поміж дослідників Холодноярської республіки відзначимо Д. Савченка⁴⁰, В. Щербатюка⁴¹, О. Красносілецького⁴², О. Літовка⁴³, С. Луніна⁴⁴ та інших.

Ю. Митрофаненко⁴⁵ ґрунтовно проаналізував доцільність вживання терміну «республіка» стосовно повстанської організації Холодного Яру. Науковець справедливо відзначив, що, наприклад В. Щербатюк та Р. Коваль, уникають вживання цього терміну щодо діяльності повстанців Холодного Яру. Поряд із тим, вони пропонують застосовувати поняття «Холодноярська республіка». Проаналізувавши організацію, структуру, ідеологічний супровід повстанських загонів Холодного Яру тощо, Ю. Митрофаненко обґрунтував доцільність вживання терміну республіка щодо організації повстанців Холодного Яру.

О. Вовк⁴⁶ класифікував селянський повстанський рух на Чигиринщині протягом 1917–1920-х рр. Автор висловив думку стосовно коректності вживання терміну «Холодноярська республіка» як селянської повстанської організації. Автор обґрунтував вживання терміну «Холодноярська республіка» некоректним, оскільки холодноярці ніколи власної «республіки» не мали й не проголошували, а «боролися не за маленьку територію навколо Холодного Яру, а за визволення України в цілому».

До аналізу методів боротьби, кількості повстанських загонів та політичної належності повстанців Холодного Яру в 1921–1922 рр. звертався Д. Красномовець⁴⁷. Науковець розкрив залучення до загонів повстанців Холодного Яру жителів інших регіонів — Київської, Миколаївської, Катеринославської губерній тощо, а також участь повстанців Холодного Яру у виступах повстанських груп Н. Махна. Д. Красномовець у своїх підрахунках зазначає 30 загонів повстанців лише у вересні 1922 р.

Історичний нарис «Черкаський район в добу Української революції 1917–1921 рр.»⁴⁸ є аналітичним дослідженням селянської революційності

протягом Української революції 1917–1921 рр., однак його беззаперечно можна назвати вдалою спробою в сучасних умовах звернути увагу історичної спільноти до Черкащини як унікального самобутнього центру боротьби за незалежність українського народу. Проведений у нарисі екскурс дозволяє зрозуміти, що Черкащина стала територією формування Вільного козацтва. Холодний Яр показано осередком формування повстанського руху краю.

У сучасній Україні дослідження, присвячені окремим лідерам селянських республік, не втрачають своєї актуальності. Наприклад, О. Солодаром у розвідці «Завислі шляхи Свирида Коцура»⁴⁹ вивчено еволюцію поглядів С. Коцура. Постать отамана Чигиринщини висвітлено як організатора Вільного Козацтва, революціонера, політичного активіста, командира червоного полку тощо. С. Коцур постає досить суперечливою фігурою. Вчений переконує, що причиною поразки селянських республік була безвідповідальність її отаманів та дотримання принципу «Моя хата з краю, нічого не знаю».

О. Солодар⁵⁰ характеризує Чигиринську республіку як потужну військову та політичну організацію, а її лідера — як активного учасника суспільно-політичних процесів на території краю. Завдяки його політичній свідомості та еволюції поглядів від соціаліста-революціонера до анархіста, на думку вченого, здатності здолати життєве кредо селянства «Моя хата з краю нічого не знаю», на думку вченого, Чигиринській республіці вдалося відбутися як явищу. Значимість республіки підтверджується участю різних політичних сил в її функціонуванні, хоча зрештою, за висновками О. Солодара, республіка потерпіла фіаско, а українська нація потерпіла поразку державності, зазнала значних людських втрат.

Ще одна праця О. Солодара «Як були коцуриці»⁵¹ — біографічного характеру. Соціально-економічні та суспільно-політичні потрясіння краю розглянуто крізь призму життя роду Коцурів. Свирид Коцур — один із лідерів Чигиринської республіки. Автор дає змогу не лише простежити життя ватажка Чигиринської республіки та його роду, але й зрозуміти дух тогочасної епохи та усвідомити місію, які покладав на свої плечі С. Коцур у боротьбі за права селянства.

Науковий пошук Р. Ковалю⁵² присвячений біографіям лідерів-отаманів селянських республік. Його праця навантажена фотокартками, копіями документів тощо. У ній не лише наведено біографічні дані, але й спогади сучасників щодо особистих якостей ватажків, цитати з архівних документів щодо суспільно-політичної активності селянських республік. Окреме дослідження Р. Ковалю⁵³ присвячене біографічним дослідженням отаманів Холодного Яру та Чорного лісу.

Напрацювання В. Грабовецького⁵⁴ стосується формування та функціонування однієї з західноукраїнських республік — Печеніжинської.

Її організація відбулася на фоні політичних процесів на західноукраїнських землях. Селянство Печеніжинського повіту проявило згуртованість проти можливого захоплення їх земель польською владою. Навесні та влітку 1919 р. селянство виявило високу активність. Чисельність повстанців в одному з виступів досягла 400 осіб, а до їх придушення були залучені каральні військові підрозділи.

Спільне дослідження М. Литвина та К. Науменка⁵⁵ зосереджено на вивченні історії Гуцульської республіки. У праці розкрито причини, передумови, особливості утворення, а також політичний та військовий устрій Гуцульської республіки. Автори називають ЗУНР «хрещеною матір'ю» республіки. Праця не навантажена оціночними висновками, автори залишають за читачем право дати оцінку діяльності Гуцульської республіки в регіоні.

У дослідженні О. Турчака⁵⁶ звернено увагу на загострення суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях напередодні Української революції, що й стало поштовхом до утворення на цих територіях селянських республік. Автор коротко охарактеризував внутрішню структуру Лемківської республіки, її зовнішні зв'язки, але про суспільно-політичну діяльність селянства республіки інформація відсутня.

У праці І. Любчика «Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX — 30-х роках XX століття: проблема національного самоусвідомлення»⁵⁷ вивчено суспільно-політичні та соціально-економічні процеси на Лемківщині. Автором виокремлено фактори та чинники, що стримували формування та утвердження національної свідомості лемківської етнографічної групи. Дослідник виокремив причини, що були перешкодами для становлення національної ідентичності лемків у 1917–1921 рр.

Краєзнавче дослідження В. Чоса «Мліїв — село козацької слави»⁵⁸ присвячене козацькому селу на Черкащині — Млію. Автор пронизує своє дослідження козацькими мотивами в поясненні тих чи інших суспільно-політичних потрясінь у цьому регіоні. Автором подано короткий нарис із історії Мліївської селянської республіки. У тексті виразно йдеться про важливу роль цієї організації у суспільно-політичному житті Черкащини періоду Української революції 1917–1921 рр. На підтвердження своїх висновків автор наводить факти про зачистку чекістами території та їх пошук повстанських загонів.

Б. Прах⁵⁹ у своєму дослідженні суспільно-політичних процесів на Лемківщині в 1918–1919 рр. довів, що активно до селянських виступів долучалися греко-католики. Тобто, на його думку, селянські виступи на території Лемківщини мали і релігійний характер.

Є. Населевець⁶⁰ суспільно-політичну активність селянства на Чернігівщині протягом 1918–1921 рр. визначив, як «анархо-махновське

повстання». Дослідник вважав цю активність стихійною, головною причиною визначив реакцію селянства на дії уряду. Ідеологію суспільно-політичної активності селянства ним охарактеризовано, як нестабільну та таку, що не вирізнялася ґрунтовністю. Гасла ватажків визначено простими та зрозумілими для простого населення.

М. Жирохов⁶¹, вивчаючи суспільно-політичну активність селянства Чернігівщини протягом 1918–1919 рр., приділив вагоме значення організованості селянства. Учений зазначив його високий ступінь. Результатом чого і стала поява Глухівської селянської республіки, яка існувала протягом 1919–1921 рр. До її складу входили Глухівський, Кролевецький та Конотопський повіти. Учений вільно оперує терміном «республіка». Однак він визначив, що інформація, якою він володіє щодо внутрішньої структури республіки — обмежена. М. Жирохов описав лише загін Федора Шуби, що проявляв активність в боротьбі за права селянства на землю. Інформацією про інші загони автор володіє неповною мірою, хоча зазначав, що такі повстанські загони були. За підрахунками вченого, деякі загони повстанців налічували до 300 осіб. Діяльність повстанських загонів назвав активною та в окремих випадках навіть агресивною.

В опублікованому інтерв'ю К. Завальнюка⁶² йдеться про важливі моменти з історії становлення Ямпільської республіки. Ним розкрито особливості соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку сіл Ямпільського повіту, ставлення населення до лідерів республіки. Однак детальнішого роз'яснення потребує політична структура Ямпільської республіки, особливості її функціонування.

П. Лопата⁶³ звернувся до вивчення причин та передумов утворення селянських республік на Лемківщині. Автор висловив твердження про те, що ці республіки були виявом боротьби за національне визволення Лемківщини. Однак мали різні політичні позиції: проукраїнську та проросійську.

Підтвердженням переосмислення подій Української революції 1917–1921 рр., історії селянства загалом та селянського республікотворення зокрема є дослідження А. Твердовського⁶⁴. У двох частинах своєї статті, опублікованої на сторінках наукового журналу «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету», істориком запропоновано авторську модель типології державних утворень на українських землях у період Української революції 1917–1921 рр. У розробці зазначеної концепції А. Твердовський спирається на дослідження сучасних новітніх істориків. Автором виокремлено локальні селянські республіки як окремий тип державного утворення. Локальні селянські республіки науковець узагальнює як «селянсько-громадівський формат/тип» та конкретизує, які, на його

думку, республіки селянського типу варто до нього зарахувати. Із-поміж них такі: Холодноярська республіка, Республіка Чорного Лісу, Ямпільська республіка, Медвинська республіка, Мліївська республіка, Врадіївська Хліборобська Республіка, Чигиринська республіка, Пашківська республіка, Летичівська республіка, Висунська республіка, Баштанська республіка, Гуцульська республіка, Східно-Лемківська республіка (Команчанська республіка, Вислоцька республіка), Західно-Лемківська Республіка (Лемко-Русинська Республіка, Руська Народна Республіка Лемків, Флоринська Республіка)⁶⁵.

Отже, у дослідженнях сучасних українських дослідників переосмислено події Української революції 1917–1921 рр., селянської революційності та селянського республікотворення. Якщо на початку 1990-х рр. радянська ідеологія ще мала сильні позиції й вчені розглядали діяльність селянських республік чи окремих її лідерів із ідеологічно заангажованих позицій, то в кінці 1990-х — на початку 2000-х р. сформовано якісно нове осмислення Української революції 1917–1921 рр. Селянство розуміється як активний суб'єкт тогочасної історії. Дослідження з історії селянської революційності, селянського республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. є здебільшого регіональними та біографічними. Пояснюємо це специфікою тематики та зосередженням масиву неопублікованої джерельної бази у фондах обласних архівів. Водночас, попри істотні досягнення сучасних українських істориків у вивченні порушеної нами теми, не всі її питання розкрито, окремі з них потребують додаткового обговорення, уточнення.

Вивчення іноземної історіографії з історії селянського республікотворення в Україні у період Української революції 1917–1921 рр. передбачає аналіз досліджень закордонних істориків щодо перебігу селянської революції в Україні. За географічною ознакою іноземна історіографія проблеми представлена дослідженнями американських, канадських, західноєвропейських, польських та словацьких авторів.

За тематикою досліджень комплекс іноземної історіографії, тією чи іншою мірою присвяченої проблематиці селянського республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр., можна розподілити на такі категорії:

1. комплексні дослідження, присвячені історії Української революції 1917–1921 рр.;

2. селянознавчі студії, в яких події першої чверті XX століття, які відбувалися на теренах Російської імперії та держав, що утворилися після її розпаду, вивчаються як селянська революція;

3. праці, присвячені повстанському руху Нестора Махна;

4. роботи, присвячені селянським республікам Західної України.

Історичний розвиток закордонної історіографії теми можемо умовно поділити на два основних етапи: перший — 1950-і — початок 1990-х років; другий — початок 1990-х рр. — початок ХХІ ст. У 1950-х — на початку 1990-х рр. дослідження означеної проблеми розвивалися як складник ширших радянологічних студій. Від початку 1990-х рр., зі зміною міжнародних реалій, новітні історичні дослідження з селянського республікотворення та пов'язаних із ним питань розвиваються в контексті вивчення іноземними науковцями історії України.

Історично склалося так, що проблематика історії України у світовій історіографії довгий час залишалася недостатньо вивченою, перебуваючи «у тіні» досліджень історії Росії. Події Української революції 1917—1921 рр. вивчалися епізодично, у контексті революційних процесів на теренах колишньої Російської імперії.

Перший період (1950-і — початок 1990-х рр.) охоплює час від появи перших іноземних наукових праць, присвячених Українській революції 1917—1921 рр., до завершення «холодної війни». У другій половині ХХ ст. інтерес західних науковців до історії України, зокрема подій Української революції 1917-1921 рр., був пов'язаний з обставинами «холодної війни». Адже протистояння наддержав актуалізувало українське питання і в науковому дискурсі країн демократичного світу. У цей період події Української революції 1917—1921 рр., а також роль селянського чинника у ній вивчалися у контексті історії Радянської Росії/СРСР та антирадянських національно-визвольних рухів.

Дослідженням означеного періоду властиве переважання національно-демократичного дискурсу, що пояснюється інтелектуальним впливом української діаспори. На спрямованість роботи американських та західноєвропейських істориків впливала і суспільно-політична атмосфера «холодної війни», що зумовило виразно антирадянську позицію більшості дослідників. Фокус уваги істориків був зосереджений на політичних аспектах історії Української революції 1917—1921 рр. та національно-визвольній боротьбі українського народу проти режиму більшовиків. Ці питання є ключовими у науковій спадщині Д. Решетара⁶⁶, А. Адамса⁶⁷, Р. Пайпса^{68 69}, Т. Гунчака⁷⁰, Ю. Бориса⁷¹, Р. Марка⁷² та інших істориків. Селянський рух в Україні розглядався тогочасними істориками як один зі складників національно-визвольної боротьби українського народу. Безпосередньо проблему існування селянських республік дослідники цього періоду зазвичай оминали увагою.

Умови, в яких розвивалася зарубіжна історіографія історії Української революції в означений період, суттєво різнилися від реалій радянської історичної науки. Над американськими та західноєвропейськими істориками

не тяжіла єдина ідеологія, тож вони мали більшу свободу думки у своїх дослідженнях та висновках. Проте дослідницьку роботу зарубіжних науковців ускладнювала відсутність доступу до джерельної бази, яка перебувала в радянських архівах, а також слабка обізнаність із локальним контекстом подій в Україні 1917–1921 рр.

Особлива увага у комплексних дослідженнях цього періоду приділена військовій та політичній діяльності Н. Махна. Однак західні історики розглядали махновський рух переважно як частину селянського повстанського руху, тому питання, пов'язані з державотворчими процесами у Гуляйпільській республіці, у зарубіжних дослідженнях другої половини ХХ ст. висвітлені лише побіжно.

Серед істориків цього періоду було поширене сприйняття національно-визвольних змагань кінця 1910-х рр. як Української революції, проте існували розбіжності щодо її хронологічних меж. Зокрема, Дж. Решетар визначав хронологію Української революції 1917–1920 рр.⁷³, Т. Гунчак — 1917–1921 рр.⁷⁴, а А. Адамс називав часом завершення «селянської Жакерії» в Україні кінець 1920 р.⁷⁵

У дослідженнях цього періоду селянство було охарактеризоване як спільнота, яка захищала передусім свої інтереси та змінювала відповідно до них свої політичні вподобання, підтримуючи спочатку Директорію, потім більшовиків та, зрештою, численних повстанських отаманів. Через це частина авторів, зокрема Дж. Решетар та Р. Марк, звинувачували селянство в низькому рівні національній свідомості, вважали це однією з причин поразки національно-визвольних змагань. Головним об'єктом прагнень та інтересів селянства дослідники називали землю, можливість володіння нею та вільного господарювання на ній.

У 1960–1970-х рр. у західноєвропейській історичній науці відбулося формування нового напрямку — дослідження історії селянства. Це стало можливим внаслідок методологічних змін в історичній науці країн Західної Європи, що відбулися у 1960-х рр. Зокрема, зростала увага науковців до соціальної історії. Представники селянознавчих студій деталізовано вивчали історію селянства як соціальної верстви та його роль як чинника ширших історичних процесів. Особливої уваги у цьому контексті заслуговує науковий доробок Т. Шаніна⁷⁶ та А. Граціозі^{77 78}, які вивчали історію селянства Російської імперії, а також держав, що постали на її руїнах після революції 1917 р.

Одним із перших з-поміж закордонних істориків до дослідження Української революції 1917–1921 рр. та ролі селянства у ній звернувся Дж. Решетар. Спираючись на доробок українських істориків, у праці «Українська революція 1917–1920»⁷⁹, яка побачила світ у 1952 р., вчений

запропонував бачення Української революції як самостійного історичного явища, окремого від революції та громадянської війни в Росії. Серед рушійних сил українського національного руху, який активізувався в умовах революції навесні 1917 р., Дж. Решетар відзначив середньозаможне селянство. Значну увагу дослідник приділив феномену отаманщини. Серед численних повстанських отаманів тогочасної України «найбільш яскравим та визначним» Дж. Решетар вважав Н. Махна. На думку історика, саме «національна несвідомість» селянства стала причиною поразки Української революції. Таке розуміння причин поразки національно-визвольних змагань, на наше переконання, вимагає від Дж. Решетаря предметного розкриття розуміння цим автором поняття «національна несвідомість». Адже чисельний комплекс історичних джерел, його аналіз, є достатньою підставою, щоб говорити про політичну культуру селянства, його національну свідомість. Прикладом, що підтверджує наші думки, є проукраїнська орієнтація більшості селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр.

Розвиток революції в Україні у 1918–1919 рр. висвітлено А. Адамсом у праці «Більшовики в Україні. Друга кампанія 1918–1919 рр.»⁸⁰. Аналізуючи перебіг революційних процесів, дослідник приділив увагу і ролі селянського чинника в українсько-радянській війні. Він констатував наявність складного конфлікту в тогочасній Україні, який поєднував протистояння села і міста з міжетнічною ворожнечою. Цей конфлікт, на думку А. Адамса, зумовив і розквіт отаманщини. Деякі повстанські отамани здобували контроль над певними ізольованими територіями та проголошували їх автономними, незалежними, неподільними. Селяни розуміли, що настав новий лад, проте не мали консенсусу щодо того. Описуючи дії повсталих селян, автор, зокрема, згадує, що вони «створювали ефемерні уряди». Окрему увагу А. Адамс приділив діяльності отаманів Н. Григор'єва та Н. Махна. Водночас А. Адамс оминув увагою форми суспільно-політичної організації селянства. Ним не з'ясовано структуру Гуляйпільської республіки. Селянську революційність ним зведено лише до повстанського селянського спротиву. На нашу думку, по-перше, повстанство було далеко не єдиною формою селянської революційності; по-друге, «ефемерні уряди» на практиці були дієвими органами, що впорядковували селянську самоврядність.

Американський радянолог Р. Пайпс у праці «Формування Радянського Союзу: комунізм та націоналізм, 1917–1923»⁸¹ дослідив дезінтеграцію Російської імперії та формування на її руїнах нової держави — СРСР. Особливу увагу він приділив перебігу подій на колишніх «національних окраїнах» імперії, зокрема в Україні. У своїй іншій праці, «Російська революція, 1899–1919»⁸², Р. Пайпс здійснив спробу комплексного аналізу революції в Російській імперії. У третій частині книги

автором розглянуто перебіг встановлення на руїнах колишньої Російської імперії більшовицького режиму. Поза увагою Р. Пайпса опинилася власне селянська революційність, її форми вияву. Більш предметного з'ясування, на нашу думку, потребують питання, що стосуються сприйняття більшовиками селян, місця останніх у більшовицькій моделі державності.

Т. Шанін — один із засновників західного селянознавства — у праці «Незручний клас. Політична соціологія селянства у суспільстві, що розвивається: Росія, 1910—1925», виданій у 1972 р., дослідив роль селянства у суспільних трансформаціях у Російській імперії першої чверті XX ст., а також післяреволюційну взаємодію селян та більшовиків⁸³. Для дослідника Російська імперія — країна, що розвивається, а селянство — визначальний чинник суспільних трансформацій у ній.

У 1986 р. вийшла інша праця Т. Шаніна — «Революція як момент істини. Росія 1905—1907 рр. — 1917—1922 рр.»⁸⁴. У ній дослідник детально висвітлив історичне значення двох революцій — 1905—1907 рр. та 1917 р., насамперед роль у них селянського чинника. Науковцем проаналізовано рушійні сили цих революцій, перебіг революційних подій, а також їх інтерпретації в історіографії. Вивчаючи роль селянства у революційних процесах, Т. Шанін звернув увагу і на селянські республіки, що виникли під час революції 1905—1907 рр. у Російській імперії, зокрема на українських землях. Цей аспект революції 1905—1907 рр. є особливо актуальним, оскільки дає змогу краще зрозуміти історичні передумови селянського республікотворення в Україні у 1917—1921 рр.

Т. Гунчак у праці «Україна, 1917—1921. Дослідження революції»⁸⁵ висвітлив революційний період, протягом якого низка українських урядів намагалася вибороти незалежність. Книга також включає 14 праць інших провідних фахівців із історії Української революції: А. Адамса, Дж. Решетара, Ю. Бориса, Ф. Сисина тощо. Зокрема, придушенню більшовиками української незалежності присвячені розділи авторства Я. Білінського та Дж. Решетара. Дослідження Ф. Сисина присвячене діяльності Н. Махна та еволюції його політичних поглядів.

Особливої уваги в контексті нашої теми дослідження заслуговує розміщене в книзі есе А. Адамса «Велика українська Жакерія»⁸⁶. У ньому розглянуто перебіг селянських повстань в Україні в 1918—1920 рр. Дослідник ставив за мету визначити характер аграрних потрясінь, їх вплив на політичні події та зв'язок із позиціями тогочасних українських політичних партій. Автор зазначив, що ті події можна охарактеризувати як «селянсько-козацьку Жакерію». На думку автора, селянам у 1919 р. були притаманні примітивні, егалітарні економічні та політичні ідеали. Датою завершення селянської Жакерії А. Адамс називає 1920 р. Оцінюючи наслідки Жакерії в Україні,

автор зазначив, що її найвидатніші лідери загинули або залишили Україну, тисячі людей загинули в боях. Виснажені тифом, голодом та бойовими діями, селяни та козаки просто розійшлися по домівках. Разом із тим, складно погодитися з дослідником у тому, що селянська революція тривала до 1920 р. У 1920 р. відбулося третє утвердження радянської влади в Україні. Проте під тиском селянської революційності у 1921 р. більшовики запровадили НЕП, а в 1922 р. прийняли Земельний кодекс. Деякі селянські республіки, наприклад, Холодноярська, продовжували чинити опір у 1922—1925 рр.

Деталізованим дослідженням перебігу встановлення радянської влади в Україні вирізняється праця Ю. Бориса «Радянізація України, 1917—1923. Комуністична доктрина та практика національного самовизначення», опублікована у Канаді у 1980 р.⁸⁷. Автором завоювання України більшовиками у 1919 р. ідентифікується як «хлібний хрестовий похід». Дослідник зазначив, що реквізиції продовольства з України, а також радянська державна політика русифікації породжували опозиційність до радянської влади не тільки з боку українських партій, а й українського селянства. Дослідник згадав про селянські повстання, окремих отаманів (Махно, Волох, Григор'єв тощо), несприйняття селянством радянської влади, однак інформація про селянські республіки у роботі Ю. Бориса відсутня.

Автором зазначено, що в Україні під час боротьби Центральної Ради з більшовиками селянство було частково прорадянським або нейтральним. Проте після встановлення радянської влади селяни послідовно виступали проти колективізації. Влада центральних урядів, які калейдоскопічно змінювалися після Лютневої революції, слабо проникала на село, яке з розвитком революційних подій дедалі більше ставало ізоляціоністським. У протистоянні більшовиків з Директорією та А. Денікіним у 1919—1920 рр. селянство, на думку Ю. Бориса, відіграло роль значущої третьої сторони. Селяни толерували радянський режим доти, доки він не атакував їх. Третя спроба радянізації України стала остаточною. Проте встановлення радянської влади військовою силою було настільки неефективним, що станом на кінець 1920 р. село жило власним життям. Повстання в українських селах, на думку вченого, тривали протягом 1920—1923 рр. На нашу думку, праця Ю. Бориса лише б виграла, якби її автор розкрив трансформацію селянської революційності під час реалізації більшовиками НЕПу, проаналізував би селянські ідеали та способи їх реалізації під час Української революції 1917—1921 рр., більш предметно обґрунтував вибір верхньої хронологічної межі дослідження.

Ґрунтовністю аналізу позначена праця Дж. Мейса «Комунізм і дилеми національного визволення. Національний комунізм в Радянській

Україні 1918–1933»⁸⁸. У ній автором обґрунтовано тезу стосовно того, що українські селяни сприймали більшовицьку аграрну політику не лише як економічний, а й як національний гніт. Це не в останню чергу було зумовлено тим, що реквізиції продовольства в українських селах здійснювалися продзагонами, надісланими з Росії. Це призводило до поєднання та взаємопосилення соціального та етнічного конфліктів в Україні. Головними чинниками, що сприяли розгортанню на селі широкого антикомуністичного руху, автор вважає створення більшовиками комбідів, продрозкладку та формування комун. Дж. Мейс наголошує, що повністю подолати повстанський рух радянській владі вдалося тільки після запровадження НЕПу. Загалом поділяючи думки історика, звернемо увагу на те, що НЕП зумовив зменшення чисельності антирадянських селянських виступів. Однак звести нанівець селянську революційність більшовикам у 1921–1928 рр. не вдалося.

Політичним та соціальним аспектам Української революції присвячене дослідження Р. Марка⁸⁹. Автором вивчено події 1919–1920 рр. На його думку, це третя фаза розвитку революції в Україні. Дослідником обстоюється теза стосовно того, що селянство підтримувало Директорію УНР лише тимчасово, поки це відповідало його інтересам. Селяни боролися за право вільно володіти землею та продовольством, але не більше. На противагу Дж. Мейсу, автор вважає, що національне питання було другорядним для пересічного населення України, порівняно з вирішенням соціально-економічних проблем.

Італійський історик А. Граціозі у праці «Велика радянська селянська війна: більшовики та селяни: 1917–1933»⁹⁰ ввів до наукового обігу поняття «велика селянська війна» щодо характеристики відносин держави (СРСР) з селянством у 1917–1933 рр. Ним також зроблено спробу визначити програму селянського руху в 1918–1919 рр. Значну увагу А. Граціозі приділив протистоянню більшовиків та селянства означеного періоду в Україні. Дослідник трактував селянський рух в Україні як перший з масових селянських національно- та соціально-визвольних рухів у світовій історії ХХ ст. Більше того, він ідентифікував український селянський рух як національно-визвольний, що претендував на створення власної моделі державності.

Ще одна праця А. Граціозі, «Нова, унікальна держава. Дослідження радянської історії, 1917–1937»⁹¹, належить до комплексних досліджень. У ній розглянуто основні тенденції розвитку земель колишньої Російської імперії у перші десятиліття після її розпаду. Головною сюжетною лінією подій Української революції автор вважає протистояння селянства та радянських державних структур. Водночас А. Граціозі оминув увагою питання, що стосуються селянського республікотворення.

Другий період у розвитку зарубіжної історіографії досліджуваної проблеми розпочався з 1991 р., після завершення «холодної війни» та розпаду СРСР. На цьому етапі у світовій історичній науці відбулося розширення спектру тем досліджень, присвячених подіям Української революції 1917–1921 рр., в іноземній історіографії. Працям цього періоду властиве різноманіття методологічних та дискурсивних підходів.

Новим напрямом досліджень, що з'являється у зарубіжній історіографії в новітній період, стали праці, присвячені отаманщині в Україні доби Української революції 1917–1921 рр. Зокрема, вони представлені доробком М. Акулова⁹², К. Гілі^{93 94 95} та інших авторів.

Г. Тан⁹⁶ доводить, що культурний фон радянського уряду був чужим для селянського світу України. Ця дихотомія повною мірою виявилася під час селянських повстань 1918–1919 рр. Проте автор вважає спрощеним трактування встановлення радянської влади в Україні як суто військової окупації України Червоною армією. Свою думку він пояснює готовністю українців у 1920-х рр. співпрацювати з новою владою. Щоправда, автор не розкрив причин антирадянських селянських виступів, які тривали протягом 1920-х рр. Їх чисельність навряд чи є підтвердженням тези дослідника стосовно готовності селян України співпрацювати з більшовиками в окреслений період.

М. Бейкер у праці «Селяни, влада і простір: революція на селі у Харківській губернії, 1914–1921 рр.»⁹⁷ зазначив, що українські історики приділяють недостатньо уваги трансформаційним процесам у свідомості українського суспільства. Більшість книг із історії революційного періоду в Україні написані з позиції українського національного руху або ж у марксистській парадигмі. Водночас свідомість та погляди найчисельнішої верстви населення тогочасної України — селянства — вивчені істориками недостатньою мірою або залишалися у тіні постатей політичних лідерів. Однак українські селяни мали іншу суспільно-політичну позицію, ніж мешканці міст та політичні еліти, що було визначено низкою чинників та подій. На думку науковця, більшість селян у досліджуваний період сприймали себе та навколишній світ із локальної точки зору, як представники сільських громад, замість того, щоб прийняти такі модерні поняття, як нація та клас, були мало зацікавлені національною ідеєю. Враховуючи інноваційні наукові підходи та відкриття, автор спробував продемонструвати, наскільки суперечливим та складним був селянський рух та запропонував нове бачення багатьох аспектів соціальних рухів під час Української революції 1917–1921 рр.

Революційним подіям та державотворчим процесам в Україні 1917–1921 рр. присвячено низку досліджень німецького історика К. Гілі^{98 99 100}.

В одній із них¹⁰¹ розглянуто діяльність отаманів селянських повстанських загонів під час антибільшовицьких повстань весни-літа 1919 р. в Україні. Автором приділено особливу увагу тому, як заявлена мета «ради без євреїв» призвела до погромів, вчинених отаманами, як засобу мобілізації селянської підтримки. Історик кинув виклик як радянській, так і національній історичним парадигмам. Проаналізувавши Українську революцію як самобутній процес, дослідник обґрунтував тезу стосовно того, що народний соціальний рух був життєздатною альтернативою, яка була універсальною у своїх цілях соціальної емансипації та національного визволення. На думку автора, досвід «відродження України» в ті бурхливі роки ставить під сумнів раніше прийняті інтерпретації перебігу не лише російської революції, але й інших революцій в Європі.

У статті «Розплутування Української революції»¹⁰² К. Гілі дослідив питання сутності Української революції 1917–1921 рр. Він поставив під сумнів усталені підходи української історіографії, розглянувши революцію в Україні як багатовимірне явище. Серед аспектів Української революції вчений виокремив, зокрема, боротьбу селян за землю, діяльність повстанських отаманів, міські революційні процеси, прагнення української інтелігенції до національного та соціального визволення, а також непрості відносини між Наддніпрянщиною та Західною Україною.

В іншій праці К. Гілі, «Борці за українську незалежність? Безпам'ятство та ідентичність серед українських воєначальників, 1917–1922»¹⁰³, з'ясовано ідеологічні мотивації отаманів українського повстанського руху. Ним висловлено припущення, що повстанські лідери намагалися створити нову ідентичність, часто вдаючись до імпровізації в умовах руйнації старого порядку. Історик спробував реконструювати цей процес на прикладах біографії повстанця А. Владімірова та політичних прокламацій отаманів, визначивши роль ситуативних аспектів у політичній та національній ідентичності українських повстанців.

Державотворчі процеси в Україні під час Української революції досліджено С. Величенком¹⁰⁴. Автором констатовано, що контроль міських урядів над сільською місцевістю в роки революції був слабким. Селянські республіки дослідник вивчає, вживаючи термін «республіки» у лапках. Автор описує їх як федерації сіл, які не визнавали будь-якої зовнішньої влади. Їх мешканці займалися сільським господарством під захистом загонів самооборони та під проводом адміністрації, сформованої на основі родинних зв'язків. У разі загрози такі утворення могли виставити до 30 тис. ополчення із власною артилерією, яке після відбиття нападу розходилося по домівках. Ймовірно, найменшою з них була Колосівська республіка на Миколаївщині з населенням у 25 осіб та керуючою радою з 11 осіб. Ці утворення автор

характеризує як «міні-державотворчі проекти» субнаціонального рівня, об'єкти для дослідження державотворчих процесів знизу¹⁰⁵. Описуючи революційну нестабільність 1919–1920 рр., С. Величенко зазначив, що більшовики часто не мали реальної влади на місцях, а адміністративні функції брали на себе місцеві. Становище селян у Західній Україні дослідник розглянув поверхнево, зазначивши, що станом на 1914 р. вони входили до національних організацій та голосували за національні партії, а також коротко охарактеризував здобутки селянства від проведеної в ЗУНР аграрної реформи.

Предметну увагу С. Величенко звернув на повстанську республіку Н. Махна. Дослідник вказав, що в 1919 р. Н. Махно контролював територію радіусом 250 км навколо Гуляйполя з населенням у майже 3 млн. мешканців¹⁰⁶. Чисельність махновської армії С. Величенко оцінив у 10–40 тис. осіб. Дослідник зазначив, що Н. Махно відмовився від формування бюрократії на підконтрольних територіях, натомість адміністративні функції виконувалися «радами без комуністів». Були створені комісії цивільних справ, ефективніші у селах, ніж у містах, які опікувалися лікарнями, школами, соціальною сферою та комунікаціями¹⁰⁷. Водночас С. Величенко не запропонував класифікацію селянських республік, не навів кількість таких утворень в Україні. Не проведено автором і компаративного аналізу українського селянського республікотворення.

До новітніх комплексних досліджень із історії Української революції 1917–1921 рр. належить дисертація М. Акулова «Війна без фронтів: отамани, червоні, білі та інші воюючі сили в Україні, 1917–1922»¹⁰⁸, захищена у Гарвардському університеті у 2013 р. Дослідник наголосив, що проблема отаманщини залишається недостатньо вивченою, а наукова якість багатьох із наявних праць залишає бажати кращого. На його думку, отаманщина являла собою переважно селянський феномен. Її сутність полягала у зусиллях селянства щодо заповнення вакууму влади шляхом інституціоналізації селянської революційності. Зародження отаманщини автор пов'язує з 1917 р., а її розвиток — з подіями літа 1918 р. Період найбільшого піднесення отаманщини почався з травня 1919 р. Підставою для такого судження для дослідника слугує повстання отамана Н. Григор'єва. У дослідженні М. Акулова наявні згадки про селянські республіки прорадянського спрямування, зокрема у Летичівському повіті на Поділлі. Там ревкоми виступили за владу Рад і проти Директорії, а очолювані ними селяни утворили власні республіки. Разом із тим, на нашу думку, додаткового обґрунтування потребує верхня хронологічна межа дослідження.

У 2015 р. у Торонто вийшла колективна праця «Поява України: самовизначення, окупація та війна в Україні, 1917–1922»¹⁰⁹. Об'єктом

уваги авторів став статус України наприкінці Першої світової війни та у міжвоєнний період. З'ясовуючи сутність революційних процесів, які розгорталися в Україні, автори зазначають, що населення на місцях створювало ради, які втілювали ідеал сільського самоврядування. Інколи ради проголошували селянські республіки зі своєю символікою, формували поліцію, військові загони, призначали власних суддів. Спираючись на дослідження В. Савченка, автори нараховують 120 селянських республік, які існували в Україні під час Української революції 1917–1921 рр.¹¹⁰. Зокрема, йдеться про анархістську селянську республіку зі столицею в Гуляйполі, засновану Н. Махном. У ній не діяли більшовицькі органи влади та були відсутні такі заходи, як продрозкладка. Щоправда, наведена авторами дослідження кількість селянських республік, на нашу думку, потребує підтвердження. Обґрунтування потребує і верхня хронологічна межа дослідження.

У контексті революційних процесів у Росії розглядає Українську революцію С. Сміт у праці «Росія в революції: імперія у кризі, 1890–1928»¹¹¹, яка вийшла друком у 2017 р. Аналізуючи перебіг революційних подій в Україні, автор зазначив, що повстанський рух охопив Україну у травні 1919 р. Село встало до самооборони і озброєні селянські загони, очолювані отаманами, «взяли під контроль сільську місцевість в ім'я селянської революції»¹¹². С. Сміт вважав, що досвід незалежної державності, хоч і нетривалий, зміцнив національну ідентичність українців, насамперед селянства.

Особливу увагу іноземних істориків привернула діяльність Н. Махна на чолі повстанського руху. Над проблематикою махновського руху працювали такі західні історики, як М. Палій¹¹³, М. Малет¹¹⁴, О. Скірда¹¹⁵, К. Дарч^{116 117} тощо.

Грунтовні дослідження махновського повстанського руху проводив К. Дарч. Зокрема, у публікації «Міф Нестора Махна»¹¹⁸, яка вийшла друком у 1985 р., автор розглянув махновський рух у контексті отаманщини та «зелених» армій революційної доби. У 1994 р. у Бредфордському університеті ним захищено дисертацію, присвячену махновському руху¹¹⁹. Автор охарактеризував Н. Махна як історичну постать, провів порівняльний аналіз політики Н. Махна та Н. Григор'єва. Дослідник наголосив на тому, що селянський повстанський рух в Україні не мав єдиної причини та не був ідеологічно монолітним. З останнім судженням автора складно погодитися. Адже комплексною причиною селянської революції в Україні стала суб'єктивізація селян та їх боротьба за землю.

Життєвий шлях та політичну діяльність Н. Махна розглянуто О. Скірдою в роботі «Нестор Махно: козак анархії — боротьба за вільні

Ради в Україні, 1917–1921»¹²⁰. Дослідження присвячене біографії легендарного отамана та історії повстанської армії, яка воювала під його проводом. Автором зазначено, що більшості успіхів махновський рух завдячує підтримці з боку селянства. І саме селяни були соціальною базою махновської армії. Автор спростував поширені міфи щодо махновського руху, зокрема, звинувачення махновців в антисемітизмі та пияцтві. Монографія лише б виграла, якби автор проаналізував структуру Гуляйпільської республіки.

Протистояння махновців та менонітів Півдня України вивчено Ф. Вайном у статті «Махновці та меноніти: війна і мир в Українській революції»¹²¹. Автор констатував, що тема махновського руху є істотно міфологізованою, запропонував своє бачення перебігу подій на Півдні України у період революції. Окрему увагу Ф. Вайн приділив створеній махновцями «Вільній Території». Історик зауважував, що станом на січень 1919 р. махновці тримали 550-кілометровий фронт навколо «Вільної Території», яку він характеризує як «анархо-комуністичну». Махновці мали добровольчу армію з демократичною структурою, тоді як їхні вороги застосовували призов. На підконтрольній махновцям території були колективізовані фабрики, а раніше безземельні селяни працювали у великих господарствах на зразок комун. Махновці проголосили демократичні свободи: слова, друку, зборів, профспілок тощо. Будь-яке обмеження цих свобод розглядалося ними як контрреволюція. Махновцями була розроблена лібертаріанська система освіти, заснована на ідеях Ф. Феррера. Дієвість запроваджених інновацій визнавали навіть більшовики, характеризуючи Гуляйполе як «один з найсильніших культурних центрів» Півдня України. Однак Ф. Вайн оминув своєю увагою таке важливе питання, як відносини Гуляйпільської республіки з іншими селянськими республіками на українських землях.

Інші селянські республіки отримали набагато менше висвітлення у зарубіжній історіографії. Виняток становлять селянські республіки, які утворилися на західноукраїнських землях після розпаду Австро-Угорщини.

Зокрема, історію селянських республік Західної України — Гуцульської, Лемківської та Команчанської висвітлено в працях П. Магочія^{122 123 124}. У своїй статті¹²⁵, присвяченій Лемко-русинській республіці, яка вийшла друком у 1993 р., автором зазначено, що до цієї республіки ніколи не було серйозного ставлення у науковій літературі, тож кількість присвячених досліджень є доволі обмеженою. П. Магочій зробив спробу систематизувати основні факти з історії цієї селянської республіки, що існувала у Карпатах у 1918–1920 рр. Також дослідник визначив основні напрями розвитку політичного життя у республіці у зазначений період. Згадує П. Магочій і про Команчанську республіку, зазначивши, що вона виникла як тимчасове

утворення і мала б існувати до часу приєднання Лемківщини до Західноукраїнської Народної Республіки. Проте цьому не судилося статися. 23 січня 1919 р. Команчанська республіка була ліквідована польською владою.

У праці «Спинами до гір. Історія Карпатської Русі та карпато-русинів»¹²⁶ П. Магочій розглянув історію Закарпаття, звертаючи увагу, зокрема, і на політичні процеси у регіоні після розпаду Австро-Угорщини. Він зазначив, що протягом 6 місяців (листопад 1918 — травень 1919 рр.) різноманітні національні ради виникали у різних частинах краю. У двох випадках вони проголосили незалежність власних республік — Лемко-русинської республіки з центром у Флоринці (грудень 1918 — березень 1920 р.) та Гуцульської республіки з центром у містечку Ясіня (січень — червень 1919 р.). Аналогічні національні ради виникли у листопаді 1918 р. і на Лемківщині, де була проголошена Команчанська республіка.

У статті «Традиція автономії у Карпатській Русі»¹²⁷ П. Магочієм зазначено, що 1918 р. став часом політичної активізації населення Закарпаття. Воно відхилило польські претензії на володіння цим регіоном та проголосило дві республіки — першу у листопаді 1918 р. у Команчі та другу у грудні того ж року у Флоринці. Перша з них проіснувала лише кілька тижнів, а друга — 16 місяців. Русини Флоринки орієнтувалися на майбутню демократичну Росію, але згодом, у 1919 р., підтримали приєднання краю до Чехословаччини. Науковець зазначив, що лемки-русини навіть зверталися з петицією щодо державності Карпатської Русі до Паризької мирної конференції. Коли ж вимога лемків щодо приєднання до Чехословаччини була офіційно відхилена у травні 1919 р., вони продовжували відстоювати незалежність своєї республіки до її ліквідації польською владою на початку 1920 р.¹²⁸

Зазначені нами вище республіки стали об'єктом уваги істориків із країн Центрально-Східної Європи. Зокрема, Лемко-русинську (Флоринську) республіку дослідили польські історики Б. Горбаль¹²⁹ та Т. Ольшанський¹³⁰. Б. Горбаль у праці «Політична діяльність лемків на Лемківщині у 1918—1921 роках»¹³¹ зробив спробу реконструювати історію Команчанської республіки. Ним розкрито діяльність Руської Ради у Гладисові та проголошення 5 грудня 1918 р. Руської народної республіки у Флоринці. Науковець вважає, що республіки на Лемківщині не були справжнім державотворенням, а швидше «ліквідаційними комісіями», подібними до польської Ліквідаційної комісії, яка виникла у Кракові.

Інший польський дослідник — Т. Ольшанський — намагався з'ясувати політичну сутність Лемківської республіки¹³². Історик зазначив, що після розпаду Австро-Угорщини лемки коливалися між проукраїнською та

проросійською орієнтаціями. Зрештою, новостворена Руська народна республіка лемків (Флоринська республіка) зробила вибір на користь русофілства. Маємо зазначити, що інша селянська республіка на Лемкіщині — Команчанська — обрала проукраїнську позицію та прагнула до об'єднання з ЗУНР. Щодо Флоринської республіки автор також вживає назву «Гладишовська республіка». Науковець зазначив, що організаційна структура проголошених республік була нестабільною.

Серед новітнього доробку словацьких науковців уваги заслуговує публікація А. Онуфрака «Державотворчі міркування угро-русинів наприкінці Першої світової війни — схильність до Чехословацької Республіки»¹³³. Автором розглянуто ситуацію вибору майбутньої державної належності, в якій опинилися мешканці Закарпаття, їх А. Онуфрак ідентифікує «угро-русинами», наприкінці Першої Світової війни, в умовах розпаду Австро-Угорщини. Серед таких варіантів дослідник називає входження до складу Угорщини, Чехословаччини, Росії або України, чи проголошення власної незалежної держави. Історик згадує три республіки, що утворилися у регіоні: Гуцульську, Команчанську та Русинську народну республіку лемків. Проте А. Онуфрак сприймає їх як «перехідні утворення, які навряд чи можна назвати державно-політичними суб'єктами у справжньому сенсі цього слова»¹³⁴. Серед них Гуцульська республіка дотримувалася проукраїнської орієнтації і Лемківська — проросійської.

Історію Гуцульської республіки дослідив також професор Пряшівського університету (Словаччина) М. Мушинка. У праці «Лицар волі»¹³⁵ він вивчив біографію очільника республіки С. Клочурака. На його думку, С. Клочурак — провідний лідер республіки. У такий спосіб автор применшує роль інших діячів.

Загалом, незважаючи на наявність комплексних досліджень із історії Української революції, а також селянознавчих студій, ступінь вивчення існування селянських республік в Україні під час національно-демократичної революції 1917–1921 рр. у працях сучасних іноземних істориків залишається недостатнім та зберігає перспективи для подальших наукових досліджень.

Отже, аналіз історіографічної спадщини, що стосується Української революції 1917–1921 рр., тогочасних селянської революційності та селянського республікотворення, засвідчує, що окремі питання, співзвучні з темою нашого вивчення, представлено у науковому доробку вітчизняних та закордонних учених. Водночас, зважаючи на феноменальність Української революції 1917–1921 рр., тогочасних селянської революційності та селянського республікотворення, не всі аспекти висвітлено повною мірою і належним чином, окремі питання потребують додаткової дискусії, інші — спеціального висвітлення.

Наприклад, аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної історичної спадщини переконує, що дотепер відсутнє спеціальне узагальнювальне дослідження, що стосувалося б селянської революційності та селянського республікотворення періоду Української революції на всій території України. Потребує спеціального історико-філософського осмислення власне селянська революційність та селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Уточнення вимагає з'ясування передумов, витоків селянської революційності та селянського республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Маловивченими залишаються сюжети, що стосуються кількості селянських республік, особливостей їх структури, часу існування. Предметнішого з'ясування потребує і визначення «селянська республіка».

Отже, зважаючи на викладене вище, це і зумовило вибір авторами теми дослідження.

1.2 Джерельна база

Історія — це система наукових знань про минуле. Як сфера інтелектуальної творчості особистості — конкретна наука, яка оперує історичними фактами, почерпнутими з історичних джерел. Незаперечним є те, що науково-історичне дослідження не може обійтися без залучення та аналізу історичних джерел. Це вмотивовано хоча б тим, що, як влучно зауважив І. Ковальченко, історичне джерело виконує функцію накопичення, збереження, передачі інформації про минуле¹³⁶. Поняття «історичне джерело» науковцями визначається по-різному^{137 138 139}. Всього ж, за підрахунками О. Богдашиної, у сучасній історичній науці існують чотири основні підходи до визначення «історичного джерела», його природи: позитивістський, марксистський, культурологічний, неокантіанський. На думку дослідниці, для визначення будь-якого поняття, зокрема й «історичне джерело», «найбільш правильним є системний підхід»¹⁴⁰.

Долучаючись до обговорення, не заперечуючи права на існування вище наведених та інших тлумачень цього поняття, під «історичним джерелом» пропонуємо розуміти своєрідний «фундамент», на якому зводиться історична реконструкція того чи іншого історичного періоду; доказова база, яку дослідник залучає під час формулювання авторських суджень і тверджень, їхньої аргументації; «інформаційні фрагменти», вивчення яких дозволяє розрізнити сюжети скласти у цілісну картину з певної історичної проблеми, відтворивши історичну реальність, яку неможливо змінити. Специфіка історичних джерел полягає і в тому, що вони — витвори історичних епох,

своєрідні посередники у «діалозі» між минулим та сучасним, що завдяки історичному трансформується в історичне знання.

Для подолання «інформаційної обмеженості» одного історичного джерела, всебічної реконструкції конкретної історичної проблеми історики залучають до дослідження історичну джерельну базу. Незважаючи на певну варіативність в її тлумаченні^{141 142}, під «джерельною базою», як правило, в сучасній історичній науці розуміють «сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання; сукупність (систему) джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про історичний процес, явище, подію»¹⁴³.

На нашу думку, потрібно розрізнати «джерельну базу взагалі», «проблемну джерельну базу» та «джерельну базу конкретно-історичного дослідження». Вони співвідносяться між собою, як загальне та конкретне: друга є структурним компонентом першої, а третя — актуалізована джерельна база другої. Тобто, «проблемна джерельна база» — це система джерел різноманітних типів, родів, видів, різновидів, що стосується конкретної історичної проблеми, що збереглися до наших днів. «Джерельна база конкретно-історичного дослідження» — опрацьована дослідником і залучена ним до вивчення певної історичної проблеми. Вона може складатися як з уже відомих історичних джерел (опублікованих), так і вперше введених до наукового обігу (неопублікованих). Її класифікація підпорядкована меті, завданням, які ставить перед собою історик, опановуючи історичну проблему.

Ю. Русина, Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та інші вчені вважають, що важливим у історичному дослідженні є класифікація джерел. На думку О. Богдашиної, класифікація джерел поглиблює уявлення про природу історичного джерела, сприяє подальшій розробці теоретичних проблем джерелознавчої практики, допомагає кращому вилученню історичної інформації, що міститься в джерелах¹⁴⁴. Класифікацію як винятково важливу і відповідальну процедуру теоретико-методологічного і логічного характеру трактує Я. Калакура, вважаючи її дослідницьким методом. Ю. Русина під цим поняттям розуміє логічну операцію, сутність якої полягає в розподілі об'єктів, що вивчаються, на окремі види і класи за виявленими подібностями та відмінностями, враховуючи закономірності їхнього взаємозв'язку¹⁴⁵.

М. Ковальський, П. Кулаковський наполягають на тому, що необхідно відрізнати класифікацію від систематизації джерел. За ними, «класифікація — це відбиття (зображення) об'єктивно існуючого зв'язку між різними категоріями джерел, а систематизація — це упорядкування їх за певною системою, внаслідок чого добір системи і прийомів систематизації визначається суб'єктивним фактором, хоча й залежить від цілей й напрямку досліджень»¹⁴⁶.

На наш погляд, класифікація та систематизація джерел тісно між собою взаємопов'язані, оскільки класифікувати, тобто поділити на певні структурні компоненти, неможливо без застосування або виявлення системи. З іншого боку, класифікація, очевидно, більше стосується джерельної бази взагалі, теоретичного джерелознавства, а систематизація — практичного джерелознавства, конкретного історичного дослідження.

Класифікація джерел — окрема наукова проблема, над вирішенням якої працює не одне покоління джерелознавців. Якоїсь однієї, універсальної моделі класифікації історичних джерел не існує. Всі вони умовні, багато в чому визначаються предметом дослідження, його метою, завданнями, характером самої джерельної бази.

Найпоширенішою серед дослідників є класифікація джерел за типами і видами. Тип визначається спорідненим способом передачі інформації, вид — сукупістю історичних джерел, близьких за змістом та/або походженням¹⁴⁷.

За місцем зберігання історичні джерела поділяються на архівні, бібліотечні, музейні, приватні колекції. Така класифікація є допоміжною. Її сенс, на наш погляд, полягає у тому, вона дозволяє виявити цінність джерела, ступінь вірогідності зафіксованої у ньому інформації. В. Тяжельникова, І. Юшин із цього приводу зазначали, що «архівний документ стає історичним джерелом ще до того, як потрапить до архіву. Потрапляє до архіву він тому, що визнається важливим і репрезентативним свідченням людської діяльності в минулому»¹⁴⁸. В такому випадку її доцільно застосовувати, враховуючи, що тривалий час особливо цінні джерела були утаємничені, зокрема ті, що безпосередньо стосувалися історії селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр.

Ми вважаємо, що історичні джерела, принаймні залучені до колективної монографії, доцільно класифікувати за критерієм опубліковані/неопубліковані. Це зумовлено тим, що опубліковані джерела — актуалізована джерельна база, на підставі якої історики вже зробили узагальнення та висновки. Неопубліковані — це реальна джерельна база, яка актуалізується дослідником під час її опрацювання.

Загальновизнаною серед істориків є думка про те, що для науково-історичного дослідження найважливішими є писемні історичні джерела¹⁴⁹. Насамперед серед них розрізняють документальні та оповідні¹⁵⁰.

Документальні джерела — рід писемних джерел, що утворився в процесі діяльності різноманітних державних, громадських, приватних установ, підприємств, організацій тощо. Документальні джерела носять офіційний, діловий характер і містять велику фактичну інформацію про всі сторони життя людського суспільства. Існують різні схеми класифікації документів. За С. Павленко і Ю. Сорокою, за службовим призначенням вони

поділяються на нормативні (від державних законодавчих актів до організаційно-розпорядчої документації установ, підприємств, організацій) та виконавчі (від підсумкових та оперативних звітних документів до оперативного листування), на документи колективного і особового походження, за видами — на акти, справочинні документи, статистичні, фінансово-розрахункові, судово-слідчі, дипломатичні, військові та інші¹⁵¹.

Джерела оповідні — рід усних та писемних джерел, характерною особливістю яких є фіксація інформації у вигляді розповіді у довільній формі про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя. На відміну від документальних, оповідні — продукт творчості людей. Вони різноманітні за жанрами: щоденники, записники, листи, спогади, записки тощо¹⁵².

У нашій колективній монографії ми застосовували комбінований підхід до класифікації залученої до дослідження історичної джерельної бази, враховуючи останні досягнення науковців-джерелознавців із цієї проблеми. Історичні джерела автори класифікували за типами, видами, родами, опублікованістю/неопублікованістю тощо. Залучена до колективної монографії історична джерельна база представлена такими групами джерел: неопубліковані архівні матеріали; опубліковані документи; мемуаристика; візуальні та речові джерела.

1. Неопубліковані архівні матеріали. Авторами під час написання монографії опрацьовано документи і матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Київ (далі — ЦДІАК), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО), Державного архіву Київської області, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Чернігівської області та Державного архіву Миколаївської області.

У випадку селянських республік 1905–1907 рр., беручи до уваги їх інформативність, на особливу увагу заслуговують матеріали ЦДІАК. Так, серед справ фонду 304 («Харківське охоронне відділення») містяться документи щодо діяльності Люботинської республіки; у фонді 320 (Полтавське губернське жандармське управління) — щодо Сорочинської республіки; у фондах 358 («Тимчасовий військовий генерал-губернатор Херсонського і Дніпровського повітів») і 419 («Прокурор Одеської судової палати») — щодо Висунської республіки. Наявні документи здебільшого відображають урядову точку зору на селянське республікотворення. Такими матеріалами є повідомлення начальників губернських охоронних відділень, подання прокурорів окружних судів, повідомлення повітових справників про селянські бунти, таємні повідомлення і накази співробітників повітових і губернських жандармських управлінь тощо.

Архівні матеріали з історії селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр. сконцентровані переважно у фондах 2 («Рада Народних Комісарів УСРР»), 2360 («Всеукраїнський революційний комітет»), 2579 («Рада робітничо-селянської оборони УСРР») ЦДАВО, фонді 57 ЦДАГО. Серед них містяться матеріали про діяльність губернських і повітових ревкомів, про політичне становище на місцях; оперативні зведення і бюлетені бюро інформації при Раді робітничо-селянської оборони Української СРР про внутрішньополітичне становище країни; повідомлення про боротьбу з «бандитизмом» в Україні; інформаційні зведення секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР про становище в губерніях тощо. Найчастіше такі документи стосуються революційної активності селянства Правобережжя, Півдня України. Зважаючи на це, переважно вони стосуються таких селянських республік, як Холодноярська, Чорноліська, Чигиринська, Медвинська, Мліївська, Гуляйпільська.

Ці та інші матеріали сприяють незаангажованій історичній реконструкції таких важливих історичних питань, як соціально-економічне та правове становище селянства у період Української революції 1917–1921 рр., регіональні відмінності в землезабезпеченості, зміст та сутність селянського республікотворення. Вони містять і достатньо свідчень щодо внутрішнього світу селян, їхньої психології, моральних цінностей, політичних уподобань тощо.

2) *Опубліковані документи.* За тематично-ідеологічною спрямованістю, місцем видання в опублікованій джерельній базі з історії селянських республік, залученій до монографії, розрізняємо радянську та сучасну. Становлення радянської опублікованої історичної джерельної бази з історії селянської революційності, селянського республікотворення у вітчизняній історичній науці розпочалося під час революції та громадянської війни. У 1919 р. ЦК РКП (б) звернувся до всіх партійних організацій із листом-закликом збирати документи, що стосуються історії революції¹⁵³. У 1920 р. ЦК РКП (б) ухвалює рішення, згідно з яким утворюється спеціальна комісія, завданням якої є вивчення історії партії та Жовтневої революції. У кінці 1921 р. ця комісія із повноваженнями відділу перейшла у підпорядкування ЦК РКП(б)¹⁵⁴. Тогоріч у Харкові було засновано Всеукраїнську комісію з історії Української революції та Комуністичної партії.

Радянською історіографією та археографією пріоритетне значення надавалося тим документам, які стосувалися селянської революційності під час революції 1905–1907 рр., а не Української революції 1917–1921-х рр. Однією з перших таких збірок документів і матеріалів стала «1905 рік на Полтавщині» (1925 р.)¹⁵⁵, значна частина якої містила відомості

про Сорочинську республіку. У 1930 р. було опубліковано подібну збірку «1905 рік на Сумщині»¹⁵⁶, що включала документи про діяльність Сумської та Яструбинської республік. Також чимало документів, що розповідають про існування селянських республік в Україні в 1905–1907 рр. міститься в опублікованих у 1950-х рр. п'ятитомній збірці «Высший подъем революции 1905–1907 гг. Вооруженные восстания»¹⁵⁷ і двотомнику «Революция 1905–1907 гг. на Украине: сборник документов и материалов»¹⁵⁸.

На сучасному етапі документи, що стосуються селянських республік та їх керівників періоду Української революції 1917–1921 рр., публікувалися на сторінках збірок «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921»¹⁵⁹, «Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині»¹⁶⁰, «Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.»¹⁶¹, у серії книг «Реабілітовані історією» тощо.

3) Спогади сучасників та учасників селянського повстанського руху, або осіб, причетних до розбудови і функціонування органів влади селянських республік. Ведучи мову про мемуари (записи, щоденники, чернетки, спогади, записи бесід, спостереження) як про писемне історичне джерело, пам'ятаємо, що це специфічний різновид збереження та передачі історичної інформації. Особливості мемуарних творів, як справедливо зазначає С. Макаруч, випливають із особливостей їх написання¹⁶². Насамперед вони хибують на суб'єктивізм; по-друге, мемуарне джерело здебільшого створюється з пам'яті через певний проміжок часу після зображуваних у ньому подій, тому автори часто вдаються до вимислу задля компенсації прогалин у викладі матеріалу; по-третє, як правило, автор мемуарів описувані ним події оцінює з позиції своїх поглядів на момент створення цього джерела; по-четверте, у мемуарах складно розрізнити, які події автором відтворено на підставі власних спостережень, а які з тогочасних чуток, домислів тощо. Серед однозначних переваг такого специфічного різновиду збереження та передачі історичної інформації є такі: у них подана рідкісна інформація, відсутня в інших історичних джерелах; вони наповнюють історичний процес «живим подихом епох»; виявляють унікальні взаємозв'язки між подіями і людьми, фокусують увагу історика на долі «маленьких людей», у такий спосіб «оживляючи» історичний процес; часто мемуари — чи не єдине джерело з історії селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр.

Про селянські республіки 1905–1907 рр. збереглися лише поодинокі спогади очевидців. Найбільш інформативною ця група джерел є щодо Сумської та Яструбинської республік, про які залишили свідчення М. Сердюк¹⁶³ і Т. Докашенко¹⁶⁴.

Натомість маємо численні повідомлення мемуаристів про селянські республіки періоду Української революції 1917–1921 рр. Більшість цих

спогадів була опублікована в середовищі української діаспори в 1960-х — 1980-х рр., або вже у незалежній Україні. Так, Я. Гальчевський¹⁶⁵, Ю. Горліс-Горський¹⁶⁶ і М. Дорошенко¹⁶⁷ залишили численні повідомлення про Холоднороську, Чорноліську і Чигиринську республіки. Про лідера Чорноліської республіки П. Хмару краєзнавець В. Білошапка опублікував спогади кількох сучасників¹⁶⁸. Генерал М. Омелянович-Павленко у своїх мемуарах не лише згадував про згадані вище республіки, але й вмістив широкі коментарі щодо ролі селянського повстанського руху в Українській революції 1917—1921 рр.¹⁶⁹ Серед мемуарної літератури особливе місце посідають спогади Н. Махна — лідера Гуляйпільської республіки¹⁷⁰. І. Дубинець є автором історико-мемуарного нариса, присвяченого Медвинській республіці¹⁷¹. Завдяки мемуарам І. Мазепи¹⁷² можемо маємо найбільш повні відомості про Пашківську (Пашковецьку) республіку та, зокрема, її політичну орієнтацію. Також автор залишив спомини про Ямпільську республіку. Про неї ж розповів Д. Кетрос у книзі «Так творилося українське військо (1917—1919)»¹⁷³. Короткі спогади про Баштанську республіку залишив один з її лідерів — П. Тур¹⁷⁴. Компартійна діячка О. Осликовська є авторкою спогадів про Летичівську республіку¹⁷⁵.

Своє відображення у мемуарній літературі знайшла історія більшості селянських республік Західної України. Зазвичай авторами спогадів є безпосередні керівники цих республік. Так, С. Клочурак залишив спомини про Гудульську республіку¹⁷⁶, М. Генік-Березовський¹⁷⁷ та М. Урбанович¹⁷⁸ — про Печеніжинську республіку, П. Шпилька¹⁷⁹ — про Східно-Лемківську республіку.

4) *Візуальні та речові джерела.* До візуальних джерел належать фото керівників селянських республік, їхніх владних установ, збройних сил, символіки тощо. Крім того, Баштанській республіці було присвячено кінофільм «Сини Баштанської республіки» (1967 р., режисер Р. Фощенко), а Бойківській — «П'ять днів із безсмертя» (випущений на початку 1970-х рр.). Ці стрічки зберегли обличчя чотирьох і трьох учасників селянських республік відповідно.

До речових джерел зараховуємо експонати краєзнавчих музеїв, що діють у селах і містечках — центрах колишніх селянських республік. Наприклад, у фондах Баштанського краєзнавчого музею (Баштанський район Миколаївської області) містяться речі, які стосуються історії Баштанської республіки, зокрема ті, що належали її керівникам та учасникам. Краєзнавчий музей смт. Ясіня (Рахівський район, Закарпатська область) містить експонати, пов'язані з історією Гудульської республіки. Візуальні та речові джерела з історії однойменних республік представлені в музеї історії села Вахнівка (Липовецький район, Вінницька область), Врадіївському

районному народному історичному музеї (Врадівський район Миколаївської області) та Гуляйпільському краєзнавчому музеї (Гуляйпільський район Запорізької області), музеях Холодноярської республіки (м. Кам'янка Кам'янського району Черкаської області та с. Медведівка Чигиринського району Черкаської області) тощо.

Отже, опрацьована і залучена до колективної монографії історична джерельна база — достатньо різнопланова, репрезентативна. Її осмислення, засноване на сучасних джерелознавчих принципах і методах, дозволяє провести комплексне науково-історичне дослідження з історії селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр.

1.3 Методологія дослідження

Вивчення селянського республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. потребує з'ясування методологічних засад дослідження. Перед тим, як безпосередньо перейти до розкриття методології монографії, виправдано, на нашу думку, лаконічно охарактеризувати теоретичні напрацювання та методологічні підходи попередників, які вивчали питання, співзвучні з нашою темою. Це дозволить нам чітко визначитися з авторським науковим апаратом, чітко окреслити його сутнісні параметри. Так, аналіз наукової спадщини з історії вивчення Української революції 1917–1921 рр., селянської революційної активності дозволяє констатувати наявність різних методологічних підходів, які умовно можна об'єднати у такі напрями: 1) радянський; 2) зарубіжний; 3) новітній.

Становлення радянської методології вивчення актуальних питань Української революції 1917–1921 рр., селянської революційної активності (тогочасною термінологією Великого Жовтня, Великої Жовтневої Соціалістичної Революції тощо) збігається у часі з початком фахового опрацювання радянськими вченими революційної історії. Від другої половини 1920-х рр. у радянській історично-науковій та науково-популярній літературі чіткіше окреслюється політична канва. У методологічному доробку дедалі частіше домінує класовий підхід, точка зору переможців, формується й своєрідна традиція викладу матеріалу на засадах марксистсько-ленінської методології. Як правило, автори на початку звертаються до з'ясування стану поземельних відносин напередодні революції 1917 р., соціально-економічного становища різних верств села, а потім пишуть про зміни на селі під час революції або, залежно від об'єкта вивчення, розкривають предмет своєї наукової уваги. На перший погляд, такий підхід, нібито, й виправданий. Справді, щоб з'ясувати зміст того чи іншого явища чи процесу,

необхідно вдатися до ретроспективи, виокремивши його витoki. За умов об'єктивності дослідника це дає цілком наукові результати. Однак особливість радянських напрацювань і полягала у тому, що такий підхід був позначений відвертою політичною заангажованістю. Так, коли йшлося про революційний час розвитку сільського господарства, про дореволюційне селянство історики обов'язково гіперболізували класовий фактор, зводячи аграрну історію до гострого класового протистояння на селі. У такий спосіб отожднювалися відмінні за своїм змістом поняття «соціальний рух» та «класова боротьба». Захисником знедолених селянських мас у таких працях зазвичай виступали більшовики, які єдині поміж інших учасників революції проводили правильну стосовно до селян політику. Альтернативи їхній моделі безпеліційно засуджувалися як «контрреволюційні», «буржуазно-поміщицькі», «ворожі селянству». У такий спосіб історія міфологізовувалася, перекичувався не лише факти ключових її періодів, але й їхня інтерпретація.

Упродовж 1930–1950-х рр. історична наука, історики в СРСР відігравали роль знаряддя партії більшовиків на ідеологічному фронті, а тому «ухили вбік «чистої науки» не допускалися». Фактично тогочас утвердилася і розвивалася як єдино правильна марксистсько-ленінська методологія в сталінській інтерпретації. Її мета полягала у тому, щоб розробити історію переможної ходи й утвердження радянської влади. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на «перевіраних, достовірних» свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності історичного процесу, явищ, подій тощо. Праці класиків марксизму-ленінізму ставали методологічним і теоретичним підґрунтям для істориків, вони не піддавалися науковій критиці та вважалися найдостовірнішими джерелами з реальними висновками. З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви передано у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ.

Зміст усіх наукових праць окресленого періоду позначений ідеологічною заангажованістю, фальсифікацією фактів, явищ, звууженням дослідницького поля внаслідок обмеження джерельної бази. Фальшувалися не лише події Української, а навіть «святая-святих» — вчення В. Леніна.

Незважаючи на ревізію сталінізму М. Хрущовим, якісних зрушень у методології вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. загалом і селянської революційності зокрема у другій половині 1950-х — на початку 1960-х рр. не відбулося. Упродовж другої половини 1960-х — початку 1980-х рр. методологічно радянські історики, позбуваючись догматів сталінізму, повертаючись до «чистого марксизму-ленінізму», по-перше, возвеличували в ранг істини останньої інстанції ленінське вчення (тобто

надавали йому статусу тієї ж догми); по-друге, методологічно, тематично «тупцювали на місці», не збагачуючи історичні знання з проблеми ні в кількісному, ні в якісному вимірах. Зокрема, методологічну основу всіх без винятку дисертацій становили праці засновників марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії та радянської держави.

Поступове звільнення історичної науки з ґледат тотального партійно-державного контролю в 1985–1991 рр. дало поштовх до ніким і нічим необмеженого розвитку законсервованого інтелектуального потенціалу радянських істориків. Їхня творча енергія спрямовувалася не лише на поверхове заповнення «білих плям історії», а й на пошук нових тематичних ніш, роботу з раніше недоступними архівними джерелами тощо. Однак, попри це, незмінною залишалася марксистсько-ленінська методологія, поняттєвий апарат досліджень.

На відміну від радянських істориків, їхні зарубіжні колеги були вільними у виборі методології. Здебільшого свої наукові студії вони будували, застосовуючи інструментарій психології, насамперед психології мас. Найпоширенішим у зарубіжній історіографії з історії Української революції 1917–1921 рр., селянської революційності став соціально-психологічний підхід. На підставі нього дослідники пояснювали, наприклад, причини руху опору селян будь-якій владі чи режиму.

За новітніх умов розвитку історичної науки, плюралізму думок, підходів, ідей якоїсь однієї універсальної «методологічної панацеї», як за радянських часів марксистсько-ленінської, не існує. Сучасні історики послуговуються різноманітним методологічним інструментарієм. Вони широко залучають методологічні прийоми суміжних із історією наук: соціології, політології, психології, математики (математичне моделювання). Це значно збагачує роботи історичного характеру, дозволяє висловлювати об'єктивніші та аргументованіші судження. Більшість робіт у новітній історіографії написано з позиції «державоцентризму». І це значною мірою виправдано. Однак цей аспект, на нашу думку, децю гіпертрофований. Підставою для такого судження є те, що дослідники з'ясовують лише ставлення селян до того чи іншого режиму за результатами реалізації ним аграрної політики. Практично відсутня методологія, яка б сприяла висвітленню власне позиції селянства щодо того, яким воно бачило вирішення «Гордієвого вузла», що ним стало аграрне питання.

Переважно новітні наукові студії з історії Української революції 1917–1921 рр., селянської революційності ґрунтуються на таких принципах історичного пізнання, як науковість, історизм, об'єктивність, системний аналіз тощо. Не ігнорують учені такі загальнонаукові та спеціальноісторичні методи історичного пізнання, як історичний, логічний, проблемний,

класифікаційний, періодизації, хронологічний тощо. Формаційна теорія розглядається як один із варіантів трактування розвитку суспільства поряд із цивілізаційною, етногенетичною та іншими теоріями. У цьому контексті виправданою, на наш погляд, є позиція Л. Семенникової з приводу того, що історик може застосовувати будь-який методологічний інструментарій для аналізу історичного матеріалу, якщо він дає об'єктивно-наукові знання¹⁸⁰.

Таким чином, наведений вище аналітичний огляд еволюції методологічних засад у вивченні історії Української революції 1917–1921 рр., селянської революційності засвідчує, що широкий вибір дослідницьких принципів і методів науково-історичного пошуку зумовлює і множинність методологічних підходів до розуміння як історії загалом, так і конкретно-історичних проблем зокрема. У сучасній історіографії методологічний монізм радянських часів поступився місцем методологічним новаторствам кінця 1990-х — початку ХХІ століття^{181 182 183}.

Дозволимо собі висловити декілька міркувань про це. По-перше, модерністські та постмодерністські методології небездоганні, застосування їх не може бути «сліпим», хоча кожна з них (і всі вони разом), безперечно, мають право на існування. По-друге, невинуватим, на наш погляд, є ігнорування вже напрацьованих та апробованих методологічних парадигм на користь сучасних лише з огляду на «застарілість» перших та «новизну» других. По-третє, враховуючи пізнавальні можливості людини, багатомірність об'єктів історичних досліджень, будь-яка методологія не є універсальною, передбачає взаємозв'язок із іншими, потребує постійного удосконалення.

Попри все розмаїття методологічних підходів, представлених у сучасній історіографії, за стрижневий методологічний орієнтир нашої монографії ми визначили соціокультурний підхід. Цей вибір вмотивовано рядом факторів. По-перше, погоджуючись з ідеями Е. Кассієра¹⁸⁴, інших мислителів, вважаємо, що явища історії належать особливій сфері — сфері діянь людини. Поза людським світом ми не можемо говорити про історію у специфічному смислі цього слова. Історія (як процес розвитку суспільства) — не що інше, як діяльність людини (соціуму), яка має свої цілі. По-друге, людина, як зазначав П. Сорокін, — соціокультурний феномен, власне кажучи, індивід трансформується в особистість під впливом соціокультурного середовища, поза соціумом і поза культурою така трансформація не можлива¹⁸⁵. Іншими словами, особистість стає особистістю під час опанування культури, тобто у процесі перетворення зовнішньої для особистості культури у зміст свідомості особистості, у внутрішню для особистості культуру. Через це людина — творець історії — постає як нероздільне ціле особистісного, соціального та культурного (у найширшому тлумаченні цих термінів). Картина

світу, закладена у свідомості людей їхньою культурою, становить собою потужну, об'єктивно дієву силу, яка багато в чому визначає хід історії¹⁸⁶; по-третє, яким би не був предмет пошуків історика (економіка, політика, соціальний лад, духовне життя тощо), шлях до їхнього пізнання лежить через аналіз історичних джерел, створених людьми конкретних соціумів і культур. Тому історик, як зазначає А. Гуревич, «неминуче повинен бути істориком культури...»¹⁸⁷. Від себе додамо — і соціуму; по-четверте, соціокультурний підхід дозволяє, висвітлюючи всю багатомірність як історії, так і конкретно-історичної проблеми, «не забувати» про людину, тобто узгоджувати вивчення загального і конкретного у їхньому взаємозв'язку.

Як цілісна, науково обґрунтована методологія, соціокультурний підхід представлено у працях О. Ахієзера, М. Лапіна, А. Гуревича, С. Кірдіної та інших авторів, тому приділимо більше уваги практичному її застосуванню стосовно до нашої теми.

Однією з ознак соціокультурної парадигми є певний універсалізм, завдяки якому з'являється можливість вивчення культурних, політичних, господарських та інших елементів суспільного цілого, а також суспільства як єдності культури та соціальності. Під культурою в такому випадку розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини, включаючи ідеї, цінності, норми, звичаї тощо. Під соціальністю — сукупність взаємовідносин соціальних об'єктів. На такому фоні селянство на початку ХХ ст. постає як соціокультурне явище — спосіб організації життя, за якого земля, праця на ній, селянин сам по собі тісно між собою взаємопов'язані; селянство — основа цивілізації як форми культури, державності як способу соціокультурної організованості. Селянська економіка як соціокультурне явище, об'єкт і суб'єкт урядової аграрної політики, по-перше, посідає певне місце в суспільному поділі праці; по-друге, своєрідний мікросоціум; по-третє, структурний компонент тогочасного соціуму.

Соціокультурний підхід носить багатовимірний характер, об'єднуючи, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє брати до уваги під час дослідження всю багатогранність реальності соціального життя, досліджувати суспільство, селянство, владу, великих землевласників як суперечливу єдність відносин особистості, груп, суспільства в усіх можливих комбінаціях.

За соціокультурного підходу предметом наукової уваги постає активна особистість — багатовимірна біосоціокультурна істота, суб'єкт дії, його мораль, що становить основу будь-якої культури. У такий спосіб наукововиправданою та реальною стає спроба виявлення ціннісних та етичних характеристик соціальних суб'єктів (у нашому випадку — селян, тогочасних суспільно-політичних, громадських діячів), що визначаються довготривалим

культурним контекстом, оскільки культура пронизує всі без винятку стани суспільного життя.

Дотримуючись соціокультурного підходу, ми зіставили та проаналізували цінності соціальних груп, з одного боку, а з іншого — соціокультурні характеристики суспільства загалом. Завдяки цьому ми виявили, як селяни розуміли сутність аграрного питання, які пропонували варіанти його вирішення.

Культура в соціокультурному підході трактується і як текст, в якому зафіксовано мотивацію людей. У буденному житті люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури. Будь-який соціальний суб'єкт (від суспільства до особистості, враховуючи всі проміжні варіанти) — носій субкультури. Ця субкультура містить програму діяльності суб'єкта. Таким чином, селянство початку ХХ ст. — активний суб'єкт соціокультурного простору означеного хронологічного періоду.

У нашій монографії соціокультурний підхід не протиставляється іншим як єдиноможливий чи єдиноправильний. Так само він не отожднюється з цивілізаційним, формаційним. Ми цілком солідарні з тезою О. Михайлюка стосовно того, що соціокультурний підхід включає в себе основи обох зазначених вище зрізів історичного процесу, а також тяжіє до «тотальної історії», в якій «все пов'язано з усім»¹⁸⁸.

Людина відтворює культуру. Вона передається з покоління в покоління, зберігається, втілюється у результатах її праці: предметах, текстах тощо. У них фіксується та передається програма. У культурі людина відтворює себе як суб'єкта. Культура та соціальні відносини — два аспекти відтворювальної діяльності людей. У суспільстві постійно виникають суперечності між соціальними відносинами та культурою, тобто соціокультурні суперечності. Вони виявляють себе як культурні програми, які соціальні відносини перетворюють у нефункціональні, у такий спосіб порушується відтворювальна діяльність людини та суспільства в цілому. Така суперечність — конфлікт між програмами, що історично склалися, та інноваціями, що їх змінюють, між соціальними відносинами, що є, і новими. Одним із таких соціокультурних, історичних явищ є революція.

У сучасному науково-інтелектуальному просторі побутує різне ставлення до революції. Діапазон думок коливається від цілковитого схвалення «локомотива історії» до такого ж категоричного заперечення «жорстокої вакханалії». З-поміж розмаїття концепцій, в яких тією чи іншою мірою осмислено сутність цього явища, нам імпонує позиція В. Солдатенка стосовно того, що «самою природою людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. При всій своїй спонтанності й

стихійності революція — цілком закономірне явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, іманентне їй, зумовлене не суб'єктивними нахилами, намірами, настроями, а об'єктивним ходом самого життя. Революція — це рух, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає ефекту, а лише загострює суперечності, не дає виходу з кризових станів. Революції — це перерив поступальності. Безперервність розвитку — природна даність. А безперервність окремих етапів, їх органічна досконалість — утопія. У ході революції знищуються бар'єри, які заважають прогресивному поступу, долаються закріплені традиції, змінюються уяви. Є й інша детермінованість революцій — їх гуманізаційна спрямованість, прагнення задовольнити найнагальніші потреби людини (скажімо, їжі) — проблема, яка не може розв'язатися сама собою у «збалансованому» соціально-неоднорідному суспільстві»¹⁸⁹.

Автори монографії поділяють думки тих істориків, котрі обґрунтованим вважають вживання терміну Українська революція; по-друге, ми одностайні з тими істориками, котрі Українську революцію вважають одним із найбільш важливих, складних і драматичних періодів в історії українського народу в ХХ ст.; по-третє, Українську революцію є достатньо підстав датувати 1917–1921 рр.; по-четверте, Українська революція була породженням Лютневої революції в Росії. Водночас, зумовлена розпадом російського імперського організму, розвиваючись, Українська революція 1917–1921 рр. набула виразних самодостатніх форм, перетворившись на окреме самодостатнє явище. Стосовно Жовтневої революції, то вони (Українська та Жовтнева) розвивалися паралельно і самостійно, хоч і мали потужні взаємовпливи¹⁹⁰.

Нам видається слушним та обґрунтованим розуміння Української революції 1917–1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного та соціокультурного явища. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917–1921 рр. було селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції. Водночас це не суперечить тому, що Українська революція — національно-демократична.

По-перше, селянство чисельно домінувало у структурі українського соціуму. На початку ХХ ст. українському аграрному суспільству, як й іншим східноєвропейським аграрним суспільствам, були властиві як загальні риси цього типу суспільства, так і унікальні та неповторні. Зокрема, за підрахунками М. Шаповала, станом на 1914 р. у Наддніпрянській Україні проживало 40 млн осіб, на Західній — 6,5 млн осіб. Із усієї чисельності населення українських земель 32 млн 662 тис. або 71% становили українці, 5 млн 376 тис. 800 або 11,7% — росіяни, 3 млн 795 тис. 760 або 8,2% —

євреї, 2 млн 79 тис. 500 або 4,5% — поляки, 871 тис. 200 або 1,9% — німці, болгари, греки, волохи, вірмени, чехи та інші народи разом становили 2,7% населення¹⁹¹. Отже, чисельно в етносоціальній структурі домінували українці. У виробничій зайнятості в Наддніпрянській Україні у 1897 р. українці переважали у хліборобстві та видобутку сировини — 90%. У військовій справі, судових, правоохоронних органах, адміністрації домінували росіяни — 47%. У промисловості та торгівлі першість була за євреями — 32% і 418% відповідно¹⁹². Для порівняння. За офіційною польською статистикою, даними якої оперують й сучасні науковці, 64% населення новопосталої Другої Речі Посполитої становили особи, що були тісно пов'язані з сільським господарством¹⁹³.

Більшість українського населення впродовж перших двох десятиліть ХХ ст. проживала на селі. Зокрема, станом на 1920–1921 рр. у наддніпрянському — 91,2%, галицькому — 93,3%. Друге місце за чисельністю сільських жителів у Галичині та Наддніпрянщині посідали поляки — 71,3% та 74% відповідно. На третьому місці у наддніпрянському селі були росіяни — 46%, у галицькому євреї — 24,2%. У наддніпрянському селі євреї обіймали третю сходинку — 33,8%, поступившись росіянам.

Натомість у містах українське населення упродовж перших двох десятиліть ХХ ст. було національною меншиною. У Наддніпрянській Україні станом на 1920–1921 рр. з-поміж містян 66,2% були євреями, 54% — росіянами, 26% — поляками і лише 8,8% — українцями. У Галичині картина міського життя принципово мало чим різнилася від Наддніпрянщини. Більшість населення — 75,8% становили євреї, 28,7% — поляки, 6,7% — українці¹⁹⁴.

Цікавим є портрет тогочасного українського суспільства на початку ХХ ст. авторства М. Грушевського. Значною мірою він збігається з образом, поданим М. Шаповалом. Майбутній Голова Центральної Ради писав про те, що «все сільське господарство, за невеликим винятком перебувало в руках іноземців, особливо росіян і поляків: росіян і поляків не так за походженням, як за вихованням та антиукраїнськими настроями. Велику промисловість монополізували іноземні або місцеві капіталісти — росіяни, поляки, євреї та ін., однак, аж ніяк не українці. Такою ж російською або денаціоналізованою була влада ... Тільки ... селяни ...зберегли національні форми в їхньому первісному стані. Саме тому тепер селяни становлять 85% українського населення країни. ... Таким чином, станом на сьогодні українське населення налічує 75% всього населення країни. Це селяни ...»¹⁹⁵.

Схожу характеристику українству в окреслений період подано І. Мазепою, І. Нагаєвським та П. Скоропадським. На думку першого, «з усіх суспільних верств на Україні українським залишалося лише селянство

і зв'язане з ним сільсько-господарське робітництво»¹⁹⁶. З погляду другого, «тільки селянська маса залишилися українською, а всі інші прошарки суспільства були зденаціоналізовані»¹⁹⁷. П. Скоропадський писав про те, що «майже вся промисловість і поміщицька земля в Україні належали великоросам, малоросам та полякам, котрі заперечували все українське»¹⁹⁸.

На наше переконання, аналіз наведених вище даних обґрунтовано засвідчує аграрний тип українського суспільства на початку ХХ ст. Йому були властиві такі загальні для цього типу суспільства ознаки: чисельна перевага селянства в етнічному та соціальному, сільське господарство домінувало у виробництві матеріальних благ. Специфіка українського варіанта аграрного типу суспільства полягала у тому, що етнічне розмаїття в аграрній сфері з виразною домінантою українського поєднувалося з українською меншістю в неаграрному сегменті виробництва. Умовно розрізняємо чітко окреслені два світи, два способи буття, дві моделі світосприйняття. Перший — аграрний/селянський, другий — міський/неселянський. Їхнє співіснування позначене як паралельністю на мікрорівні, так і взаємозв'язком на макрорівні, зважаючи на те, що вони були субкультурами соціокультурної моделі, в межах якої співіснували. Як дві здебільшого паралельні моделі вони перетиналися в уявній точці — уявленнях один про одного, а також у суспільно-виробничих практиках.

Не ставлячи під сумнів достовірність статистичних даних, наведених М. Шаповалом, водночас ми не схильні їх абсолютизувати стосовно повноти характеристики українства наприкінці ХІХ — перших двох десятиліть ХХ ст. Як на нас, вони є інформативними щодо кількісних параметрів українства окресленого періоду, однак малоінформативними стосовно якісних параметрів, зокрема соціокультурних трансформацій, що переживав тогочасний український варіант аграрного типу суспільства. Вважаємо, що він, з одного боку, реагуючи на виклик західного індустріального суспільства, а з іншого — як закономірність власної еволюції, зазнав декілька кардинальних внутрішніх трансформацій — соціокультурних зсувів. Вони відбувалися практично водночас, докорінно змінюючи внутрішні параметри тогочасного українського варіанта аграрного типу суспільства. Ці трансформації стосувалися такого: 1) технократичних/технологічних змін як у місті, так і на селі; 2) переходу від індиферентної до активістської свідомості й розвитку політичної культури як у місті, так і на селі; 3) суб'єктивізації селянства, робітництва, інтелігенції та буржуазії у тогочасних імперських моделях Габсбургів і Романових; 4) активізації українського національного відродження тощо.

Нам імпонують думки Я. Грицака з приводу того, що «українське село на межі ХІХ — ХХ ст. переживало свою тиху революцію. Воно було

повне молодих і впевнених у собі людей, відкритих до змін»¹⁹⁹. Такі судження історика перегукуються з нашими міркуваннями про те, що уважний аналіз аграрної історії України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. дозволяє говорити про появу у селянському середовищі якісно нових ознак, про перетворення селянства в активного суб'єкта історії. Насамперед йдеться про те, що за сорок пореформених років у Наддніпрянщині та п'ятдесяти у Галичині під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській та Австро-Угорській імперіях, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Він стає активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій. Послугуючись термінологією західної історіографії²⁰⁰, вважаємо, що цей новий тип — тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, Е. Гофера, та інших закордонних дослідників²⁰¹, селянин-ідеоман — селянин, схвилюваний ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана — це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин — селянин доби революції з радикальними гаслами.

Селянство на початку ХХ ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації селянських родин і громад, — всього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

По-друге, Лютневі події 1917 р. носили локальний характер, оскільки відбувалися у великих містах — промислових центрах. Справжня, селянська революція розпочалася влітку-восени 1917 р. За підрахунками В. Красіна, тогоріч відбулося 2000 селянських виступів²⁰². Одним із її активних суб'єктів став селянин у сірій шинелі, «людина з рушницею». Колишні солдати, повернувшись у рідні села, були каталізатором селянської революції. Вони, наприклад, виступали ініціаторами формування місцевих селянських органів влади²⁰³.

По-третє, саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором²⁰⁴.

По-четверте, упродовж усієї Української революції аграрний сектор економіки залишався найважливішим, а фактично — єдиним джерелом постачання продовольчих товарів для всіх антагоністів — учасників революції, а селянство становило чи не єдине масове джерело людських ресурсів для збройних формувань різних політичних режимів.

Автори монографії керувалися поширеною у сучасному суспільствознавстві концепцією соціокультурної еволюції. Під нею розуміють екологічний підхід, що аналізує соціальні та культурні елементи в контексті того природного і соціального середовища, в якому існує суспільство. Керуючись цим, суспільствознавці розрізняють багато варіантів соціальної структури і культури різних суспільств, що існували в процесі соціокультурної еволюції²⁰⁵. Г. Ленські запропонував типологізацію суспільств за критерієм технології, за якою суспільства забезпечували своє існування. На цій підставі ним виокремлено такі типи суспільств: 1) полювання та збирання; 2) городницьке; 3) аграрне; 4) індустріальне²⁰⁶.

Дотичною до ленської є типологізація, запропонована Д. Беллом. За тим же критерієм технології він розрізняє три типи суспільства: 1) доіндустріальне; 2) індустріальне; 3) постіндустріальне²⁰⁷. Д. Белл доіндустріальний тип суспільства вважає добувальницьким. Він ґрунтується на домінанті сільського господарства, рибальстві, видобутку корисних копалин, заготівлі лісу тощо²⁰⁸. Фактично Д. Беллом у доіндустріальному типі суспільства поєднані перші три типи суспільств за класифікацією Г. Ленські.

Більшість фахівців погоджується з тим, що «аграрне суспільство є етапом суспільного розвитку, що ґрунтується переважно на сільськогосподарському виробництві, й основним підґрунтям його існування, зокрема щодо постачання поживи, був аграрний сектор економіки. У даній суспільній системі є можливими інші форми виготовлення продукції та засобів існування, але саме на сільське господарство, зокрема землеробство, звертається увага в тій чи іншій країні, що перебувала в указаному періоді цивілізаційного розвитку»²⁰⁹. Таким аграрним суспільством напередодні та під час Української революції 1917–1921 рр. було українське. Це підтверджує наші міркування стосовно селянського характеру Української революції 1917–1921 рр.

Ознаками аграрного суспільства дослідниками, наприклад І. Климом, виокремлено такі: «більше 80% економіки припадало на сільське господарство; обмежена кількість видів виробництва та самих продуктів; простий поділ праці, що проявлявся, зокрема, у відносно нескладному способі вироблення благ і відсутності спеціалізації у виробництві; невелика різноманітність соціальних груп; так званий «парафіалізм» — обмежене

спілкування між окремими малими спільнотами людей»²¹⁰. На переконання Д. Белла, характерними ознаками доіндустріального типу суспільства є «гра між людиною і природою», тобто взаємодія людей, природних сил і ресурсів, залежність людей від природи²¹¹.

Водночас аграрний тип суспільства, на нашу думку, не потрібно вважати недолугим, порівняно, скажімо, з індустріальним. Такий підхід, заснований на протиставленні, на технократіоцентризмі, є малопродуктивним, якщо не хибним, оскільки не дозволяє повною мірою осмислити сутність багатотисячолітнього феномену аграрного суспільства, зрозуміти його соціальну структуру, духовно-культурну глибину і розмаїття тощо. Аграрне суспільство не лише техніка і технології, їх постійне удосконалення, насамперед це природність соціокультурного буття, баланс між природою і людиною, оприроднення суспільного буття і олюднення природи. Це оригінальна еволюція і непередбачуване реагування на внутрішні й зовнішні виклики. Аграрні суспільства стали лоном, в якому зросли соціальні, економічні, політичні та інші інститути без яких не можливо уявити індустріальний чи постіндустріальний типи суспільства. В їх надрах сформувалися міста, що від початку носили аграрний характер, а згодом перетворилися у рушії трансформації аграрного типу суспільства в індустріальний тип суспільства, стали іншими стосовно до села. Ми переконані, не ідеалізуючи аграрний тип суспільства, що цей феномен повною мірою не осмислений вченими, оскільки він насправді є набагато більшим і значно іншим, ніж уявлення про нього з позицій пріоритету розвитку техніки і технологій.

Одним із актуальних питань будь-якого науково-історичного дослідження є його поняттєво-категоріальне забезпечення. Не є винятком і наша монографія. Передусім йдеться про поняття «селянська республіка», його значення. В історичній науці, на думку О. Герасименко, уперше термін «селянська республіка» почали використовувати на сторінках колективної монографії «Революция 1905—1907 годов в России». Дослідниця погоджується із судженням П. Замкового у тому, що до цього українські історики-аграрники цим терміном не послуговувалися. У подальшому, — зауважує науковець, — поняття «селянська республіка» історики «розглядали переважно для позначення Сумської повітової організації ВСС»²¹². Ю. Котляр запропонував під поняттям «селянська республіка» розуміти найвищий етап розвитку селянського повстанського руху, який організаційно оформився у структури державного типу²¹³. Подібними є судження і С. Губського. Він також вважає, що найвищим етапом розвитку повстансько-партизанського руху на Півдні стало створення формувань державного типу на Миколаївщині — Колосівської, Врадіївської, Висунської та Баштанської республік²¹⁴.

Однак не всі дослідники поділяють наведену вище думку. Зокрема, Б. Легоняк, вивчаючи історію холодноряців періоду Української революції 1917–1921 рр., категорично обстоює тезу стосовно того, що «дуже часто події 1917–1923 років у нашому краї і організацію, на чолі якої стояв Василь Степанович Чучупак, — називають Холодноряською республікою. Це твердження помилкове. Напевно історики, публіцисти підхопили його з вуст більшовицьких ідеологів, які спалювали боротьбу українців за свою незалежну державу, висміювали її, перекручували і приховували факти та показували її у вигляді «хуторянства», — так званих республік. Ніколи не існувало ніякої холодноряської республіки, на відміну від Чигиринської, яку організував більшовицький підлабузник Свирид Коцур»²¹⁵.

Зважаючи на дискусії навколо поняття «селянська республіка», подамо визначення цього терміну, яким будемо оперувати у монографії. У перекладі з латини республіка (лат. *res publica*) — «спільна справа». У процесі історичного розвитку термін «республіка» набував різного значення. Він зустрічається в працях Аристотеля. Його філософ уживав для позначення держави. Так, у Стародавньому Римі до періоду імперії він позначав саму державу, відображаючи її суспільний сенс як «спільної справи». Разом із тим, термін «республіка» не завжди позначає реальну державну форму. Н. Макіавеллі використовував термін «республіка» для позначення державної форми, яка за своєю організацією виступала своєрідною антитезою єдиновладдю. Такі визначення, як «антична республіка», «феодална республіка» тощо, є сучасними і мають суто наукове походження. До кінця 18 ст. термін «республіка» як офіційна назва тієї чи іншої держави не вживався. У наші дні названий термін звичайно є складовою офіційної назви держави. Часто «республіками» називали територіальні утворення²¹⁶. Енциклопедичний словник із державного управління поняття «республіка» розкриває як форму державного правління, за якого всі інші органи влади обираються або формуються на певний строк загальнонаціональними представницькими установами, а громадяни мають особисті й політичні права²¹⁷.

На підставі аналізу історичних джерел, подій селянської революції, вважаємо за доречне послуговуватися поняттям «селянська республіка». Його ми розуміємо як форму суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа.

Селянські республіки початку XX ст. не мали всіх тих критеріїв, якими сучасна наука наділяє це явище. Це, на нашу думку, цілком природно і об'єктивно, але не позбавляє підстав селянські утворення початку XX ст., про які йдеться, ідентифікувати як селянські республіки. Аргументом на користь цієї нашої думки є те, що селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала низку принципових і класичних ознак, властивих такій формі утворень. Ними насамперед були такі: антитеза єдиновладдю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Залежно від ступеню організованості перелік міг різнитися, як і якість цих критеріїв. Селянська республіка початку XX ст. більшою мірою співвідноситься з «військовою демократією», аніж сучасним республіканізмом. Історично-традиційним і духовно-ідейним підґрунтям селянських республік початку XX ст. є цінності Запорізької Січі, а також попередніх періодів українського державотворення.

Як соціокультурне, цілісне історичне явище селянська республіка була результатом селянської революції, виявом селянської революційності, селянського бунту²¹⁸, реалізацією політичної програми селянства. Вона переконливо засвідчила появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії — селянина.

Таким чином, монографію написано з урахуванням новітньої методології. Вона ґрунтується на сучасних принципах і методах науково-історичного дослідження. Застосування відповідного наукового апарату сприяло розумінню селянських республік як соціокультурного, цілісного історичного явища, як форми суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань.

РОЗДІЛ II

ПРАКТИЧНИЙ СМИСЛ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА І РЕВОЛЮЦІЙНОГО РЕСПУБЛІКОТВОРЕННЯ: ВІД АБСТРАКТНО- ЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДО КОНКРЕТНО- ІСТОРИЧНОГО СИНТЕЗУ

2.1 Необхідність створення спільного наукового поля у дослідженні феномену революційного республікотворення й селянських республік

Першочергове завдання історика — вивчення історичних реалій. Зважаючи на це, його увага завжди буде прикута до світу, а не спрямована на усвідомлення тих вихідних підстав, на яких базується історична свідомість. Він не зобов'язаний безперервно міркувати про специфіку історичного пізнання, пильно стежити за тим, що відбувається у свідомості історика. Однак саме таке завдання ставить філософ, який займається проблемами теорії пізнання загалом та історичного пізнання зокрема. На нашу думку, повинен бути філософ, для якого, на відміну від історика, пріоритетний інтерес представляє саме аналіз історичного пізнання, розбір того, як це пізнання відбувається. Сам історик, як правило, воліє займатися саморефлексією лише у виняткових випадках, насамперед тоді, коли в історичній науці складається кризова ситуація, коли базові теоретичні уявлення вже перестають бути самоочевидними і не дозволяють включати нові історичні знання в сформовану загальну картину історії. Історик воліє займатися своїм «ремеслом», а не теоретизуванням навколо нього. Водночас історик послуговується переважно індуктивним методом, тоді як філософ — методом дедукції. При схопленні історичної сутності вони обидва зустрічаються. Відповідно і для такої зустрічі історика й філософа, і для справжнього пізнання феномену революційного республікотворення й селянських республік вкрай необхідним є міждисциплінарний підхід.

Зауважимо, що поняття «ремесло історика» увійшло в методологію історичної науки завдяки М. Блоку, який виніс це словосполучення у заголовок своєї останньої праці «Апологія історії або ремесло історика» в 1944 р. Значно раніше порівнював працю ремісника й історика В. Болотов. Він уважав, що в історії немає жорстких законів, а тому «історик у своїй роботі виступає не як архітектор, а швидше як ремісник, котрий уміє виводити арки, що опираються на пілястри, якими є ... факти, засвідчені історією.

Споруда ... тим міцніше, чим міцніше підвалини — факти і чим тісніше зв'язок між найближчими подіями»²¹⁹. М. Блок також як один із засновників нового напрямку в історіографії (школа «Анналів» або *La Nouvelle Histoire*) наполягав на тому, що історія — це «прагнення до кращого розуміння ... Але подібне завдання змушує ... значною мірою ґрунтуватися на особистому виборі»²²⁰. Якщо ж говориться про «краще розуміння», то тут уже з'являється віднесення до істини як цінності разом не просто з *особистим* вибором, а вже й з *особистісним* вибором за одночасного віднесення до об'єктивного світу людської історії з людською ж суб'єктивністю, суб'єктивними оцінками, уподобаннями, бажаннями, уявленнями про краще життя тощо. Останнє своєю чергою виводить на *ментальність* як початок осмислення нашої теми. І тут неможливо буде оминати основу історичних досліджень — *факти*, про осмислення яких мова буде вестися далі.

Співвіднесення ментальності й історичних фактів вимагає, з одного боку, суворого схематизму, адже останні належать до об'єктивного світу. У його дослідженні філософія науки потребує чіткості, однозначності тощо вжитку понять і схем. До того ж і за феноменології суб'єктивності філософія, як доводив Е. Гуссерль, виступає як сувора наука²²¹. З іншого боку, ментальність, зважаючи на нечіткість власних кордонів, плінності свого змісту тощо примушує уникати звичного схематизму, оскільки це різні рівні соціально-історичного буття. Більше того, кожна «епоха виражає певний дух або тип, який у цей час переважає. Він не відразу виникає, не відразу змінюється і не по всіх місцях одночасно. У той час, як в одній країні ще триває дух колишньої епохи, в інших з'являються ознаки чогось іншого. Якщо брати весь світ у цілості, то різні епохи захоплюють і покривають одна одну. Іноді неможливо розмежувати їх багатьма десятиліттями, а можливо і століттями»²²².

Історик вимушений теоретизувати лише тоді, коли філософи, що взяли на себе розробку метаісторичних уявлень, не справляються з покладеним на себе завданням. Тоді, коли вони по суті виявляють власне історичну (а в окремих світоглядно-ідеологічних ситуаціях навіть філософсько-історичну) некомпетентність, нездатність привести теоретичні й методологічні уявлення у відповідність із новими відкриттями в історіографії. У такі кризові моменти історик змушений відкладати в сторону своє історичне «ремесло» і займатися проясненням філософсько-теоретичних і метаісторичних питань. Такий підхід історика до питань методу, що дає розуміння, вимагає, однак, і своєрідної зустрічі з філософом, коли вони разом установлюють, умовно кажучи, контакт з іншими гуманітарними науками: соціологією, політологією, психологією, літературою тощо. Під час таких контактів і виявляється, з одного боку, статика інтелектуальних полів різних наук, а з іншого, їхня динаміка.

Прояснимо це положення детальніше як для подальшого руху до змісту необхідних нам понять, так і для з'ясування тієї межі, де закінчується власне філософське та починається власне історичне.

Залежність способу мислення від професійних знань і соціальних умов виникнення й подальшого розвитку певного напрямку, школи, наукової спільноти в науці видається, на перший погляд, безпосередньою і само собою зрозумілою. Проте, на другий погляд, така залежність є вже опосередкованою множиною складно верифікованих інтелектуальних і соціальних зв'язків, відносин, залежностей тощо. На пострадянському просторі, беручи до уваги антимарксистську ідеологічну ангажованість, перший погляд часто заперечується в якості відомих свого часу вульгарних матеріалістичних положень: «соціальне замовлення», «партійна боротьба у філософії», «класова боротьба в історії». Разом із тим, за очевидного існування двох поглядів неможливо заперечувати, що інтелектуальне поле, яке виникає в межах конкретної науки, безпосередньо залежить від способу мислення тих, хто це поле зорює. Більше того, спираючись на міркування П. Бурдьє, що поле — це «система об'єктивних відносин між досягнутими (у попередній боротьбі) позиціями ... [Воно] є місцем (тобто ігровим простором) конкурентної боротьби, специфічної ставкою, в якій є монополія на науковий авторитет, що визначається як технічна спроможність і — одночасно — як соціальна влада, або, якщо завгодно, монополія на наукову компетенцію, що розуміється як соціально закріплена за певним індивідом здатність легітимно (тобто повноважно й авторитетно) говорити і діяти від імені науки»²²³, стверджуємо, що:

1) перший погляд є істинним, оскільки він указує на «систему об'єктивних відносин». Особливо при віднесенні до рішень проблеми соціальної організації знання в межах соціології знання. Наприклад, ідеї К. Мангейма про знання як продукт колективного мислення й просвітницьку функцію науки як «інтелігенції, що вільно літає»²²⁴;

2) другий погляд є доповненням першого, оскільки вказує на складність «системи об'єктивних відносин» і необхідність урахування суб'єктивних факторів (науковий авторитет, наукова компетенція, особливості наукових розмислів в окремо взятій голові тощо), але без антимарксистської ангажованості. Тим більше, що антимарксистська ангажованість — це по суті своєрідна «глухота думки»²²⁵ після виявлення науково-політичних і соціальних інтервенцій (Б. Латур, П. Уейбел), дослідження взаємодії науки й суспільства (Х. Новотни), дискусії з проблем науки й наукової політики (С. Епштейн, Б. Вінн).

Таке тлумачення інтелектуального поля окремих наук дозволяє стверджувати, що за їхнього взаємного перетинання врешті-решт утворюється загальне наукове поле, у межах якого й відбувається власне наукове пізнання

світу загалом й історичного світу людства зокрема. Наукове водночас існує і як автономний та особливий світ, і як частина інтелектуальної діяльності загалом. Водночас окремі наукові уявлення чи елементи наукового пояснення, що існують в певну історичну епоху, входять до складу світогляду, наприклад, селян. Однак селянська ментальність значно ширша за обсягом, чим інтелектуальне поле дослідника селянської історії. Селяни будь-якої країни і будь-якої епохи (чи це селяни Німеччини часів т. зв. «довгого XVI ст.», чи українські селяни XIX — XX ст.) не тільки працювали на землі чи з землею, з рослинами й тваринами, вбудовувалися в певні виробничі ландшафти, але й мали фольклор, селянські традиції, власне тлумачення далеких і близьких подій та врешті-решт своє пояснення світу. Отже, всередині селянської ментальності існує своє самобутнє інтелектуальне поле, яке може перетинатися певним чином із інтелектуальним полем історика й одночасно не дорівнювати йому. Разом із цим, дослідник селянської історії, крім того, що виявляє окремі факти, зобов'язаний знаходити й описувати не просто якусь кількість зв'язків між ними, а знаходити й описувати *сутнісні* зв'язки. Для знаходження сутнісних зв'язків такий дослідник одночасно повинен утворювати або нові поняття, або, користуючись уже усталеними поняттями, дещо «вільно» ставитись до їхнього змісту, оскільки його наукове поле з необхідністю опиняється в «контексті» селянської ментальності. І тут виявляється, що дослідник всередині свого поля рухається до «кращого розуміння» (М. Блок) лише за *умови* «зустрічі» і своєрідного «перебування» спочатку в інтелектуальному полі селян, а згодом і в їхній ментальності, адже, як ми вище вказували, усі інтелектуальні поля перетинаються. За дотримання цієї умови дослідник селянської історії статикою (усталеністю) поняття охоплює динаміку (плинність) селянської ж ментальності.

Відношення між дослідником і об'єктом дослідження не лише опосередковане «консервативною» системою понять. Воно, перебуваючи у спільній сфері перетинань інтелектуальних полів, утворює деяку єдність Я історика і Ти селянина. Те, чим є Інший, не дається ззовні. Тут Інший не об'єкт, на який наштовхується свідомість і який сприймається як щось суто зовнішнє. Інший — це інше Я, яке пізнається зсередини і притаманне споконвічним, первинним чином. Не дві незалежних істоти стають одна для одної «я» і «ти». Тільки зважаючи на перебування в них вихідної й початкової єдності вони стають одна для одної Я і Ти. Я ставиться до Іншого не тільки як до засобу, але й як до самого себе. Така вихідна первинна єдність і відношення обґрунтовані ментальністю.

Ця ж вихідна первинна єдність-відношення для селянської ментальності є соборністю, яка є внутрішньо-зовнішнім духовним зв'язком між людьми, органічною єдністю, що лежить в основі соціуму. Вища форма соборності — Церква, оскільки над нею лише Бог. Ця ж соборність з

позиції селянства повинна мати своє земне втілення в спільній справі, «сродній праці» (Г. Сковорода), громаді тощо зі специфічним селянським способом вирішення практичних питань (селянський схід), а соціальна єдність пронизуватися сакральністю²²⁶. Тоді «в людському морально-вільному досвіді проступає інший вимір буття — буття, необмеженого простором, часом, детермінізмом і обдарованого свободою, мораллю й розумом»²²⁷. Разом із цим, звісно, селяни не займаються науковою діяльністю (що жодним чином не заперечує інтелектуальну діяльність селянства), а навпаки, історик чи філософ обирає селянство як науковий об'єкт дослідження. Проте селянство тепер для такого дослідника й найголовніше за дотримання вказаної вище умови не темна маса історії чи безграмотно-консервативна частина суспільства.

Якщо це так, то «Поняття поля ... дозволяє порвати з неясними посиланнями на соціальний світ (що виражаються в таких словах, як «контекст», «оточення», «соціальний фон», *social background*), якими зазвичай задовольняється соціальна історія»²²⁸. Між філософією та історією, які досліджують суспільство, існує гомологія. Це дозволяє своєю чергою «виявити різного роду функціональні й структурні гомології»²²⁹ всередині соціально-історичного поля загалом та між полем історичної науки, полем філософії історії й філософії суспільства, полем політики тощо.

Відповідно, «входження» в селянську ментальність дозволяє, по-перше, здолати «фіктивну альтернативу суб'єктивізму — об'єктивізму. Тут мається на увазі опозиція між твердолобим суб'єктивізмом, що наполегливо шукає місце, де виникають «акти чистої творчості» індивідів, незвідних до їхньої структурної детермінації (тобто свідомість), і конфронтуючим йому «об'єктивізмом» («структуралізмом»), який вважає, що структури виникають самі по собі»²³⁰. По-друге, селянство як продуцент життєвого смислу, який, за твердженням Д. Юма, обґрунтовує мислення й учинки людей²³¹ водночас є джерелом того самого «практичного смислу»²³², який потрібно «розуміти як «практичність», «кмітливість», «практичне чуття», «почуття гри», як уміння здійснювати потрібні дії без попереднього обдумування або розрахунку»²³³ й одночасного створення, освоєння та присвоєння соціального світу на ґрунті певного міркування про буття й належне та відповідним моральним вибором. Тут, за висловлюванням Г. Гегеля, наявне діалектичне «об'єктивно значуще самовизначення, як щось в-собі-і-для-себе-визначене, але водночас, з іншої сторони, так само і як дещо безпосередньо або ззовні визначене, як щось підкорене чужій йому визначеності зовнішніх впливів»²³⁴. По-третє, тоді суворість інтелектуальної інтерпретації смислу селянського життя в якості практичного смислу вже не залежить від повноти системи формальних аналогій і відмінностей, що визначають відношення до всіх попередніх наукових понять і структур. Ця суворість відтепер повинна визначатися повнотою реконструкції двох сфер: соціально-історичного світу відносин і окремих стійких схем селянського практичного смислу.

2.2 Реконструкція українського соціально-історичного світу селянських відносин і стійких схем селянського практичного смислу

Для всіх людей без винятку людина різниться з твариною усвідомленням власного існування, наявністю певного життєвого смислу.

Усвідомленість існування передбачає присутність:

- а) системи цінностей і відповідних ціннісних орієнтацій;
- б) ідей, суджень і світоглядних переконань;
- в) покладання й здійснення життєвої мети, керуючись першими

двома пунктами.

Системи цінностей практично завжди будуються на основі певної традиції (філософської, релігійної, субкультурної, класової тощо). Навіть коли нігіліст заперечує традицію (наприклад, ніцшеанський нігіліст), все одно таке заперечення повинне з часом перетворитися в щось нове. Трансформуватися в нову традицію, у створення нової системи цінностей. Інакше це заперечення просто втрачає сенс.

Тому й селяни будь-якої країни та доби, чия «аграрно-філософська» традиція насправді не обмежується найближчим століттям, з давніших часів є традиціоналістами. Їхній традиціоналізм іде в глиб епох (через аграризм кінця XIX — початку XX ст., будь-який рух за земельну реформу, яка ставила своїм завданням більш справедливий розподіл землі в Новому часі, селянські повстання середньовічної феодальної Європи, давньоримські «аграрні закони» Тиберія Гракха й далі до неолітичної революції). Можна навіть сказати, що селяни є «лівими консерваторами», оскільки ідейні схеми селянського практичного смислу ґрунтуються на фундаментальних цінностях власної землі, своєї волі, вільних громадах малого економічного-політичного масштабу та селянського самоврядування. У загальному соціально-політичному розумінні селянську «ліву» світоглядно-ідеологічну позицію можна визначити так, що вони «залишаються лівими, поки зберігають головну характеристику, яка відрізняє їх від інших ідейно-політичних угруповань і напрямів: прагнення до створення таких суспільно-політичних форм існування людської спільноти, які здатні забезпечити найбільш сприятливі умови для її всебічного розвитку в інтересах як окремої особистості, так і соціуму загалом»²³⁵.

Тому й не дивно, що українське селянство не тільки активно підтримувало козаків під час Української національної революції другої половини XVII ст. (1648–1676 рр.)²³⁶, але й *уперше* у власній історії отримало серйозну класову *протосуб'єктність*. Усвідомлення своєї правоти

на ґрунті здобутої класової протосуб'єктності та в межах саме селянського практичного смислу не дозволяло селянам поринати у світ тих чи інших ілюзій та самообманів, зоставатися в постійному зв'язку з реальністю і до, і під час революційних подій уже перших десятиліть ХХ ст., коли «бунт був уже не скільки «проти», скільки «за». Він носив не лише економічний, а й політичний характер»²³⁷. Для протосуб'єктності українського селянства характерним є бунт «проти», проти національного поневолення, примусової праці (кріпацтва), земельної аристократії тощо. Відповідно, бунтом «проти» перетворень у формах власності на землю та зміну соціального статусу селянина відбувалося й набуття його ментальністю нових рис²³⁸. Для суб'єктності й класового самоусвідомлення на перший план виступає вже боротьба «за», за власну землю, селянське самоуправління, селянський ціннісний світ тощо.

Разом із тим, зрозуміло, що тоді потрібно розрізняти здоровий, нормальний, а ще точніше — *відповідальний консерватизм*, який обстоює певні перемоги, досягнення, надбання тощо та реакційний консерватизм, який діє за принципом «не дозволяти ніколи й нічого іншого» й стоїть на захисті того, що справді повинно відійти в історію.

По-перше, відповідальний консерватизм сполучається як з інтелектом, так і високою мораллю, оскільки завдяки життю в сільській громаді себелюбні прагнення індивідів обмежуються (хоча, швидше за все, не знищуються, беручи до уваги «дрібновласницьку стихію» й одиничність конкретного існування), а провідним внутрішньо-регулятивним механізмом, що стоїть на сторожі доброчесності є відчуття сорому. До того ж селянська громада як конкретне втілення соціальної форми життєдіяльності людей обмежує егоїзм і як родовий мотив у ставленні до понять жадібності, жорстокості, підступництва, властолюбства тощо. Тому тут необхідно додавати і такі взаємопов'язані етичні поняття, як обережність, оглядність, чесність, порядність, гідність, повага, самостійність, передбачливість, твердість, сумління тощо. Більше того, колективізм сільського життя й відповідно сільська громада як надособистісне утворення ведуть не до приниження особистісного начала, а до складної діалектики індивідуальної та громадської сфери.

По-друге, носії відповідального консерватизму (будь-то українські селяни як соціальна група чи селянин як окрема особистість) повинні перевищувати середньостатистичний рівень історичної активності, бути енергійними, навіть дещо войовничими, оскільки ліво-консервативна відповідальність безпосередньо пов'язана з новаціями, прагненням до нових знань, роботою інтелекту тощо. Правда, й ліві консерватори не були позбавлені ілюзорного уявлення про вселюдність селянської моралі, її претензії

на роль споконвічного й безумовного критерію, адже це така ілюзія, яка не усувається виваженістю етично-соціальних узагальнень так само, як видиме викривлення палички у склянці води не усуває її рівності. І в цьому ілюзорному уявленні криється та додаткова розбіжність між сільською і міською культурою, що породжувала дещо зверхнє ставлення до містян, якийсь, навіть, сільський гонор, декотру упередженість.

По-третє, відповідальність за свій необхідний зв'язок зі здоровим консерватизмом та енергійність її носіїв сполучається з поняттям сили та незворушної впевненості у власних душевних і розумових силах. Усе це згодом було характерним для селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр., окрім, хіба що Пашківської республіки як кримінального утворення.

Такий ліво-відповідальний традиціоналізм з історичною необхідністю повинен був призвести до того, що після створення Всеросійського селянського союзу (ВСС) у 1905 р. найбільш близькими до селянства політичними силами, а отже, й революційними союзниками, ставали переважно всілякі ліві партії — від Революційної української партії і есерів до більшовиків і анархістів Н. Махна. Якщо остання історична постать була найбільш близькою до селян і за своїм походженням, і за вірою «у революційність селянства»²³⁹, то з більшовиками селянам трапилося йти разом до колективізації й колгоспів із радгоспами. Ідеї селянського самоврядування був протиставлений пролетарсько-більшовицький принцип «демократичного централізму». До того ж і проуєнерівська політична орієнтація під час революційного республікотворення зверталася до соціалістичних гасел²⁴⁰, а багато постатей Центральної Ради УНР, Директорії УНР стояли на соціалістичній платформі.

Щодо відповідальності в межах модернізаційно-революційних процесів з позиції лівого консерватизму, підкреслимо, що найбільш близькою силою для українського селянства виявився соціалістично-робітничий рух зі своїм ціннісним колом, системою власне робітничих ціннісних уявлень про майбутнє. Проте коли країна опинилася на межі вже не політичної кризи, а в стані війни, то відбувалася війна не між відповідальністю й безвідповідальністю, а війна між двома *розуміннями* відповідальності.

У селян свій особливий світ, що різниться від світу (і відповідно практично-ціннісного смислу) містян — будь-то прості робітники, чи міщани, чи буржуа тощо. З економічно-виробничої позиції для селян земля — це не якийсь там виробничий кластер, а те, що має вищий сакральний зміст і значення. Вона, згідно з вищою метою селянського практичного смислу, повинна бути їхньою власністю, власністю хліборобів, а не перебувати у власності великих землевласників, які або здають її в оренду, або винаймають

батраків. Відповідно т. зв. «дрібновласницька стихія» є неодмінною рисою, властивістю, якщо не атрибутом селянства. Такий селянин (і власник, і хлібороб водночас) вступає в політично-правові відносини як активний суб'єкт, особистість, яка аграрно-світоглядно усвідомлює власне місце у великому світі. У складі сільської громади він опиняється в системі складного й суперечливого балансу, який спирається на аграрно-ціннісне уявлення про життєво-календарні цикли та неписане право громади як вищої цінності. Після ж появи й зміцнення капіталістичного світу-економіки з його промисловою та науково-технічною революціями індустріальне фермерство зі спеціалізацією (й однобокістю) на виготовленні продуктів сільського господарства в промислових об'ємах руйнує традиційний селянський світ. Звісно, що це викликало й буде викликати в подальшому загальноселянський супротив.

Ціннісно для селян такий тип господарювання та величезна концентрація землі в одних руках є категорично неприйнятними (що можна споглядати на прикладі сучасних т. зв. «бананових республік»). Для українських селян протягом т. зв. «довгого XVI ст.» до такої концентрації землі та її поступової комерціалізації (капіталізації) з постійним зростанням частки примусової праці додалося ще й національно-культурне (польське) поневолення разом із ополученням своєї же «управлінської» соціальної верхівки. Пізніше, з інкорпорацією України Російською імперією, культурний утиск нікуди не подівся. Навпаки, до цього додалася вже русифікація (зросійщення) вищих верств українського суспільства.

Проте, з іншого боку, задля харчової (продовольчої) безпеки конкретної країни, особливо провідних країн капіталістичного світу-економіки (наприклад, країн Європейського Союзу), фінансова та технологічна підтримка традиційного селянського світу є необхідною та неминучою не лише з причини «простої» ризикованості сільського господарства, але й тому, що сільський світ є базисом навіть високо розвинутого суспільства, яке в реальності є індустріально-аграрним.

І можливо, що все це разом тільки «підтверджує гіпотезу Ф. Фейнмана, що міські трудящі менш, ніж селяни, схильні до спонтанних повстань»²⁴¹.

Отже, при спробі зрозуміти стійкі схеми селянського практичного смислу ми по суті виявили своєрідний веберівський ідеальний тип як засіб історичного пізнання та глибинну *суперечність* між селянськими ціннісно-практичними устремліннями й утворенням індустріально-капіталістичної економіки. Такий ідеальний тип у подальшому надасть можливість зробити більш зрозумілим те, що було і як саме було в реальності, виявити суть подій в українському минулому.

У соціально-психологічному вимірі, за твердженням сучасного канадського філософа й соціального психолога Дж. Петерсона: «Світ може бути правильно витлумаченим ... як місце дії ... Світ як місце дії є місце оцінки, місце, де все має смисл. Цей смисл, який виникає в результаті взаємодії людей у суспільстві, є наслідком дії, або — на більш високому рівні аналізу — наслідком форми інтерпретативної схеми, яка викликає дію або керує нею ... Дослідити щось ... означає відкрити його значення для руху, що відбувається після такого відкриття в межах конкретної суспільної ситуації ... Це і є знання й часто цього знання буває достатньо»²⁴².

Так от, оскільки для селянина не просто соціальне в широкому розумінні, а громадське закладене глибоко в природі людини, постільки покладання мети (як цілераціональне, так і афективне у веберівській термінології) є неможливим й нежиттєвим поза громадою, адже людина тоді за непотрібністю самознищується як особистість. На такій основі смислоутворювальний зміст селянської практики «складається з формування мети як суб'єктивно ідеального образу бажаного (цілеформування) й втіленні її в об'єктивно реальному результаті діяльності (цілереалізації)»²⁴³. І коли селянин ставить питання: «Що повинно бути?» та «Що потрібно зробити?», тоді він (як і будь-яка людина) опиняється в діалектично суперечливій системі антонімічних понять. Діалектично антонімічних понять за характером, масштабом і часопростором (хронотопом) здійснення.

Цілепокладання

Індивідуальне	суспільне
Тактичне	стратегічне
Короткострокове	довгострокове

Цілепокладання буває різним. Якщо цілі індивідуальні, тактичні, короткострокові, то вони можуть вирішуватися (досягатися) цілковито індивідуально, у межах умовної «ліберальної парадигми». Коли ж цілі мають суспільний характер, стратегічний масштаб і довготривалий строк утілення (особливо, якщо їхня реалізація вимагає строк більший, ніж тривалість людського життя), тоді не обійтися без громади. Тоді цілі втілюються в межах умовної «колективної парадигми». Для досягнення таких «довгих» цілей потрібні як свої герої, так і свої мислителі, поети, письменники тощо. Такі цілі можуть передаватися шляхом традиції (вище ми визначили селян як «лівих традиціоналістів») від покоління до покоління. Відповідно, такі цілі можна сміливо назвати — довга мета, здійснювана «консервативними революціонерами» з довгою волею.

Звісно, що індивідуальні кордони іншого потрібно поважати, але до тих пір, поки його індивідуальні інтереси не ставлять під загрозу добробут громади загалом. Більше того, демократія громади «потребує здатності громадян рухатися від свого горизонту до чужого, визнавати недовірливість цього руху, долати закритість власного світу, повсякчасно сприймати іншу правду та вчасно ухвалювати рішення ... тобто припиняти дебати й тоді, коли не досягнуто істини й певності щодо всіх обставин публічної справи»²⁴⁴. Селянська мораль саме на цьому завжди й будується. Одночасно в діалектичному протиріччі між індивідом і громадою в системі селянської етики вибудовується низка альтруїстичних пріоритетів: родина важливіше індивідуума, рід важливіший за сім'ю, народ важливіше роду. Такий консерватизм є необхідним складником народної моралі загалом. Ціннісно-світоглядна установка на те, що «козацькому роду нема переводу» і підтверджує наші міркування, і вказує лише на особливість ментальності українського селянства.

Зауважимо, що в жодній історичній ситуації консерватори не виграли політичного протистояння з модерністами, оскільки «чистий консерватизм» перемагає тільки в реліктових соціальних утвореннях чи резерваціях. У всіх інших випадках протистояння як нігілізму, так і всілякого роду соціальним новаціям носить оборонний і програваний характер. Однак в історичній ситуації із селянським консерватизмом та селянством як базисом суспільної ієрархії необхідно постійно утримувати в фокусі дослідницької уваги «консервативних революціонерів», які водночас виконують соціальну роль модерністів, а не умовних «інерціальних консерваторів» чи «фундаментальних консерваторів» з їхньою обернено витлумаченою т. зв. «консервативною революцією», для якої головними тезами «стають антиісторизм, антираціоналізм, антикапіталізм, антиліберальність, на противагу чому як вищі і самодостатні цінності утверджуються принципи ідеалізму, елітаризму, авторитаризму і трансцендентності»²⁴⁵.

З такої позиції соціально-моральному й соціально-політичному життю селян відмовляється в специфічному змісті. Воно розглядається як частковий випадок або навіть проста проекція загального «космічно-соціального» закону, деяких субстанціональних цінностей соціуму. Для «інерціальних консерваторів» мислиться, що поведінка виявляється належною тільки тоді, коли вона є благочестивою, слухняною, законною, тобто реалізує зовнішньо задані (і навіть деталізовані) програми загального суспільного життя. Про можливе виявлення власної точки зору деякої особистості (ще й селянської особистості), її критичного ставлення до усталених, відпрацьованих століттями, а можливо й закріплених форм суспільного життя в якості виходу за наявну реальність у більш широку людську перспективу не може

бути й слова. Вони рішуче стоять на позиції патріархальності. Для них єдиною прийнятним є вимога Геракліта: «Свавілля належить гасити швидше за пожежу»²⁴⁶. Отже, відбуваються фактичний прояв і філософське санкціонування традиційної сталості в ранзі норм належного. Натомість для селянських «консервативних революціонерів» подібні погляди є проявом архаїчного світогляду, що сягає корінням до родового суспільства. Згідно з таким світоглядом діяльність людини визначається існуючими звичаями, заведеними від ніку порядками.

Тут для «лівих традиціоналістів» бажане «майбутнє (мета — те, що повинно бути) може бути осмисленим тільки стосовно сьогодення, яке щонайменше слугує необхідною відправною точкою співставлення і порівняння ... Мета — це уявний майбутній стан ... Він ... кращий, ніж сьогодення»²⁴⁷. Для «інерціальних консерваторів» майбутній стан, навпаки, гірше сучасності. Наприклад, М. Плешко вказує, що в ідеалізованому козацтві й соціальному устрої Козаччини Т. Шевченко вбачав утрачений соціальний ідеал та соціальну гармонію. Ідеалізоване минуле в нього виступало в якості світлого майбутнього через загальну солідарність²⁴⁸.

Відносно солідаризму відзначимо, що, з одного боку, і справді «різноманітні концепції солідаризму в українській філософській думці ширились й розвивались. Після поняття «народний дух» (Шевченко, Куліш), з'явилась «колектократія», «конкордизм» (Винниченко), «класократія» (Липинський), «націократія» (Сціборський), «національний солідаризм» (Боярський). Вони містять у собі фактично критику капіталістично-класового устрою і пропонують ідеал національного і соціального устрою, який співзвучний з ідеями західного, «класичного» солідаризму»²⁴⁹. Проте історичних фактів прояву солідаризму українським селянством немає. Навіть єдиний селянсько-козацький виступ у другій половині XVII ст. був спротивом проти національного поневолення, релігійного утиску, боротьбою за власну свободу тощо, а не класовим «чорним» солідаризмом, коли, наприклад, селянській Південь Італії часів Б. Муссоліні виступав проти робітничої Півночі²⁵⁰. До того ж, не все українське суспільство XVII ст. було єдиним у своєму спротиві.

Українські концепції солідаризму — це, умовно кажучи, «містянські» політичні концепції на основі як робітничого антикапіталістичного духу, так і дрібнобуржуазного уявлення щодо соціальної гармонії й безконфліктності. Тут протиставлення й деяке протистояння між селом і містом мало насамперед культурний характер. Під час революційних подій 1905—1907 рр. і 1917—1921 рр. до цього додавався пошук селянством як провідним суб'єктом революції можливого узгодження різних суб'єктних (класових) інтересів. Цей пошук не можна плутати із солідаризмом, адже для селян заклики до

«рівності й братерства» були швидше лідемірними, аніж деякою «правдивою ілюзією». Особливо не варто таке шукання ототожнювати з т. зв. «червоним» (комуністичним) солідаризмом, оскільки, мовляв, селянський і робітничий класи (з його теоретично-економічною й правовою плутаниною понять «володіння» й «власності»²⁵¹) були революційними союзниками. З іншого боку, окремі положення солідаризму (і не більше) могли бути прийнятними для українських селян. Однак на ґрунті та в межах власне селянської моралі та селянських політично-економічних міркувань.

Якщо у селянських «консервативних революціонерів» є цінності, які вони хочуть захищати і просувати, якщо у них є довгострокові стратегічні цілі й довга воля, то їм неминуче необхідно створювати організацію (партію, рух, спілку тощо). В організації обов'язково повинна бути ієрархія і тому, що ієрархічні структури набагато ефективніше (якби це було не так, то, наприклад, в арміях не було б звань), і тому, що всі люди різні, а для досягнення довгої мети потрібне управління особливого типу. Якщо на селянському сході особливе значення мають горизонтальні управлінські зв'язки, то в політичних організаціях — вертикальні. Тому під час Національної революції другої половини XVII ст. провідною формою політичного управління була козацька ієрархія, у двох етапах революційного республікотворення (1905–1907 рр. та 1917–1921 рр.) уже Всеросійський селянський союз та різні ліві партії з подальшим виходом на державотворення й селянське революційне республікотворення.

Люди розрізняються за рівнем знань, компетенцій, інтелекту і мотивації. Багато хто непристосований для прийняття управлінських рішень, не хоче цього робити, адже їм це просто не цікаво. Їх не варто насильно заганяти в різні «ради». Як зауважував свого часу Аристотель: «І таке розмежування виявляється логічно правильним: одна людина або деякі можуть виокремлюватися своєю доброчесністю, але досягти успіху в будь-якій доброчесності для більшості — справа вже важка»²⁵².

З іншого боку, селянський схід за своїм актомотиваційним підґрунтям під час революційних потрясінь дозволяв боротися не з існуванням ієрархій (оскільки вони природні і дієві), а зі замкнутістю й зашкарублістю цих ієрархій. Боротися за те, щоб очолював таку політичну ієрархію найдостойніший.

У першому томі фундаментального дослідження «Світ-система Модерна»²⁵³ І. Валлерстайн²⁵⁴, творчо розвиваючи ідею Ф. Броделя про необхідність урахувати економічні та географічні чинники в аналізі історичного процесу, обґрунтовано доводить, що Східна Європа загалом і Річ Посполита зокрема протягом «довгого XVI століття» (1450–1650 рр.) поступово ставали не просто периферійною частиною єдиного

європейського світу-економіки, а капіталістичного світу-економіки. Продовжуючи міркування І. Валлерстайна, зауважимо, що політично в часових межах цього ж століття Королівство Польське та Велике князівство Литовське спочатку існували окремо. Згодом, після Люблінської унії (1569 р.), їхня федерація розвивалася під впливом імперської ідеї — «від моря до моря». Зумовлено це тим, що всі «локальні утворення, центром яких був феодалний маєток (паног)»²⁵⁵ європейської феодалної цивілізації²⁵⁶, історично неминуче трансформувалися у світ-імперії шляхом політичного об'єднання під владою однієї держави. Тут, як зауважує І. Валлерстайн: «У середні століття імперський міф, як і раніше забезпечував певну культурну й навіть правову єдність території Європи, а християнство виступало набором параметрів, у рамках яких здійснювалася соціальна дія»²⁵⁷.

Отже, разом із трансформацією Польщі в імперію, а відповідно й посилення її експансії на Схід, одночасно відбувався перехід Польщі до складу європейського капіталістичного світу-економіки з окремої феодалної локальної зони розподілу праці. Розширення сфери примусової праці та її подальша державна інституалізація відбувалися з власне економічних, а не політичних причин, оскільки, як аргументував І. Валлерстайн, «системи землеволодіння, що передбачали грошову ренту на користь землевласника, розглядалися останнім як менш бажані, оскільки фіксовані ренти відставали від інфляції. Отже, землевласники прагнули скоротити тривалість часового тримання, а ще вигідніше для них було перетворити грошові ренти в трудові (кріпацтво) і тим самим забезпечити собі запас робочої сили на ринку, що розширюється ... З іншого боку, навіть дрібні виробничі одиниці могли демонструвати позитивну рентабельність ... «деконцентруючи» виробництво. Саме збереження цієї деконцентрації в дійсності було одним з мотивів інституціоналізації кріпацтва ... У період економічної експансії всі землевласники посилювали свою політичну владу над селянським населенням, насамперед шляхом інституціоналізації і розширення кріпосного права»²⁵⁸.

Д. Торнер зазначав, що «ми безперечно віддаємося омані, вважаючи, що селянські економіки орієнтовані суто на самозабезпечення, а «капіталістичні» — тільки на ринок. Більш резонно почати з визнання того, що протягом багатьох століть селянські економіки мали обидві орієнтації»²⁵⁹.

Про польсько-католицьку й польсько-культурну експансію ми скажемо нижче. Тепер проаналізуємо польсько-економічне загарбання західноруської землі та литовсько-українського населення у вікових економічних трендах²⁶⁰ підйому та спаду виробництва. Водночас за всієї поваги до І. Валлерстайна, наперед зазначимо, що ним поза увагою залишена специфіка власне української економіки, зважаючи на тяглість української історії.

По-перше, під час тренду підйому виробництва (1450–1600 рр.) у період утворення капіталістичного світу-економіки й переходу від аграрного типу виробництва до аграрно-індустріального типу мала місце, з одного боку, польська економічна експансія на Схід, а з іншого, землі Литви поступово ставали периферією стосовно до Польщі. Водночас сама Польща також ставала периферійною частиною європейського світу-економіки. Іншими словами, українські землі й люди опинилися на *периферії периферії*. По-друге, під час тренду спаду виробництва друга половина XVII — друга половина XVIII ст. (1600/1650–1750 рр.)²⁶¹ спільний європейський ринок реагував на зміни попиту й пропозиції двома способами:

- а) розширенням обсягу свого вивозу;
- б) скороченням виробничих витрат.

Спочатку (і до того ж неминуче) слабка економіка Речі Посполитої «відповіла» збільшенням обсягу сільськогосподарського виробництва на експорт, що призвело до зростання визиску людських ресурсів. Комерціалізація польсько-литовських маєтків та зростання зернового експорту в межах світу-економіки за одночасно слабких ринків 1590–1620 рр. спричинили зростання економічного поневолювання та політичного закріпачення селян. До того ж, вартість праці й так була безпрецедентно нижчою, ніж у центральних країнах.

Поступово групи процвітаючих дрібних селянських виробників у боротьбі проти магнатів зникали, а концентрація оброблюваної землі й відповідно виробленої продукції в руках нових «сеньйорів» зростала. У боротьбі землевласника-хлібороба й земельної аристократії перемогли великі землевласники, які перейшли до використання примусової панщинної праці. Своєрідна капіталістична «рефеодалізація і сеньйоризація» на периферії периферії за політичної слабкості державних інституцій зумовила жорстоко надмірний визиск українських селян, які почали дедалі активніше «уходити» на прикордоння, стаючи джерелом українського козацтва. Водночас на територіях майбутніх напівпериферійних країн (Швеція, Пруссія, Австрія) не відбулося надмірної концентрації сільськогосподарської землі в одних руках і появи великих маєтків, орієнтованих суто на експорт. Відповідно разом зі скіпщиною та половинщиною залишалися грошова рента й умовний простір для економічно-політичного «маневру» селянства²⁶².

Після того, як у «1615–1620 роках ціни на польську пшеницю падали», відбувся тимчасовий підйом, за яким у другій половині XVII ст. настала «тривка цінова депресія»²⁶³. Це зумовило скорочення виробничих витрат переважно за рахунок знову ж таки розореного литовсько-українського периферійного селянства, а не власне польського. Часткове виключення з виробництва для ринку (варіант «б» вказаний вище) не послабило

економічний утиск селян, оскільки «рефеодальне» споживання предметів розкоші в цей час не зменшувалось, а лише зростало за рахунок подальшого збідніння (пауперизації) українського селянства. Якщо навіть для власне Польщі відзначено, що невеликі «групи процвітаючих дрібних селянських виробників ... повністю зникли ... ставши безпосередньою жертвою зажерливості землевласників ... до початку XVII століття ця боротьба закінчилася перемогою лінії Gutschert [поміщика — німецьке], яка базувалася на використанні примусової кріпосної праці»²⁶⁴, то про українські землі годі й говорити.

Зазначені шведські селяни посідали помітніше місце в соціальній структурі свого королівства. У боротьбі за свої привілеї між шведською монархією і аристократією селянство змогло ввести своїх представників до Риксдагу як окремий стан (четверта палата). Податкові (скатні) селяни, хоча й належали де-юре королю, проте де-факто давно були спадкоємними власниками оброблюваних земель²⁶⁵. У «кінці XVIII ст. грамотність [усього населення] досягла приблизно 80%»²⁶⁶. Правовий розвиток Швеції і парламентська реформа 1866 р. призвели до того, що в другій палаті Риксдагу 1867 р. була створена Партія сільських господарів, до якої входили аграрії від простих селян до великих землевласників. Більше того, чисельність другої палати дозволяла проводити власні рішення на користь модернізації в самому широкому сенсі²⁶⁷.

Скасування кріпацтва Олександром II дало селянам Російської імперії лише *формальну свободу* на противагу від селян в інших європейських країнах. З категорії кріпаків вони перейшли до категорії тимчасово зобов'язаних. Селяни отримали у власність надзвичайно мало продуктивної землі, або т. зв. «котячий наділ», а точніше — від однієї до п'яти десятин на душу при 8 — 12 крб. «вищому» оброкові на десятину²⁶⁸ в рік із різною формою експлуатації (панщинної, оброчної і змішаної). Звільнення ж т. зв. «дворових людей» передбачало розкріпачення взагалі без землі.

Викупні платежі розтягнулися більше, ніж на чотири десятиліття. До того ж «колишні поміщицькі селяни внесли 1 млрд. 570 млн. крб. викупу — за землю, яка коштувала 544 млн. крб., тобто в 3 рази менше!»²⁶⁹ в межах 1861—1906 рр., оскільки з першого січня 1907 р. стягнення платежів припинилося²⁷⁰. До того ж, «викупна сума містила в собі замаскований викуп особистості селянина, показує її порівняння з ринковою ціною землі. За цінами 1854—1855 рр. селянська земля коштувала 544 млн. крб., а викуп за неї був установлений у 867 млн. (323 млн. різниці — це компенсація поміщикам за особисте звільнення селян)»²⁷¹.

Отже, замість вирішення аграрного питання, Велика реформа 1861 р. дедалі його загострила. Більше того, після чотирьох десятиліть «на

початку ХХ ст., було збереження залишків кріпосництва й поміщицького гніту на їх основі. Найдошкульнішими з них для селянства були відробітки — панщина, прилаштована до умов капіталістичного розвитку, численні натуральні та грошові повинності тощо»²⁷².

Тепер юридична свобода селян конфліктувала з їхньою економічною кабалою. Глибока зневіра в такій «примарній свободі» стала загальним почуттям для селянства. На «початку шістдесятих років велика реформа сколихнула все життя, але хвиля оновлення скоро почала відступати. Те, що повинно було впасти, не впало остаточно, що повинно було виникнути, не виникло цілком. Життя повисло на мертвій точці, і ця невизначеність кидала свою тінь на загальний настрій»²⁷³.

Царська влада впродовж 1886 — листопаду 1906 рр., як зазначає І. Верховцева, «вдалася до корекції в сфері селянського самоврядування ... з метою встановлення ефективного контролю уряду над селом і скеровування його розвитку відповідно до імперських завдань, насамперед пов'язаних із піднесенням ефективності фіску та реалізації викупної операції. Методами стала підтримка патріархальних традицій ... інституалізація колективної земельної власності ... Унаслідок цього сталася суцільна ретрадиціоналізація самоврядування селян»²⁷⁴.

Таким чином, крах сподівань на можливість радикальних реформ згори підштовхував селян у бік антиурядового стану. І те, що установи селянського самоврядування брали активну участь в аграрних рухах не тільки призвело в майбутньому до створення селянських республік, але й «засвідчило, що селянське самоврядування склало організаційну основу опору селянської Росії офіційній владі»²⁷⁵. Водночас, зважаючи на принципово *аграрний характер* тодішнього соціуму і на чисельність селян у соціально-економічній структурі, і домінуючий спосіб виробництва, в союзники «записувалися» т. зв. різночинці та окремі представники дворянства з їхніми «ходіннями в народ». Натомість козацтво було «відсунуто» на дальні кордони Російської імперії, а його деяка частина отримала дворянський статус. І відтепер поширювалися радикальні уявлення, що тільки-но повстання й навіть селянська революція здатні змінити загальну ситуацію з її величезною соціально-економічною нерівністю і несправедливістю.

Метаморфоза Польщі в імперію і панування імперського міфу за одночасного перебування в складі єдиного європейського капіталістичного світу-економіки призвели не лише до перетворення окремої феодальної локальної зони розподілу праці, але й до суперечливих трансформацій всередині самої Речі Посполитої. За таких обставин лише на перший погляд немає значення, як саме відбувалося подібне імперське політичне утворення — насильницьким шляхом завоювання або через культурну, релігійну чи династичну близькість.

Політичне об'єднання завдяки означеній близькості створювало більш-менш стійкі структурні одиниці «певною мірою поєднаних спільною релігійною структурою і в обмежених межах — спільною мовою»²⁷⁶. Натомість насильницький шлях призводив урешті-решт до нестійких політичних структур, оскільки одночасне співіснування в межах однієї політичної одиниці різних культурно-релігійних складників уже містить у собі відцентрові сили. Попри те, що Річ Посполита утворилася шляхом династичної унії, все одно вона складалася з двох культурно-релігійних частин: католицько-польської та православно-литовсько-української. До того ж остання послуговувалася давньоруською мовою.

Отже, культурно-релігійний утиск однієї з частин був неминучим. Так склалося, що завдяки релігійній Реформації та Контрреформації на території Центральної і Західної Європи на польській частині Речі Посполитої почала активно діяти Католицька Ліга. До того ж у Польщі були магнати, які підтримували кальвінізм, а король і буржуазія схилилися до лютеранства. Польський «центр» намагався володарювати над своєю литовсько-українською периферійною зоною, нав'язуючи відчуття неповноцінності в ставленні до власної культури. Польська католицька культура прагнула бути зразком, особливо технологічним. Разом із тим, саме культура стала тією сферою, де виник спротив такій гегемонії, де почали утворюватися нові цінності проти скороминущих переваг.

Відповідно, католицький наступ на східну частину Речі Посполитої не міг обійтися без насилля. Більше того, повинен був призводити до появи вже релігійних уній і греко-католицької церкви, ополячення литовсько-руської шляхти, маргіналізації західноруської писемної мови тощо. У відповідь на таке насилля з боку православного люду з'явилися й активно діяли церковні братства, що чинили спротив полонізації та боронили православні традиції, за якими русини відрізнялися від поляків²⁷⁷. Разом із цим, відбулася ціла низка козацько-селянських повстань²⁷⁸ (К. Косинський, С. Наливайко, Т. Федорович тощо), які, за думкою В. Ключевського, ще не мали релігійно-національного характеру²⁷⁹, оскільки козаки билися через майнові суперечки, козацькі привілеї, включення до королівського реєстру тощо. Однак і тоді лави козаків, які боролися насамперед за свої станові привілеї, поповнювали і селяни, і міщани. Більше того, українські селяни активно виступали проти шляхетського землеволодіння, що крім підтримки та участі в цих повстаннях вело до масового пошкодження селян. Козаки, особливо низові, виступали проти власне польської влади.

Таким чином, хоча суб'єктом цих повстань дійсно було козацтво, однак своєрідною «джерельною базою» виявилось українське селянство, адже за метою і наслідками повстань *ментальні зміни козаків і селян збіглися*.

Зауважимо, що крім релігійного та національного визволення, на якому зазвичай акцентують увагу історики XIX — XXI ст., до такого звільнення додалося і *земельно-економічне питання*, оскільки «XVII століття відмічене певною концентрацією землі в усій Східній Європі, тобто в руках сеньйорів знаходилося більше оброблюваної землі і більше продукції, виробленої для ринку, а в руках селян — менше»²⁸⁰.

Суперечливість цього питання полягала не тільки в тому, що українські селяни прагнули вільної праці на своїй землі («лівий консерватизм» згадуваний раніше), а й те, що козацька голода також бажала того самого на противагу козацькій верхівці. Прагнучи «привернути українську козацьку еліту на свій бік, Катерина II «Жалуваною грамотою дворянству» дарувала її представникам у 1785 р. дворянство. Рядове ж козацтво було переведене у розряд державних селян — юридично вільної, але феодално залежної частини сільського населення Російської імперії»²⁸¹. Відповідно козацька старшина не лише прагнула земельної власності та покріпачення²⁸², але й домогтися свого в Російській імперії, ставши частиною російського (малоросійського) дворянства.

У такий спосіб утворилася «цікава» *особливість ментальності саме українського селянства* — селянство в діалектично суперечливому союзі з козацтвом отримало свою військову силу, а козацтво — і джерело свого поповнення, і велику ідею власне національного звільнення. Відповідно *географічний чинник*, а насамперед наявність «Дикого поля», прикордоння, фронтиру мало «несподівано» й у деякому відношенні позитивне національно-політичне значення.

Для утворення світу-економіки надзвичайне значення мала поява і розвиток національних держав. На той час вибір був між або переходом до сильного центрального апарату державного управління, а отже, до монархічного абсолютизму з оперттям на нові сільськогосподарські відносини, сильною королівською армією, новою бюрократією, укріпленням позицій буржуазії тощо, або перемогою земельної аристократії, а отже, й занепадом державності. Так от для Східної Європи характерним було те, що «вищі страти прагнули замінити сильну державу «співдружністю шляхти», тобто обмеженням правових і моральних меж рівності межами верхніх 5 — 10% населення, хоча в дійсності всередині цієї верхньої групи були цілком вираженими й соціальна та економічна нерівність, і конфлікт, а економічні труднощі того часу їх посилювали»²⁸³.

У зв'язку з тим, що польські магнати посилювали свої соціально-політичні позиції завдяки вигідному становищу в прибалтійській торгівлі, то польсько-литовська ремісничо-торгівельна буржуазія слабшала, а податкова база держави розпадалася на частини. У «результаті король більше не міг

дозволити собі втримувати належну армію. Магнатам потрібно було забезпечувати власний захист, що відкривало можливості для ведення між ними приватних воєн, причому деякі з їхніх приватних армій дорівнювали за розмірами королівській. Сам же король згодом перетворився у виборну фігуру, а центральний законодавчий орган, Сейм, почав передавати більшість його повноважень місцевим зборам»²⁸⁴. Крім того, згідно з Генріховими артикулами, шляхта могла виступити проти влади короля, якщо мала підстави звинуватити його в обмеженні шляхетських прав. Для цього польсько-литовською знаттю скликалася т. зв. конфедерація. Однак такі самі конфедерації могли організовуватися шляхтою й «при королі» вже для боротьби з магнатами або ворожою йому конфедерацією (наприклад, історичний «анекдот» — т. зв. куряча війна²⁸⁵).

Це додатково виявило не стільки природну опозицію дворянства в боротьбі за свої привілеї, скільки загальну соціальну безвідповідальність правлячої еліти, позаяк того необхідною була сильна королівська влада як ядро доцентрових сил спочатку польського соціуму, а згодом і всієї Речі Посполитої. З позиції аристократії «королівська влада у власному розумінні більш не виникає, а якщо і виникає, то це скоріш єдиновладдя і тиранія. Королівська влада ... обумовлюється добровільним визнанням її ... [та] являє собою верховну інстанцію з найважливіших справ»²⁸⁶. Однак і за таких соціально-політичних уявлень польсько-литовська аристократія не змогла взяти на себе тягар відповідальності за майбутнє країни.

У такій ситуації навіть ополячена литовсько-українська шляхта, а не те, що православна шляхта, не була в змозі протидіяти магнатам, які передусім були «зацікавленими в слабкості королівської влади, що відкривало їм шлях до необмеженого господарювання не тільки у своїх землях, а й у всій державі. Не дарма їх часто називали крулевентами — такими собі маленькими королями (корольками), а історики характеризували польську історію другої половини XVII — XVIII ст. як період магнатської олігархії»²⁸⁷. Для селян правові зустріля проти зловживань магнатів та заможної шляхти в трибуналах були марними. Магнати й титулована шляхта підкупали суди й розганяли сейми чи місцеві сеймики, якщо ті виходили з-під їхнього контролю. У таких обставинах у «XVII столітті відродилася старовинна відмінність між магнатами і шляхтою, що завжди латентно існувала, але була забута в дні аграрного процвітання і загальної рівності ... стався підйом великих маєтків в Литві і в Україні, що не тільки максимально зміцнило становище власників цих латифундій, а й породило велике число дрібних поміщиків, готових служити магнатам і допомагати їм руйнувати старі інститути, засновані на принципі рівності. Іншими словами, інфляція знаті, пов'язана з феноменом клієнтели ... примножувала чисельність дрібної знаті, пов'язаної з магнатами,

тим самим створюючи загрозу того, що середня і більш давня дрібна знать могли бути зрівняні в правах з магнатами»²⁸⁸.

Загалом (якщо не в класовій єдності) виступала проти селянства і середня, або «долева» шляхта (*szlachta cz.Nestkowa*), яка мала кріпаків, і дрібна шляхта (*drobna szlachta*), яка представляла собою землеробів, чий прибуток дорівнював прибуткам багатих селян, і оброчна шляхта, або чиншева (*szlachta czynszowa*), яка винаймала землю та інші види шляхти. З античної філософії узвичаїлося, що суспільством повинні керувати найбільш освічені й розумні люди. Як зауважив А. Богачов, «уперше формулу панування розуму в суспільстві ясно висловив Платон. Для нього вона ідентична формулі розумного панування, або панування розумних»²⁸⁹. Такими могли бути лише люди шляхетного походження. До того ж, шляхта не могла не погодитися з Аристотелем, який стверджував, що нелегко «при дослідженні визначити, кому має належати верховна влада в державі: чи народній масі, або багатим, або порядним людям, або одному найкращому з усіх, або тирану. Усе це, виявляється, представляє труднощі для вирішення ... Хіба справедливо буде, якщо бідні, спираючись на те, що вони представляють більшість, почнуть ділити між собою статок багатих? Скажуть «так, справедливо», тому що верховна влада постановила вважати це справедливим. Але що ж тоді буде підходити під поняття крайньої несправедливості? Знову-таки ясно, що якщо більшість, узявши собі все, почне ділити між собою набуток меншини, то цим вона погубить державу, але ж добродішність не губить того, що укладає її в собі, та й справедливість не є щось таке, що руйнує державу. Таким чином, ясно, що подібний закон не може вважатися справедливим»²⁹⁰.

Отже, з позиції шляхти литовсько-українська селянська маса (польське позначення — *bydio*) повинна була знати своє місце та управлятися обізнаною шляхтою. Особливість «бидла», на думку шляхтичів Речі Посполитої, полягає у внутрішньо властивій йому неможливості усвідомлювати життя й світ, а не в невігластві. Саме тому, вважали вони, ні керувати, ні організовувати щось воно просто не здатне. Тут наявне не станове чи класове ставлення до т. зв. простолюду або чорного люду, а вже ціннісно-світоглядне ставлення до селян як до іншого (тваринного) світу.

Спостерігаємо «цікавий» парадокс. З одного боку, на периферійній частині світу-економіки державна влада занепадала на відміну від центральних країн, де відбувся перехід до абсолютизму. Відповідно, периферійність країн Східної Європи лише закріплювалася. Згодом вони припинили своє існування. На території Центральної Європи перейшли до складу майбутньої напівпериферії ті країни, в яких королівська влада виявилася сильніше земельної аристократії (Швеція, Бранденбург-Пруссія, Австрія). Ті

центральноевропейські країни, в яких гору взяла земельна знать згодом також припинили існування й були поділені між напівпериферійними країнами (Австрією і Пруссією).

З іншого боку, завдяки слабкості королівської влади Речі Посполитої в боротьбі з магнатами на периферії периферії перемогла козацька «військова демократія», а не абсолютизм. У козаків з'явилася й почала поступово поглиблюватися ідея республіканізму. Зважаючи на безпосередній зв'язок козацтва й українського селянства, республіканські ідеї в поєднанні з єдиною можливою формою селянського життя — громадою — у ментальності селян також міцно закріпився *республіканізм*. Зазначимо, що закріпився той *селянський республіканізм*, який мав витоки в балансі одновладдя й народовладдя часів Київської Русі, у традиціях Галицько-Волинського князівства та Великого Князівства Литовського. Більше того, досягнення республіки, втілення в життя республіканських ідей уже історично *неминуче* повинно було призвести до селянської революції. Адже селянам і без знання тонкощів аристотелівської філософії дотичним є міркування, що «тільки ті державні устрої, які мають на увазі загальну користь, є, згідно із суворою справедливістю, правильними; ті, які мають на увазі тільки благо правлячих — усі помилкові й представляють собою відхилення від правильних: вони засновані на засадах панування, а держава є спілкуванням вільних людей»²⁹¹. Наголосимо також, що такий і козацький, і селянський республіканізм жодним чином не дорівнював республіканським ідеям польсько-литовської шляхти, оскільки між селянами та шляхтою був принциповий антагонізм.

Отже, допоки існувала суперечність між великим землеволодінням і дрібновласницькою селянською стихією, доти шляхом отримання революційної протосуб'єктності, а згодом і суб'єктності українське селянство не могло оминати революційного республікотворення, того республікотворення, де б остаточно була вирішена багатовікова суперечність, а точніше *отримання землі у власність тих, хто її обробляє*.

Боротьба між централізацією влади й земельними магнатами, протиборство між магнатами й іншою шляхтою за свою політично-економічну свободу і свою «*спільну справу*» передалася й козакам. Нею стала їхня боротьба за козацькі привілеї, отримання шляхетського статусу тощо в якості цінності — «*своя воля*». Однак тут швидше за все співпали ціннісно-ментальні прагнення до свободи козацтва, з одного боку, й українського селянства, з іншого боку, адже і у перших, і у других було устремління до своєї волі і своєї власності, ніж козацтва й шляхти за причини їхнього суперечливого протистояння.

Правда, після розподілів Речі Посполитої українське селянство все одно опинилося в складі напівпериферійних країн — абсолютистських Австро-

Угорської та Російської імперій, оскільки на той історичний час «республіканізм» економічно програвав абсолютизму.

Якщо в XVI ст., згідно з Аугсбурзьким договором 1555 р., Німеччина була розподілена за принципом «чия влада, того і віра» (*cuius regio, eius religio*), то у Речі Посполитій тепер було навпаки — «чия віра, того і влада». Католики й майбутні уніати опинилися при владі, а православні — позбувалися її. Разом із окатоличенням литовсько-українського населення в релігійних уявленнях відбувався перехід від принципу «симфонії» державної влади й Церкви до принципу цезарепапізму, який загалом, попри складну історію взаємних відносин двох влад, засуджувався православним людям.

Підкреслимо, що в православній церкві завжди була та обстоювалася виборність церковних ієрархів знизу. Уся церковна громада брала участь у *виборах* та вирішенні важливих питань. От це тяжіння до виборності й узгодженості різних позицій та інтересів в одному життєвому світі українських селян «проб'є» собі дорогу в майбутніх селянських республіках 1917—1921 рр. Правда, виборність, яка вже очищена від релігійного забарвлення революційним республікотворенням. Очищена від того розповсюджененого уявлення, що все «розумне — просте: є лад і хаос, заради ладу необхідно щосили стримувати хаос, який народжується від сваволі й невігластва — типових рис народу»²⁹².

Православне засудження цезарепапізму ґрунтувалося на баченні взаємовідносин між Церквою і державою Юстиніаном I, який коротко сформулював його у передмові до 6-ї новели «*Codex Juris Canonici*»: «Найвеличніші дари Божі, дані людям вищим людинолюбством, — це священство і царство. Перше служить справам божим, друге піклується про справи людські. Обидва походять від одного джерела й прикрашають людське життя. Тому царі найбільше дбають про благочестя духовництва, яке, зі свого боку, постійно молиться за них Богу. Коли священство безперечне, а царство користується лише законною владою, між ними буде добра згода (ухмцїщнЯб)»²⁹³. Водночас всередині католицизму була і є жорстка ієрархічність церковного управління, призначення вищих священників згори, визнання папського примату, незважаючи на виборність самого Папи Римського.

Після церковних уній і наступу католицизму на Схід не лише папізм, а й цезарепапізм прийшов в Україну із Заходу, від напівпериферійних католицьких країн на периферію європейського світу-економіки. Прийшов із Заходу, а не з Візантії чи Москви, попри твердження сучасного уніатського лідера Л. Гузара: «Той цезарепапізм до нас, на жаль, прийшов уже через Москву»²⁹⁴. Інакше б українські козаки, наприклад, не вступили за П. Сагайдачного «з усім військом Запорізьким» до Київського

(Богоявленського) братства. Більше того, саме завдяки життєвій позиції православного шляхтича й гетьмана П. Сагайдачного в 1620 р. Ієрусалимському патріарху Феофану вдалося поновити Київську православну митрополію²⁹⁵, а також була відновлена православна ієрархія, ліквідована після Брестської церковної унії 1596 р. До того часу, як зауважував В. Ключевський, католицька «пропаганда, що оживилася з появою в Литві єзуїтів в 1569 р., швидко зломилася тут протестантизм і накинута на православ'я»²⁹⁶.

Церковна історія на українських землях була непростюю, а подекуди й кривавою. Королівська влада та окремі магнати-католики безпосередньо втручалися в православне церковне життя. До цього ж вікового церковно-політичного конфлікту в майбутньому додалися й розподіли Польщі з українським православним населенням між Австро-Угорською та Російською імперіями, з одного боку, й перехід від Константинопольського патріархату до Московського, з іншого боку. Це тільки ускладнило взаємне сприйняття і взаємодію різних частин українського селянства.

Однак ця «добра згода» (симфонія) у ментальній структурі українського селянства стане в майбутньому первинною ціннісно-духовною основою для світоглядно-політичних уявлень про «спільну справу» (республіку).

Звісно, така ситуація не могла залишатися стабільною довгий час. Це засвідчив подальший перебіг подій історії XVII – XVIII ст., насамперед Українська національна революція другої половини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького. Її джерельною основою, протосуб'єктом національно-визвольного руху було українське селянство. У XIX – XX ст. це ж селянство, хоча й не мало вже релігійного утиску, оскільки перебувало в складі православної Російської імперії, все одно відчувало і правовий, і національно-культурний утиск, підсилений економічними революційними протиріччями й устремліннями, які призвели через низку повстань до «селянської революції першої третини XX ст.»²⁹⁷.

Не лише німецьке селянство в «довгому XVI ст.» було революційною силою, перед якою був «страх Лютера й германського середнього класу»²⁹⁸, але й українське селянство на території майбутньої периферії капіталістичного світу-економіки. Однак, якщо тогочас для німців «період національного пробудження минув»²⁹⁹ разом із політичним крахом, то для українців національне пробудження тільки розпочалось. Поява Української козацької держави дала досвід попередньої політично-адміністративної *республіканської* єдності та зародкового державного апарату, в межах яких і на основі яких національне почуття не роз'єднувало, а навпаки призвело до селянських республік періоду Української революції (1917–1921 рр.). Разом із тим,

якщо в Англії «селяни (тобто йомени) знайшли сильних союзників серед інших соціальних класів і виявилися тому важливим «предметом уваги державних мужів, занепокоєних національними інтересами»³⁰⁰, то єдиним союзником українського селянства виявилися козаки. У цьому і є відмінність від польських, литовських, чеських, угорських та інших селян периферії світу-економіки, які не мали такого географічного чинника, що призвів до появи козацтва.

Таким чином, у ментальній структурі українського селянства закріпилося уявлення про колишню свободу та військову волю як утілення спочатку мрії, а згодом (уже в ХХ ст.) як фундаментального положення селянської політичної програми — бути не кріпаком або батраком на «чужій-своїй» землі, а землевласником-хліборобом. Відповідно особливість ціннісного світу та практичного смислу українського селянства полягала вже в прийнятті й обстоюванні ідей військової демократії і своєї землі, народного ідеалу справедливості на ґрунті власних, а не нав'язаних, як писав В. Лозовий, ззовні уявлень «про аграрні відносини, про державу, владу та право, про роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства»³⁰¹. Безсумнівно, якщо селянин «з соціальної природи своєї реаліст ... оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності»³⁰², то тут повинен бути й бунтівний/протестний компонент поряд із прагненням «слави парубоцької». Однак найголовніша цінність — це єдність землі та свободи.

В основі селянського практичного смислу перебувають уявлення, що земля повинна належати тим, хто на ній вільно працює. Тому й не дивно, що в центрі «ідеології селянства в роки Української революції (1917—1921 рр.) перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення»³⁰³.

2.3 Факти селянської історії як інструментарій осмислення сутності революційного республікотворення

Попередньо ми розкрили, що без «входження» в ментальність, а в нашому випадку — у селянську ментальність — неможливо підступитися до схоплення, а згодом і дійсного осмислення практичного смислу українського селянства деяких історичних сутностей. Разом із тим, подальше наукове дослідження обраного об'єкта неможливе без аналізу фактів селянської історії, оскільки «чим міцніше підвалини — факти й чим тісніше зв'язок між найближчими подіями»³⁰⁴, тим ближче історик до істини і як цінності, і як мети своєї наукової діяльності³⁰⁵.

Пізнання статичної й динамічної суспільної існування нерозривно пов'язане, по-перше, з часовим виміром життя, тобто історією; по-друге, з гносеологічною проблематикою щодо співвідношення об'єктивного й суб'єктивного. У зв'язку з цим виникає питання про вихідний матеріал історичного та філософсько-історичного дослідження — факт (лат. *factum* — зроблене діло, діяння від *facere* — робити).

З одного боку, етимологічно, факт означає зроблене, здійснене, тобто таке, що відбулося в об'єктивній реальності, невигадане, безсумнівне. З іншого — усе, що здійснене людиною, те відбулося в соціальній реальності, яка крім об'єктивності має ще й суб'єктивність. Остання має принципове ціннісне забарвлення, чому факти мають різні форми й ступені модальної оцінки реальності. Наукова фіксація факту повинна бути вільною від оцінок, особливо ідеологічних, але не від головної цінності гносеології — істини. Суб'єктивний аспект не повинен приховувати об'єктивного змісту факту. Більше того, необхідно уникати перекручування, фальсифікації, створення свідомо оманливих фактів, маніпуляції ними.

У науковому розумінні факт — це:

- 1) щось реальне на противагу вигаданому;
- 2) конкретне, одиничне на відміну від абстрактного й загального;
- 3) твердо встановлене знання, отримане й передане в досвіді, що служить для якого-небудь, висновку, умовиводу, перевірки припущення;
- 4) у логіці й методології науки — особливого роду речення (пропозиції), що фіксують емпіричне знання;
- 5) те, що як форма емпіричного знання протиставляється теорії або гіпотезі.

Отже, факт — це фрагмент дійсності, об'єктивна подія, ситуація, явище або процес. Тут поняття факту є родовим поняттям. Таке розуміння факту є онтологічним. У цьому сенсі онтологічним фактом є, наприклад, те, що в середині жовтня 1905 р. сільськогосподарські робітники організували в економії хутора Степного Яструбинської волості страйк із вимогами поліпшити умови життя й праці, а 28–29 квітня (10–11 травня) 1917 р. відбувся губернський з'їзд селянських спілок Київської губернії.

Проте пізнавальна ситуація ускладнюється, коли виявляють не істинне значення фактів, а порівнюють їх, примішуючи власну оцінку. Тут і починається перетворення історичних наративів у міф. Переконавання, що «саме ціннісні настанови є справжньою основою історичного мислення в цілому»³⁰⁶, за думкою В. Сирова, ведуть до несвідомої міфотворчості в історичних дослідженнях «навіть при суб'єктивній чесності історика, оскільки вони будуть здаватися природними принципами організації емпіричного матеріалу, що випливають з природи, самого об'єкта дослідження»³⁰⁷.

Ще гірше, коли, не заперечуючи один факт, не беруть до уваги інший, взаємопов'язаний факт чи систему фактів.

Очевидно, що, соціальні факти існують інакше, ніж фізичні. Для їхнього існування необхідні, щонайменше, дві людини — свідок, який побачив і зафіксував подію в своєму часі й дослідник, який знайшов і певним чином «прочитав» це свідцтво. Однак і в момент фіксації факту, і під час його «прочитання» проявляється соціальний вплив на сприйняття, спосіб, форми фіксації, оцінку, тлумачення тощо. Крім того, проявляється активна діяльність самого дослідника, який реконструює факти, відновлюючи відсутню інформацію про минуле. Факти не витягуються із соціальних «джерел» у готовому вигляді, а є результатом інтелектуальної активності суб'єкта.

Соціальні факти не лежать на поверхні суспільного життя, тому їхнє реконструювання вимагає певних розумових зусиль. Наприклад, початкове накопичення капіталу як соціальний факт не може бути представлений у вигляді одиничних подій, що вимагає теоретичних узагальнень.

У такому розумінні факт є похідним від теорії, завдяки якій реконструюється з різномірного емпіричного матеріалу деяка цілісність, тобто факт. Таке знання має значення лише у зв'язку з певною теорією, яка і служить його обґрунтуванням. Тоді, як зауважував В. Біблер, «логічний зміст будь-якого висловлювання про факт, будь-якого твердження «це — факт» в тому-то й полягає, що Я відрізняю висловлювання про факт від самого факту. Коли я стверджую, що це — факт, я стверджую, що ця подія дійсно була, що вона існувала незалежно від мене, від моїх реконструкцій, від мого знання про те, чи існувала вона або ні ... Ми стверджуємо, що факт — це фрагмент, підлягаючої дослідженню історичної дійсності. І ми стверджуємо, що факт встановлюється в процесі активної, творчої, конструктивної, творчої роботи історика»³⁰⁸.

У такому разі один і той самий дослідницький матеріал може мати протилежне соціальне звучання, залежно від концепції чи ціннісної позиції дослідника. Тоді під фактом розуміється *особливе знання про подію*, яке передається за допомогою фактофіксуючих суджень. Таке розуміння соціального факту є вже *гносеологічним*. Зважаючи на це, зауважимо, що, з одного боку, конструювання факту, його створення керується не цінностями, а науковими принципами організації матеріалу. З іншого боку, на сьогодні не існує достатньо вагомих аргументів, які б заперечували визнання цінностей, світогляду, практичного смислу досліджуваного історичного суб'єкта (чи протосуб'єкта) природними принципами добору й організації теоретично-історичного матеріалу.

Разом із тим, теза, згідно з якою соціальний факт будується, реконструюється з деякої специфічної концептуальної сировини, отримала в сучасній західній методології (особливо у філософії постмодерну) тенденцію до зайвої психологізації і суб'єктивізації. З одного боку, можна визнати, що факт не лежить на поверхні, а є результатом інтелектуальної діяльності дослідника. Водночас, з іншого — це не означає, що він не може бути об'єктивним у своєму змісті. Його об'єктивність підтверджується або заперечується безпосередньо або опосередковано історичними свідченнями та соціальною практикою.

Таким чином, на відміну від природних фактів соціальні факти втілюють собою єдність матеріального й духовного, об'єктивного й суб'єктивного, абстрактного й конкретного, що виявляється як у діяльності спостережуваного історичного суб'єкта, так і суб'єкта, що спостерігає. Позитивістська орієнтація на ігнорування всього суб'єктивного, на пошук «голих» фактів непереконлива так само, як і заклики розглядати факти насамперед як світ суб'єктивних смислів і цінностей. Окрім того, в останньому випадку неможливо «звільнити» суб'єкта від ідеологічного нашарування та позбавити його ролі трансформатора міфу. Правда, один із дивних виходів був «запропонований Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі. Смысл цієї концепції в тому, що дійсно вільний індивід, справжній суб'єкт, — це шизофреник, оскільки він, по-перше, не несе ніякої відповідальності, не зобов'язаний слідувати соціальним нормам, а, по-друге, не боїться втратити глузд. Перебуваючи «в лоні божевільного», він здатний чинити опір владі й нав'язаній ідеології, оскільки лише ірраціональне здатне чинити опір. Ця концепція набула поширення, а швидше, визнання з-поміж прихильників постмодерністської традиції»³⁰⁹.

Однак, якщо якийсь «постмодерністський» історик і може відчувати себе таким «божевільним»³¹⁰, все одно досліджуваний історичний суб'єкт (у контексті нашої теми — українське селянство) жодним чином не може перебувати «в лоні божевільного».

Соціальні факти можуть бути представлені двома групами. Першу групу складають гносеологічні факти, другу — методологічні. З-поміж перших розрізняють такі: екзистенційні, кваліфікаційні, кількісні, темпоральні, локографічні, актомотиваційні.

Екзистенційні факти відповідають на питання про існування тієї чи іншої події, історичної особи, ситуації тощо.

У селянських республіках визначення політичного порядку денного, прийняття політичних і господарських рішень, розгляд спірних питань ґрунтується на дорадчому (деліберативному) типі громадської думки. Вона формується не просто в межах публічного обговорення, спрямованого на

досягнення єдності, а в межах селянського сходу й на основі селянського практичного смислу.

Більше того, селянський схід і є тією шуканою формою демократії на відміну від представницької (партіципативної). До того ж демократія делекативна передбачає не тільки участь у виборах чи житті за демократії, але й причетність до всього, що відбувається навколо. Кому, як не селянам бути компетентними в селянському житті. Ця ж компетентність тісно пов'язана з сільськими раціональністю й аргументованістю.

Коли Д. Хелд стверджує, що «дорадчі демократи ... виступають за компетентність у полеміці, використання інтелекту громадськості в державних справах і неупередженість у здобутті істини»³¹¹, то він парадоксальним чином пише про сутність селянського сходу, який найбільш яскраво виявився в українських селянських республіках. Тут не було та й не могло бути відчуження політичних «еліт» від більшості громадян. Також від початку були відсутні «прогаліни» політичної комунікації, у результаті яких взагалі можливі обмеження доступу селян-громадян до інформації та відповідна маніпуляція. Ці «прогаліни» характерні саме для представницької форми демократії, оскільки воля т. зв. народу (виборців) лише обмежено впливає на певний вибір політичною елітою, яка, як правило, представляє інший клас чи верству в складі соціальної структури. Якщо стан «демократії, який уможливлено інклюзивністю і дискурсивністю комунікації громадян, не означає усунення докситності (гаданості) політичних аргументів»³¹², то і поняття доха між іншим, як зауважує Г.-Г. Гадамер, означає рішення, що ухвалене на громадському зібранні³¹³.

У селянській республіці завдяки сільському сходу й відсутності багаточисельного населення громадський діалог, а не індивідуальна рефлексія виступає реальною основою формування громадської думки та її раціоналізації. У такому разі, за словами Ю. Хабермаса, через «громадянське суспільство в публічній сфері артикуються дефіцити, які відчують у життєвому світі різні соціальні групи, а відповідна громадська думка, своєю чергою, визначає установки потенційних виборців, які користуються конкуренцією між партіями і можуть загрожувати уряду позбавленням легітимації»³¹⁴.

Кваліфікаційні факти дають відповідь на питання, що саме існувало? Кваліфікаційні факти можуть фіксувати як матеріальний бік подій, так і сутність процесів.

Під час селянського революційного республікотворення відбувався не «простий» процес «множинної суверенності» революційної доби 1917—1921 рр. у контексті національного державотворення, коли в кого сила, того й влада. Не було простого спротиву соціальній хаотизації, регіоналізації,

переходу до стану комунітас, «коли уже не діють норми полищеної соціальної структури і ще не діють нові норми»³¹⁵ й виникає антиструктура на противагу поняттю громади. Мало місце втілення в життя шляхом створення селянських республік матеріально-практичної легітимації історичної пам'яті, селянсько-козацького спомину про те, що колись були вільними й колись мали свою державу, коли, за словами М. Поповича, «республіканські власті легітимізовані іншим сувереном — Народом»³¹⁶, а не Божим помазанням. У селянських республіках періоду Української революції 1917–1921 рр. матеріально здійснювалися ідеї ліво-відповідального консерватизму.

Тут, з одного боку, «через оптику історичної пам'яті відбувається пояснення об'єктивованої соціальної реальності, її когнітивна обґрунтованість (легітимація) або ж навпаки критичне неприйняття — делегітимація. З іншого, пам'ять як знання постає чинником творення цієї реальності. Однак цей своєрідний соціальний конструктивізм інституціонального світу здійснюється не безпосереднім чином, як скажімо, знанням-технологією, а опосередковано, шляхом виявлення схильності суб'єктів соціальної дії до бажаних стандартів соціального буття, що спираються зокрема й на історичні картини пам'яті»³¹⁷.

Кількісні, або квантитативні факти містять в собі кількісну інформацію.

Зауважимо, що важливим є не проста кількість учасників революційних подій у мільйонах осіб, а прискіпливий збір, аналіз, порівняння тощо насамперед економічних показників без додавання власної ідеологічної позиції. Так, статистичні показники щодо зміни реальної заробітної плати російських робітників 1913–1918 рр., наприклад, у С. Прокоповича³¹⁸ і С. Струмліна³¹⁹, хоча й схожі, але вказують на стрімке падіння лише після приходу до влади більшовиків. До цього, не зважаючи навіть на те, що йшла Перша світова війна, ситуація була не така вже й скрутна. Особливо це стосується селян. У рецензії³²⁰ на тритомне видання Б. Миронова³²¹ й показники, й висновки вже інші. З жиру, мовляв, бісились і від того бунтували. Однак онтологічні факти уведення продуктових карток у великих містах Російської імперії, запровадження практики продрозверстки, збільшення закритих підприємств, зростання кількості безробітних тощо вже суперечать таким ідеологічно зафарбованим підрахункам і висновкам.

Потрібно додатково брати до уваги ще й регіональну специфіку Правобережної України, де, наприклад, 1905–1907 рр. переважала страйкова боротьба селян із гаслами збільшення зарплати й зменшення робочого дня як незаможників, сільгоспробітників, так і заможних селян. На Лівобережній Україні картина була вже дещо інша. Інший аспект, яка кількість селянських бунтів у ті ж самі роки мала політичний характер і яка кількість економічний;

які ціни були на конкретні промислові товари й продукти харчування в тодішніх карбованцях і пудах, зростали вони чи зменшувалися протягом певного часу.

Також необхідно звертати увагу в дослідженні революційного республікотворення на кількісну сторону управлінської структури селянських республік періоду 1917–1921 рр., оскільки, зважаючи на власне селянські канали комунікації та особливий орган прийняття найбільш важливих рішень — селянський схід — кількість «бюрократів» не могла бути великою. До того ж, за обставин постійних бойових дій, одночасного захисту своїх селянських республік і з огляду на деліберативний характер демократії (екзистенційний факт) кількість республіканських управлінців мала бути обмеженою.

Темпоральні факти містять у собі дані не просто часового характеру, а вже історично осмисленні відомості.

Зазвичай історичне дослідження починається з відбору емпірично конкретних фактів ще й у тому розумінні, що вони спочатку маленькі, обмежені та виглядають як незначні (хоча інколи й потребують значних зусиль історика). Проте за певної їхньої кількості відбувається вже якісний перехід на високий рівень історичних узагальнень у напрямі до метаісторії. За таких підйомів завдяки використанню індуктивного методу дослідник оглядає історичний горизонт кожного разу інакше й по-новому. Він починає бачити горизонт спочатку на рівні миші, потім піднімається на гору й урешті-решт із висоти пташиного польоту. Все це йому необхідно для того, щоб обминати часову та ціннісну аберацію й проникнути до суті історичних подій завдяки метаісторичним узагальненням і методичним прийомам типізації та фіксації спільного й достовірного.

Більше того, О. Анісов обґрунтував, що можливість об'єктивності історичного знання полягає у віднесенні висловлювань історика не до цінностей, а до конкретних темпоральних історичних «метамоментів», які й зумовлюють відмінність опису та інтерпретації історичних подій часовими рамками їхнього протікання й дослідження, що дозволяє уникати тенденційності подання або добору фактів³²². Однак у дослідженні революційних подій неможливо уникнути виявлення ціннісних систем і загальних світоглядних позицій тієї чи іншої соціальної групи, верстви, класу з притаманною саме їм ментальністю. Потрібно тільки суворо дотримуватися принципів об'єктивності й ціннісно-світоглядної неупередженості. Точніше — максимально можливого наближення до цих принципів для конкретного дослідника-історика або дослідника-філософа, оскільки остаточно усунути власну оцінку у відборі історичного матеріалу неможливо за аксіологічним умовчанням³²³. Більше того, за логічно обґрунтованим твердженням О. Івіна, «зв'язок діяльності із цінностями

такий, що поняття діяльності взагалі не може бути визначеним без посилання на цінності»³²⁴.

Так от ментальність українського селянства у втіленні селянського ж практичного смислу або її конкретизації у вигляді селянського практичного смислу має багатовіковий вимір. Про її початок судити надзвичайно складно, бо вона з'явилася не моментально. Ця ментальність формувалася протягом деякого часу (чи то мала почати утворюватися саме такою, а не іншою) орієнтовно в другій половині XV ст., а, згідно з міркуваннями І. Валлерстайна, в першій половині «довгого XVI ст.», або 1450–1550 рр.

Під час Української революції другої половини XVII ст. у безпосередньому зв'язку з отриманням протосуб'єктності українським селянством ментальність і практичний смисл остаточно отримали свою атрибутивність, головні риси й первинний республіканський досвід. Найвищий власний прояв вони яскраво й недвозначно виразили під час створення селянських республік періоду Української революції (1917–1921 рр.).

Відповідно правильним буде говорити про більше, ніж чотиривікові часові межі «республіканські налаштованого» практичного смислу, або республіканізм українських селян.

Локографічні факти містять у собі знову ж таки не просто дані просторового характеру, а вже історично осмисленні відомості. Географічні умови лише за певних обставин і в певній ситуації можуть трансформуватися в географічний чинник.

Недостатньо вказувати на те, що українські землі економічно-географічно опинилися на периферії периферії в складі Речі Посполитої, оскільки вона сама, беручи до уваги різні політичні причини, перейшла на периферію в структурі європейського світу-економіки та європейського розподілу праці. Доконечним є аналіз того, що географічно Україна перебувала на кордоні Дикого поля, за опанування яким боролися і Московське царство, і Кримське ханство під протекторатом Османської імперії, і Річ Посполита.

Саме тут, у сфері фронтиру, утворилося українське козацтво, яке, зважаючи на тяглість української історії, а саме:

- а) воєнна демократія в історії додержавного періоду східних слов'ян;
- б) баланс одновладдя й народовладдя в Київській Русі;
- в) традиції Галицько-Волинського князівства;
- г) традиції Великого Князівства Литовського, —

не просто задушило до власної ментальності ідеї республіканізму, але й активно їх підтримувало, стало єдиною військовою силою на захисті православної віри та єдиним же союзником селянства. Ціннісна схожість устремління українських (і частково на той час — литовських) селян і козацтва,

особливо бідної його частини, зумовили те, що по мірі просування кордону на південь і схід географічна зона селянсько-козацької «спільної справи» і «спільної згоди» постійно розширювалася. І ця зона була «заражена» постійним бунтарством і революційним республікотворенням. Такий географізм, що осмислений історично, перетворюється вже на власне географічний чинник селянської історії.

Більше того, на підставі дедуктивного методу виходить, що кількість селянських республік повинна бути, швидше за все, високою в межах своєрідної географічної дуги. Тієї дуги, що проходить від Сумщини на північному сході України через землі Слобожанщини на сході до Херсонщини й Миколаївщини на півдні й західному півдні. Одночасно ця ж кількість повинна меншати в напрямі на захід через центр України, бо відбувалося своєрідне згасання войовничо-політичного прояву ліво-відповідального консерватизму, духу революційного республікотворення та зниження ступеню ментальної напруги практичного смислу селян «не заражених» республіканізмом.

Актомотиваційні факти відображають мотиви і дії людей на підставі історичних джерел.

Насамперед для селян із їхніми календарно-життєвими й обрядовими циклами земля — це не просто виробничий кластер, а те, що має вищий сакральний зміст і найвищу цінність. Відповідно вона повинна перебувати в їхній власності, належати тим, хто її обробляє, а не у власності великих землевласників, які лише або здають її в оренду, або винаймають сільгоспробітників, однак не ставляться до неї з Любов'ю. Зважаючи на це, дрібновласницька стихія є неодмінною і неминучою рисою, внутрішньою необхідною властивістю селянства, тобто атрибутом.

У безпосередньому взаємозв'язку з виявленим атрибутом практичного смислу селян перебуває його протилежність — громада як форма селянського життя. Перше веде до відособлення й усамітнення, а друге — до колективного способу вирішення всіх життєво важливих питань. Єдино можливим засобом вирішення (зняття) суперечності між дрібновласницькою стихією і громадою може бути тільки апіорно демократичний сільський схід. Разом із цим, єдність і боротьба означених протилежностей є *джерелом руху* селянського світу, внутрішнім двигуном «ментальних уявлень про «властивості, якості реалій навколишнього світу, суспільства, а також про зміст вироблених понять і їхню природу, співвідношення, подібності»³²⁵ тощо.

Тут, дещо доповнюючи міркування А. Богачова, підкреслимо, що не лише відкритість демократичного суспільства загалом, але й селянський світ «не існує без прихованості його демократичного етосу, справедливості постає через єдність відкритості і прихованості, отже, її не чинять на ґрунти

інтелектуальної аргументації»³²⁶. Селянському світові властивий демократичний етос. Такий етос є основою селянської мотивації, що і реалізується в селянській сходці та житті селянською громадою.

Виникнення й подальше закріплення ментально-практичного положення про «свою волю» у селян, яка підкріплювалася військовою силою козаків із таким же ціннісно-мотиваційним уявленням про «козацьку волю», парадоксальним, на перший погляд, чином вело до консерватизму, до підтримки властивої селянству структури співтовариства. Консерватизму, тому що «свою волю» потрібно було обстоювати. «Своя воля» у поєднанні з боротьбою за «свою землю» в загальному контексті того чи іншого вирішення земельно-економічного питання вела до вже лівого консерватизму. От постійна невирішеність цього питання спрямовувала селян не лише до бажаного майбутнього й досягнення споконвічної селянської мети, але й за багатьох повстань, що зазнали поразки, скеровувала до відповідального консерватизму, а не спонтанних виступів.

На такому історичному тлі ліво-відповідальний консерватизм повинен був сполучатися як з інтелектом (адже певну систему аргументів і доводів на користь чого-небудь потрібно не лише поступово розробити, але й зробити доступною), так і конкретно українською селянською мораллю. Тому тут потрібно додати і такі взаємопов'язані етичні поняття, як: обережність, оглядність, чесність, порядність, гідність і одночасно деякий гонор перед містянами за їхню життєву «необізнаність», самоповага й повага до старших, самостійність і схильність до «слави парубоцької», передбачливість, кмітливність, твердість духу й твердість переконань, сумління. Селянська впевненість у моральній суверенності особистості вимагала й інших видів суверенності: політичної, економічної, соціальної та, врешті-решт, соціального активізму. Тягар відповідальності за зміст життєдіяльності за таких обставин несла сама людина. Проте культурний, самостворюваний зміст особистості залежить від її *відносин з іншими особистостями* в складі селянської ж громади.

Істотна відмінність такого світорозуміння полягає у тому, що не закону світобудови надається нормативний смисл, а, навпаки, норми селянської моралі підносяться до рівня світового закону. За такою логікою ціннісні поняття — це складники справжньої таємниці світу, частини, які передують йому. Проте вони не трансцендентні сутності, які принижують реальне існування конкретних особистостей, а, навпаки, проявляються через життя в громаді цих самих особистостей, знімаючи у такий спосіб суперечність між родовою сутністю й одиничністю існування людини.

Одночасно з цим, зважаючи на селянський практицизм і відповідного типу раціоналізм, відбувався філософсько-ментальний спротив ідеалізові, соціально-політичному елітаризму (з його уявленням про *bona terra, mala genis* — земля гарна, а народ поганий) та авторитаризму (з його сприйняттям

бюрократії всупереч сільському сходу). Одночасно з наступом капіталізму, капіталістичних відносин і зміни соціально-економічної структури в межах європейського світу-економіки в селянській ментальності периферії периферії з'явився антикапіталізм і антилібералізм.

Разом із антикапіталізмом повинна була розвиватися й суперечлива упередженість у загальному ставленні селянства до містян і міської культури. Ставлення до лібералістських політичних уявлень було швидше за все суперечливим та помірковано антиліберальним. Хоча лібералізм (як, до речі, і солідаризм) і утворився в міській культурі та спрямовувався насамперед на вирішення власне капіталістичних протиріч, все одно окремі ліберальні положення не вступали в протиріччя із селянськими уявленнями про свободу на ґрунті дрібновласницької стихії. До того ж загальне православне уявлення щодо «доброї згоди» (симфонії) напротивагу цезарепапізму в ментальній структурі українського селянства було первинною ціннісно-духовною основою для світоглядно-політичних уявлень про справедливість і «спільну справу» (республіку). До того ж «демократія зазвичай визначається двома ознаками: зосередженням верховної влади в руках більшості й свободою. Справедливість, як їм видається, збігається з рівністю; рівність ж розуміється в тому сенсі, що рішення народної маси повинні мати силу; свобода ж тлумачиться як можливість робити всякому що завгодно»³²⁷.

Звідси випливає, що всі спроби досягнення своєї республіки й утілення в життя республіканських ідей уже історично *неминуче* повинні були вести до селянської революції. Допоки існувала суперечність між великим землеволодінням і дрібновласницькою селянською стихією, доти через отримання революційної протосуб'єктності, а згодом і суб'єктності українське селянство не могло оминати революційного республіко творення, того республікотворення, де б остаточно була вирішена багатовікова суперечність, а точніше *отримання землі у власність тих, хто її обробляє*.

Методологічні факти виникають шляхом застосування прийомів і процедур визначення соціальних фактів: типізації, аналітичної процедури, статистичної обробки, фіксації спільного й достовірного.

Типізацією називається прийом виявлення спільного (типового) через узагальнення одиничних даних, їхнє ототожнення за обраною ознакою. Підведення під який-небудь образ, тип.

Аналітичною процедурою є процедура порівняння одиничних даних, їхня критика, оцінка й виокремлення реального змісту суперечливих свідочств. У результаті формується аналітичний факт.

Статистична обробка — це застосування до одиничних даних методів статистики. Підсумком повинен бути статистичний факт.

Фіксація спільного й достовірного є процедурою виявлення внутрішніх і зовнішніх описів у системі джерел. Така процедура дає конфігуративний факт.

Щоб описи минулого стали соціально-історичними фактами, а не продуктами вільної уяви суб'єкта, вони повинні відповідати таким вимогам:

1) відповідати критерію об'єктивної істинності. Уточнення таких фактів являє собою послідовне наближення до історичної реальності;

2) кожний елемент історичної реальності може бути використаний як факт із різними цільовими установками, але сам факт повинен мати об'єктивний зміст. Наприклад, чисельність загиблих повстанців може тлумачитися як прояв героїзму, а може і як бездарність фанатиків. Однак сам факт бою й чисельності загиблих повинен відповідати історичній реальності;

3) вирішальна роль в оцінці фактів належить критично перевіреним відомостям, що відображають об'єктивну реальність.

Таким чином, дослідження практичного смислу українського селянства і революційного республікотворення дозволяє стверджувати таке:

1. Застосування загальнонаукового методу дедукції й рух від аналізу місця, а відповідно й ролі, спочатку селянства як такого в межах європейського світу-економіки до українського селянства, зокрема, дало змогу виявити, що сучасна ментальність саме українських селян почала утворюватися в першій половині «довгого XVI ст.» (1450–1550 рр.) у безпосередньому зв'язку з економічно-політичним оформленням європейського розподілу праці. Вже у складі Речі Посполитої українські землі економічно-географічно опинилися на периферії периферії, оскільки вона сама в другій половині «довгого XVI ст.» (1550–1650 рр.) перейшла на периферію в структурі європейського світу-економіки.

Беручи до уваги, що Україна політично-географічно перебувала на кордоні Дикого поля, то саме в українсько-литовських селян (на відміну від селян інших східноєвропейських країн того часу) з'явився унікальний для Європи географізм. Американський фронтір англосаксонського світу не дорівнює українському географізму, оскільки на американському континенті військову боротьбу вели держави, а козацько-селянський союз не те ж саме, що фермери, ковбої та інші європейські переселенці після промислової революції.

Наявність Дикого поля географічно зумовила утворення українського козацтва. Зважаючи на збіг ментальних змін козаків і селян за метою і наслідками козацько-селянських повстань та органічної єдності ідей республіканізму, козацтво стало єдиною військовою силою на захисті православ'я та єдиним, хоча й суперечливим, союзником селянства. Ціннісна схожість військової демократії козаків і демократичного етосу українських селян сприяла тому, що по мірі просування кордону на південь і схід географічна зона селянсько-козацької «спільної справи» і «спільної згоди» постійно розширювалася. І ця зона була «заражена» постійним бунтарством і революційним республікотворенням.

Такий географізм поступово перетворився на власне географічний чинник селянської історії та своєрідну політично-географічну дугу. Дугу, що проходить від Сумщини на північному сході України через землі Слобожанщини на сході до Херсонщини й Миколаївщини на півдні й західному півдні. Саме тут нараховується найбільша кількість козацько-селянських і власне селянських повстань, бунтів, виступів, а в XX ст. і селянських республік. Водночас ця ж кількість меншала в напрямі на захід через центр України, бо відбувалося своєрідне згасання войовничо-політичного прояву бунтарського духу та зниження ступеня ментальної напруги селянського практичного смислу не «неезараженого» республіканізмом.

2. Загальне православне уявлення щодо «доброї згоди» (симфонії) на противагу цезарепапізму в ментальній структурі українського селянства було не тільки первинною ціннісно-духовною основою для світоглядно-політичних уявлень про справедливість і «спільну справу» (республіку), але й зовнішнім (екстринсивним) типом мотивації. Негативним типом, коли мотивами виступали зовнішні щодо селянства обставини та історична ситуація, не пов'язані безпосередньо зі змістом селянської практики й демократичного етосу. Сюди належать спочатку польське поневолення та насильницьке покріпачення, величезна концентрація українських сільськогосподарських земель у руках польсько-литовської магнатерії та шляхти, спроби ополячення та знищення православної віри. Згодом додався і національно-культурний утиск у складі Російської імперії, ліквідація Запорізької Січі, невирішеність «селянського питання» навіть після формального скасування кріпосного права, залишки феодальних пережитків на селі тощо.

Згідно з діалектичним законом єдності та боротьби протилежностей суперечність між двома протилежностями — дрібновласницькою стихією як атрибутом селянства й громадою як формою селянського життя — знімалося селянським сходом як вищим способом вирішення всіх важливих насущних і далекоглядних питань. Прагнення отримати землю у свою власність, власність тих, хто її обробляє, було великою метою українського селянства. Весь ціннісно-практичний прояв селянського демократичного етосу внутрішньо (інтринсивно) мотивувався досягненням цієї мети. Це була така позитивна мотивація, яка пов'язана не із зовнішніми обставинами, а із змістом практичного смислу та демократичного етосу українських селян.

Відповідно така суперечлива єдність зовнішньої та внутрішньої мотивації з історичною необхідністю й неминучістю повинна була призвести до появи селянських республік як вищого прояву селянського демократичного етосу в період Української революції 1917–1921 рр.

Згідно з діалектичним законом заперечення заперечення, у ментальності українського селянства протягом XVI–XVII ст. відбувався тривалий історичний процес постійного заперечення наявного стану

концентрації сільськогосподарської землі в руках великих землевласників та відповідного покріпачення як власне селян, так і частини козацької голоти наступним станом селянського практичного смислу з домінуванням цінності власної землі в руках вільних хліборобів. Так з'явилося перше заперечення. Однак це було тільки виявленням і проявом суперечності як провідного руху Української революції другої половини XVII ст., оскільки на нього відбулося накладання боротьби за національне вивільнення та обстоювання своєї православної віри. У перших десятиліттях XX ст. виявлена суперечність, яка все ж таки повинна була вирішитися, призвела від виявлення суперечності до виникнення нового змісту практичного смислу українських селян в якості народного духу, оскільки селянство складало більшість народу, а Україна була аграрно-промисловою частиною Російської імперії за домінуючим способом виробництва. У 1917–1921 рр. під час селянського революційного республікотворення відбулося друге заперечення першого заперечення. Якщо перше заперечення — це виявлення суперечності, то друге заперечення — це її вирішення у вигляді селянських республік під час революційного республікотворення. Більше того, згідно з цим законом розвиток українського селянства міг відбуватися тільки в напрямі створення селянських республік як вищого прояву демократичного етосу й селянського консерватизму.

3. Відповідно до термінології класової теорії, українське селянство у XVI–XVII ст. отримало протосуб'єктність, стало класом у собі, а на початку XX ст. воно настільки відчуло свою класову силу, ставши класом для себе, що виявилось основоположним суб'єктом революційних процесів. Зважаючи на історичну тяглість, масштабність та власне класову суб'єктність революційно-суспільних перетворень, Українська революція 1917–1921 рр. мала виразний селянський характер.

За допомогою двох діалектичних заперечень осмислення світу українське селянство крок за кроком сходило від простих понять до складних, а ментальність поступово підвищувала власну складність і робила поступальний рух уперед. В основі практичного смислу українського селянства розвивався ліво-відповідальний консерватизм.

У сучасних умовах XXI ст. ця ж селянська ментальність, хоча й спотворена процесом суспільного розвитку СРСР, продовжує своє існування, але на високому рівні. На новому рівні, оскільки, з одного боку, старий зміст формально зник, а з іншого, він зник, перетворюючись у новий. Старі елементи, перегруповуючись із одночасною появою нових зв'язків, породжують не просто нову якість, а більш складну якість в умовах уже й промислово-аграрної економіки, і державотворення власне Української держави.

РОЗДІЛ III

СЕЛЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ 1917–1921 РР.

3.1 Досвід селянського республікотворення 1905–1907 рр.

Початок XX ст. в історії України позначений суспільно-політичними потрясіннями та соціально-економічними трансформаціями, що докорінно змінили усталений спосіб буття багатомільйонного селянства. Одним із явищ тогочасного соціокультурного життя стала селянська революція. Розпочата у 1902 р. селянами Харківщини і Полтавщини, вона носила історичний, природний характер. На нашу думку, її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини тогочасного соціокультурного організму. Одним із феноменів селянської революції на початку XX ст. стали селянські республіки.

Однією з прикметних ознак селянської революції, започаткованої селянами Полтавської та Харківської губерній у 1902 р., у 1905–1907 рр. стало те, що уперше опозиційні до влади сили заговорили про селянство не як про пасивну масу, що повинна слідувати за ними, а як про окремішній активний суб'єкт історії. Селянство дедалі політизувалося. Про це переконливо свідчить створення Всеросійського селянського союзу (ВСС). Підставою для таких суджень була політизація селянської свідомості, реалізована у конкретних вчинках селян. Наприклад, селяни Верківки Ніжинського повіту Чернігівської губернії 25 травня 1906 р. прийняли рішення надіслати телеграму до Державної Думи, в якій запевняли останню, що селяни вірять в неї і «будуть стояти за неї до кінця», по-друге, селяни підтримують проект земельного питання, запропонований трудовою групою і, нарешті, по-третє, вимагали від Думи підняти питання про автономію України та започаткувати навчання дітей в школах рідною мовою³²⁸.

Красномовним підтвердженням політизації селянства під час селянської революції стало і створення Всеросійської селянської спілки як форми політичної самоорганізації селянства. За даними П. Замкового, які ґрунтуються на підрахунках М. Лещенка, в Європейській частині Російської імперії на кінець 1905 р. діяло 470 волосних і сільських об'єднань ВСС – 200 тис. осіб, з яких 120 об'єднань – в Україні³²⁹. Її діяльність була наповнена реальним змістом, що безпосередньо впливав на політичну свідомість, культуру і активність селянства. Зокрема, у роботі II Всеросійського з'їзду ВСС 6 – 10 листопада 1905 р. взяло участь 187 селян-делегатів 27 губерній Європейської частини імперії. Окрім

економічних питань на порядку денному роботи з'їзду стояли і питання запровадження загального виборчого права, демократизації селянського місцевого управління.

Суспільно-політична, революційна активність селянства під час селянської революції у 1905—1907 рр. була первинною і носила природний характер³³⁰. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Зумовлено це тим, що селянське самоврядування пореформеними часами ґрунтувалося на базі віковичного захисника селянина — «миру»: запровадженням у 1861 р. «дворянської» системи самоврядування селян, у якій нижчий, базовий рівень складала сільська громада/сільський «мир», «архітектори» майбутнього оновленого сільського ладу, по суті, легалізували історичні форми селянського співжиття, обумовлені необхідністю колективного виживання у складних природних, економічних та соціально-політичних обставинах попередніх епох.

Пореформеними десятиліттями традиційні форми організації життя села було по суті законсервовано, оскільки це полегшувало виконання фінансових функцій, забезпечувало самопоміч селян, гарантувало політичну лояльність режиму питомої ваги населення країни³³¹. З загостренням господарської кризи і соціальних протиріч на початку ХХ ст. «мир» став основою самоорганізації у селянських виступах. Сільські сходи, як відзначають фахівці, революціонізувалися, у рамках «миру» спостерігалось згуртування селянства, посилювалась соціальна солідарність³³².

В окремих регіонах Російської імперії вплив союзу був настільки значним, що контроль за певними територіями належав його місцевим комітетам. Восени 1905 р. утворилися селянські республіки, які перебирали на себе частину владних повноважень в місцевостях до меж волостей або повітів³³³. Фактично українські селянські республіки у селі Великі Сорочинці на Полтавщині та у селі Люботин Сумського повіту на Харківщині тощо — результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Організаторами і керівниками селянських республік були офіційні особи селянського самоврядування³³⁴. Так, наприклад, у Васильківському повіті Київської губернії селянський схід Рокитинської волості без участі будь-якої політичної партії для управління цією територією обрав комітет. До його складу увійшло дванадцять селян і два євреї. Комітет було проголошено єдиною владою у волості. Він користувався авторитетом у населення, заходи, що ним застосовувалися були подібні до тих, що застосовувалися скрізь, де селяни брали владу у свої руки³³⁵.

Не поодинокими були випадки, коли організаторами і керівниками новоявлених селянських республік ставали по суті офіційні особи станового селянського самоврядування, організованого на базі «Загального положення

про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р.³³⁶. Це з упевненістю дозволяє говорити про те, що не тільки з есерівською агітацією та створенням Всеросійської селянської спілки слід пов'язувати «надзвичайну організованість» селянських протестних акцій в умовах революції. І у цьому ми солідарні з позицією Т. Шапіна³³⁷.

Висунська республіка

Республіка існувала від кінця листопада 1905 р. до початку січня 1906 р.³³⁸, її центром стало село Висунськ Херсонського повіту Херсонської губернії (нині — Березнегуватського району Миколаївської області).

Помітну роль в організації селян Висунська відіграло створене там у 1903 р. «Товариство тверезості», до складу якого ввійшло 20 осіб. У радянській історіографії йому приписувалися зв'язки з більшовиками Херсона та Миколаєва, хоча «деякі члени організації намагалися проводити есерівську тактику»³³⁹. У січні 1905 р. селяни Висунська підготували петицію на ім'я Миколи II. До її змісту включили вимоги збільшення площі надільної землі, скасування викупних платежів, надання загального виборчого права, права на безкоштовне навчання, демократизацію місцевого самоуправління, забезпечення свободи слова, зрівняння всіх перед законом і судом, припинення російсько-японської війни і скликання всеросійських представничих зборів³⁴⁰. Під петицією свої підписи поставили 150 селян³⁴¹.

Восени 1905 р. у Висунську було створено організацію Всеросійського селянського союзу, членами якої стали також селяни сусідніх Березнегуватого, Пришиба та Любомирівки³⁴².

У ніч на 28 листопада 1905 р. селяни Висунська розгромили економію землевласників Г. Карабана і К. Бредихіна³⁴³. Повстанці роззброїли поліцію та розігнали волосний суд³⁴⁴. У Висунську було формовано громадський комітет і народну міліцію, які, за словами Ю. Котляра, «два тижні виконували у селищі владні функції»³⁴⁵. Імена лідерів Висунської республіки до нас, на жаль, не дійшли.

У січні 1906 р. козаки 3-ї сотні 7-го Донського полку приборкали бунтарів. 5 активних учасників повстання (О. Є. Савченка, Й. П. Ярошенка, Й. П. Тарасова, С. Г. Ковтюха, О. В. Бринюка) було страчено. Серед засуджених на каторгу був Ф. С. Юхименко — майбутній голова уряду «Висунської народної республіки» у 1919 р.³⁴⁶.

Попри поразку першої Висунської республіки, навесні 1906 р. селом знову прокотилася хвиля заворушень, викликаних агітацією з боку Ю. Бондаря, П. Кедровського та Г. Олійника, які «закликали селян до «аграрних волнень, неплатежу податей і ниспроверженню существующего строя»³⁴⁷.

Комратська республіка

Республіка існувала протягом 6–10 січня 1906 р. в межах Комратської волості. Її «столицею» стало село Комрат Бендерського повіту Бесарабської губернії (нині — м. Комрат Комратського округу, Молдова).

6 січня 1906 р. уселі Комрат виникли заворушення через спробу пристава і урядника заарештувати місцевого жителя А. Галацана, який користувався серед селян значним авторитетом.

Андрій Павлович Галацан народився 1875 р. у с. Комрат, етнічний болгарин. Закінчив Комратське реальне училище і вступив до Харківського політехнічного інституту в 1896 р., який, однак, покинув у 1902 р.³⁴⁸

З повідомлення в. о. губернатора Бесарабської губернії Харузіна міністру внутрішніх справ про подробиці «зворушень у Комраті» довідуємось, що А. Галацан «як комратський уродженець і знавець місцевих мов з моменту публікації Маніфесту 17 жовтня зробився авторитетом у тлумаченні його смислу і збільшує свою популярність на мітингах, які ним же й організовані. Відкрите спілкування з народом його рідною мовою робить його (прим.: Галацана) відомим і в навколишніх селах. Галацан на мітингах вказував на втрату авторитету не лише місцевими чинами адміністрації, але й урядом взагалі. Тому боротьба з ним (прим.: урядом) не обіцяє бути серйозною, а за таких умов поставлена задача — самовільне захоплення чужої земельної власності на користь неіснуючих землі жителів — цілком можлива»³⁴⁹.

Соратниками А. Галацана були вчитель Сигізмунд Філярський (поляк) і селяни Максим Коломійцев, Михайло і Федір Болфосови, Афанасій Георгієв.

На хвилі селянських заворушень, які охопили Комрат, було обрано волосний комітет, який очолив А. Галацан.

Згідно з рішеннями новопосталого органу, скасовувалися податки, боргові зобов'язання селян, поміщицькі землі передавалися селянам. Із Комрата до навколишніх сіл було відправлено двох депутатів — Миколу Хаджі й Семена Геніша з пропозицією прийняти програму Всеросійського Селянського Союзу у такий спосіб приєднатися до нього, аби провести експропріацію поміщицької землі³⁵⁰. Завідувач місцевого двокласного училища Болфосов надав приміщення училища для проведення мітингів.

Організованих збройних сил, міліції або самооборони в Комратській республіці створено не було. Втім під час обшуку, здійсненого поліцією 11 січня 1906 р., у хатах селян було виявлено 200 рушниць та револьверів³⁵¹.

Комратську республіку було ліквідовано 10 січня 1906 р. урядовими військами. У телеграмі в. о. губернатора Бесарабської губернії Харузіна міністру внутрішніх справ від 9 січня 1906 р. йшлося про підготовку придушення «Комратської республіки»: «...в селі Комрат... виявлено

революційну пропаганду колишнього студента Галацана. Його арешт за розпорядженням судових властей викликав заворушення, що проявилися в арешті та обеззброєнні пристава і урядника. 7 числа, за моїм дорученням, на місце виїхав віде-губернатор з ескадроном драгунів у супроводі товариша прокурора, жандармського офіцера, земського начальника, поліцейських чинів. Сьогодні (*прим.: 9 січня*) я викликав другий ескадрон так як справа ускладнилася необхідністю значних арештів. Віде-губернатору доручено ліквідувати справу за будь-яку ціну»³⁵².

Під час ліквідації «Комратської республіки» було заарештовано понад 100 осіб, зокрема 7 представників інтелігенції³⁵³.

Рокитнянська республіка

Час існування Рокитнянської республіки, за відомостями П. Маслова, припав на середину жовтня — кінець листопада 1905 р.³⁵⁴.

Територія республіки охоплювала Рокитнянську волость Васильківського повіту Київської губернії, до складу якої входили містечко Рокитна («столиця» республіки, нині — смт. в Рокитнянському районі Київської області) та навколишні села: Житні Гори, Бушеве, Савинці, Салиха (Салівка), Синява, Юзефівка.

У кінці 1905 р. селянський схід Рокитнянської волості без участі будь-якої політичної партії для управління цією територією обрав Рокитнянський комітет у складі 14 осіб. До його складу увійшло дванадцять селян і два євреї. Комітет було проголошено єдиною владою у волості³⁵⁵.

На думку Т. Шаніна, Рокитнянський комітет користувався авторитетом у населення, а заходи, що ним вживалися, були подібними до тих, що застосовувалися скрізь, де селяни брали владу у свої руки³⁵⁶.

Місцевий кореспондент Вільного Економічного Товариства повідомляв, що комітет утримував контроль над волостью протягом кількох місяців. За словами кореспондента, авторитет комітету був величезним: на його вимогу навіть припинилась пиятика і крадіжки. Місцеве лісництво передавало ліс всім, хто його потребував на основі письмового розпорядження Рокитнянського комітету³⁵⁷.

20 листопада 1905 р. до Рокитнянської волості було надіслано справника у супроводі 120 драгунів. За словами П. Маслова, екзекуції не було, оскільки селяни не давали приводу для цього. Солдати простояли в Рокитні 6 тижнів³⁵⁸. Деякі місцеві активісти були заарештовані, а інші втекли, що фактично ознаменувало кінець альтернативної влади в краї.

П. Маслов додає, що станом на літо 1907 р. Рокитна все ще перебувала під поліцейським наглядом, а в селі подекуди відбувалися обшуки³⁵⁹.

Сорочинська республіка

Часом появи Сорочинської республіки можна вважати 25 листопада 1905 р., коли у Великих Сорочинцях було створено місцевий осередок Всеросійського селянського союзу, або 17 грудня, коли великосорочинський ревком фактично перебрав владу у волості, а протистояння з урядовими силами набуло насильницького характеру. Падіння Сорочинської організації відбулося 19 грудня 1905 р.

Територія республіки охоплювала Великосорочинську волость Миргородського повіту Полтавської губернії, а її столицею стало село Великі Сорочинці (нині — Миргородського району Полтавської області).

На початку листопада 1905 р. в Миргородському повіті було створено місцеве відділення Всеросійського селянського союзу. Згодом редакція газети «Полтавщина» (друкований орган партії конституційних демократів) видала і безкоштовно розповсюдила серед населення листівку «Про утворення Селянської спілки в Полтавській губернії», де селянам пропонувалося підтримати одинадцять вимог політичного та соціально-економічного характеру: рівні, прямі, загальні вибори в Думу; ліквідація поділу населення на стани; безкоштовний перехід державних і монастирських земель у власність народу тощо.

Під впливом цього 25 листопада 1905 р. у приміщенні сорочинського волосного правління за участі волосного старшини П. Копитька, місцевих старост та 100 інших селян відбулося засідання щодо організації місцевого осередку Селянської спілки. Було обрано голову Спілки — М. М. Козиленка і складено програму, що передбачала такі заходи: «1) скасування викупного за селянські наділи; 2) скасування кругової поруки між селянами; 3) домагатися широкої автономії шкіл та навчання українською мовою; 4) свобода слова, зборів, спілок, страйків, преси; 5) відокремлення школи від держави; 6) недоторканість особи; 7) скликання Установчих зборів; 8) формування відповідального перед народом уряду; 9) запровадження прогресивних податків на прибуток; 10) безкоштовний перехід поміщицької, удільної та монастирської землі до рук безземельних та малоземельних селян». Програму було надіслано до редакції газети «Полтавщина» й опубліковано в одному з її випусків³⁶⁰.

25 листопада 1905 р. створено Великосорочинський осередок Всеросійського селянського союзу (голова — Микита Минович Козиленко), 18 грудня обрано Великосорочинський ревком (М. Козиленко, Ф. Вільченко, Г. Муха).

М. Якименко пише, що Сорочинська республіка мала власний прапор, який було вивішено на будівлі волосного правління. Це був червоний стяг

із написом «Земля і воля», виготовлений учнем Миргородської художньої школи Антоном Варченком. За спогадами учасника повстання І. Павловського, літери на прапорі вишила наймичка Марфа Любива, а підняв прапор на дах будинку Гнат Антоненко. Волосний старшина Копитько спробував заперечити доцільність червоного стягу на даху волосного правління, але Г. Антоненко йому заявив: «Ми не маленькі діти і знаємо, що робимо. Твоя справа — вартувати скрині»³⁶¹.

Організованих збройних сил Сорочинська республіка не мала. Завдання охорони порядку і захисту села покладалося на стихійно організованих і озброєних місцевих жителів.

В історії Сорочинської республіки чітко розрізняємо два етапи — відносно мирний (листопад — середина грудня 1905 р.) і силовий (17—19 грудня 1905 р.).

Подробиці стосовно створення 25 листопада великосорочинського осередку Всеросійського селянського союзу довідуємося із донесення миргородського повітового справника начальнику Полтавського жандармського управління: «25 сего ноября в м. Сорочинцах в здании волостного правления при участии старшины Копытько и сельских старост состоялось собрание крестьян и нескольких метных евреев (преимущественно молодых), всего в собрании было до 100 душ. В собрании под руководством крестьянина Никиты Минова Козиленко обсуждали вопросы: о совершенном закрытии винных лавок, о прекращении взносов всяких платежей, об отделении церкви от государства, об обязательном образовании населения, об уравнивании населения в правах. Кроме этого, приставом установлено негласными расспросами, что под предводительством того же Козиленко обсуждаются вопросы о составлении из себя союза, члены которого должны являться на сельскохозяйственные работы к помещикам не иначе как по цене не ниже ими назначенной. Затем путем добровольных между собой взносов составит капитал, для сбора которого избрали лиц: Козиленко Степан Юхно, Авраам Готлиб, Самоил Ручка, Герасим Муха, Василий Покрова и другие. По составлению капитала всех рабочих по экономии снять и впредь до решения Думой земельного вопроса выдавать им соответственное содержание. На такие действия согласились многие крестьяне, которым Козиленком составляются списки. После того один из избранных, Готлиб, собирал уже пожертвования между евреями и другими, собрал 2 руб 5 коп., сдал их Козиленку. Известны как пожертвователи: казак Карп Ковтун дал 20 коп. Обращались с просьбой к Андрею Локотникову и Авксентию Кошику, но те отказали, ответив, что это сбор незаконный»³⁶².

16 грудня 1905 р. до Великих Сорочинців прибув член Кременчуцького комітету РСДРП М. Пишов для обговорення можливості проведення в селі другого повітового з'їзду селянських спілок.

Приводом до розгортання силового етапу став арешт 17 грудня приставом М. Якубовичем місцевого селянина-агітатора Г. Безвіконного. У зв'язку з арештом 18 грудня 1905 р. у Великих Сорочинцях на майдані зібрався великий мітинг, учасники якого прийняли рішення сформувавши ревком у складі М. Козиленка, Ф. Вільченка і Г. Мухи, а також вимагати звільнення заарештованого Г. Безвіконного³⁶³.

Сорочинський ревком постановив вигнати із села 15 поліцейських, яких перед цим змусили написати заяви на звільнення за власним бажанням, видали їм заробітну платню, а на майдані біля церкви взяли з них клятву «ніколи не служити у стражниках і не йти супроти народу». Також на засіданні ревкому обговорювалося питання арешту місцевих поміщиків Малинки і Чарниша³⁶⁴.

Старший радник губернського правління Філонов описує переддень «Сорочинської трагедії» так: *«18 грудня селяни арештували пристава та кількох стражників, викинули червоні прапори, били на гвалт.*

Людність перебувала в дуже піднесених настроях, здавалося, що їй страє, й мале втратило розум. Щоб приборкати селянський рух, в Сорочинці послано козаків на чолі з помічником справника Барабашем.

На цей час людність у достатній мірі впевнили, що земля належатиме тому, хто вийде боронити свої права. Через це на майдан, де мала була відбутися зустріч з військом, вийшло й старе, й мале, й чоловіки, й жінки, що, навіть, побрали з собою дітей. Все це мало собі за зброю вила, коси, сокири, рогатини, одно слово кожний озброївся як міг. На той час, як прибути війську, на майдані зібралася сила народу, вельми наелектризованого та нацькованого. В юрбі був свій ватаг верхи, а за зброю мав косу»³⁶⁵.

У 1920-х рр. було записано свідчення кількох учасників бою сорочинців із козаками у грудні 1905 р. Попри те, що ці спогади могли зазнати суттєвого редагування, вони доповнюють інформацію про «Сорочинську трагедію». Так, селянин Гарасим Муха повідомляв: *«Під їхавши кроків на 15 до юрби, Барабаш встав із саней, вийняв нагана, а Бородин (полковник, командир загону) казав дати знак стріляти. Не встигла сурма відсумити, як козаки дали перший стріл вгору, а офіцери просто в юрбу. Відразу ж в юрбі впало троє вбитих та кілька поранених. Селяни кинулися на Барабаша і вбили його, а потім гуртом напали на козаків і гнали їх саженив зі 100. Ті не могли ні коней зупинити, ні в револьвери патрони вкласти, бо селяни били їх ціпами, вилами, кілками. З коней впало два козаки, товариші їх підхопили.*

Відступивши, козаки налагодили свою зброю й почали знову наступати, але селян на майдані було мало... Тоді козаки вихором полетіли вулицями і стріляли в кожного, кого лише бачили на вулиці, або в дворі... Вбито тоді 25 чоловіка, а поранено 22»³⁶⁶.

Із повідомлення старшого фабричного інспектора Полтавської губернії, надісланого до відділу промисловості Міністерства фінансів про повстання селян у селах Сорочинці і Устивиця Миргородського повіту, довідуємося про урядову точку зору на причини та обставини виникнення селянських виступів у с. Великі Сорочинці: «Возбужденное настроение крестьян, вызванное высочайшим манифестом 17 октября 1905 г., а с другой стороны — отсутствием пока положительных результатов манифеста, продолжает усиливаться. Повторяются отдельные случаи рубки леса в помещичьих лесах, случаи расхищения экономического добра и разгрома усадеб. Так, перед праздниками разгромлены в Кременчугском уезде усадьбы инженер-технолога И. В. Васильевского, В. Н. Колочовской вблизи ст. Потоки, Харьково-Николаевской ж. д.

Подобные беспорядки имели и имеют объектом имущество землевладельцев, основанием которого есть земля, которая по укрепляющимся в массе понятиям, должна перейти к обрабатывающим ее крестьянам. В этих случаях крестьяне действуют, как бы предпреляя практические последствия манифеста, в надежде, что местные власти не особо строго отнесутся к характеру приемов, применяемых крестьянами. «Земля божья, а остальное на ней произведено нашими руками, — а потому наше» — вот логика крестьян, с которыми мне приходилось говорить. Здесь авторитет власти крестьянами все-таки признавался, и, совершая проступки против собственности землевладельцев, крестьяне допускали, что существующая власть вправе восстановить законный порядок. Но начинают повторяться случаи народного движения, в которых сказывается игнорирование власти и даже открытое сопротивление войску, сопровождающему представителей местной власти. Такие случаи имели место в с. Устивице и м. Сорочинцах, Миргородского уезда....

В м. Сорочинцах возбужденное состояние крестьян привело к активному вмешательству войска, последствием чего стало несколько убитых и много раненых. Агитация в м. Сорочинцах производилась местным крестьянином Безвиконным и приезжим молодым человеком, по словам очевидцев, еврейского происхождения. 17 декабря Безвиконный был арестован местным приставом, а на следующий день крестьяне арестовали самого пристава, заставили его снять с фуражки кокарду и заключили его в волостное правление. Для восстановления порядка в Сорочинцы прибыл помощник миргородского исправника Барабаш с сотнею казаков. К приезду

помощника исправника, приедем агитатором при помощи набата, раздававшегося ночью со всех церквей, возле волостного правления собрана была масса крестьян и женщин, вооруженных вилами и палками.

На требование помощника исправника освободить пристава крестьяне ответили предложением освободить Безвиконного»³⁶⁷.

Сорочинську республіку було ліквідовано протягом 18–19 грудня 1905 р. У ніч на 19 грудня до Великих Сорочинців було направлено великий загін козаків. Вранці набат місцевої церкви закликав селян до зброї. На під'їздах до села сорочинці використали традиційні перепони у вигляді перекинутих догори борон [прим.: такий спосіб захисту селян від кінноти, зокрема татарської відомий щонайменше з XVII ст. під назвою «герзи»].

19 грудня 1905 р. близько 12 години біля села з'явилися 82 козаки, три офіцери і помічник поліцейського справника Барабаш. Спершу урядові сили намагалися вести із повстанцями переговори і запропонували їм розійтися. Отримавши відмову, військові вдалися до силового сценарію. Під час придушення Сорочинської республіки загинуло 25 селян, майже сотню було поранено. Згідно з доповідною запискою пристава повітовому справнику від 19 грудня 1905 р., під час придушення селянського виступу у Великих Сорочинцях загинуло лише 8 селян, а 20 було поранено³⁶⁸. Згодом 19 селян було притягнуто до суду.

Сумська республіка

Унікальність Сумської селянської республіки полягала в тому, що в ній так звані «темні» селяни, що раніше сподівалися лише на царську допомогу в своїх бідах, трансформувалися у добре згуртовану революційну силу, яка позбавила начальство влади над ними. ВСС своїми діями фактично перебрав на себе владу в повітовому центрі. За його ініціативи відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, мобілізувалися селяни, гімназисти й робітники для пропагандистської роботи. Було встановлено максимум цін на основні продукти, створено нові суди, призупинилася мобілізація, обкладено контрибуцією поміщиків тощо. Водночас комітет зупиняв порубки, погроми та інші насильницькі дії селян, спрямовуючи їх енергію в мирне річище³⁶⁹.

Час існування Сумської республіки, яка охоплювала більшість сіл Сумського повіту Харківської губернії, припадає на листопад – грудень 1905 р. 29 жовтня 1905 р. у Сумах відбувся з'їзд представників селянства 12 волостей повіту. Його делегати ухвалили приєднатися до Всеросійського селянського союзу і зажадали скликання не пізніше січня 1906 р. Установчих зборів на основі загальних, рівних, прямих за таємного голосування виборів і націоналізації землі без викупу³⁷⁰.

Лідер Сумської республіки Антон Петрович Щербак пізніше згадував про один показовий епізод, що передував її утворенню: «Почалося з того, що до мене в усадьбу щодня почали збиратися селяни з найближчих хуторів... питання про Бога ми вирішили так: всі книги писані від людей, от вам і вся їхня святість. Білими віршами, біблійським язиком я написав їх (*прим.: селянам*) під видом «Заветов Творца» вимоги політичних, демократичних свобод»³⁷¹. Текст «Заветов Творца», складений А. Щербаком, був опублікований у першому номері «Крестьянской газеты», що виходила в Сумах.

Таким чином, протягом листопада — грудня 1905 р. в краї функціонувала Сумська повітова організація Всеросійського селянського союзу, яка, на думку Д. Кудінова, стала однією з його [*прим.: союзу*] найрозвинутіших і найпотужніших складових³⁷².

Сучасники характеризували лідера Сумської республіки А. Щербака як людину з «величезними організаційними здібностями, своєрідним красномовством переконаного фанатика, запальною вдачею та рішучістю»³⁷³. У листопаді 1905 р. як депутат від Харківської губернії він брав участь у роботі другого з'їзду Всеросійського селянського союзу³⁷⁴. Після ліквідації Сумської республіки А. Щербак був заарештований³⁷⁵.

Сумська республіка не мала своїх збройних сил, а місцеві селяни дотримувалися переважно мирної тактики. Зі слів А. Щербака, «все діло йшло у нас мирним шляхом... Ми й надалі маємо намір так діяти. У нас немає навіть зброї. Проти кого нам озброюватись, проти поміщиків? Та досить відняти у них прислугу, вони самі розбіжаться... Треба питання вирішувати тихо й мирно з найменшим пролиттям крові»³⁷⁶.

17 грудня 1905 р. у Сумах вийшов черговий номер «Крестьянской газеты», редактором якої був А. Щербак. У передовиці газети зазначалося: «В Сумском уезде все митинги проходили в образцовом порядке... слышали кто из пристствующих на митингах, чтобы выступающие ораторы призывали к насилиям, к грабежу, к беспорядкам? Нет! Мы за порядок, за землю, за волю»³⁷⁷.

Незалежність Сумської республіки від офіційної адміністрації полягала в тому, що протягом листопада — грудня 1905 р. повітовий осередок Всеросійського селянського союзу своїми діями фактично перебрав на себе владу в повітовому центрі. За його ініціативи відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, мобілізувалися селяни, гімназисти й робітники для пропагандистської роботи. Було встановлено максимум цін на основні продукти, створені нові суди, призупинилася мобілізація, обкладено контрибуцією поміщиків тощо. Водночас комітет зупиняв порубки, погроми та інші насильницькі дії селян, спрямовуючи їх енергію в мирне річище³⁷⁸.

За словами А. Щербака, неосвіченість і безправ'я сумських селян було причиною їхнього наївного монархізму. Тому одним із завдань лідерів Сумської республіки була «просвіта народу, запалення селян революційними ідеями, необхідними для того, щоб підірвати могутність російської монархії, об'єднати всі категорії трудящих мас для боротьби за соціальне і політичне звільнення»³⁷⁹.

20 листопада 1905 р. у Сумах відбувся черговий з'їзд членів Сумського селянського союзу, що ухвалив резолюцію такого змісту: *«Ми, члени Сумського селянського союзу, уповноважені від сільських громад Богодухівського, Охтирського, Лебединського, Рильського, Суджанського й Льговського повітів, зібралися... й осудили арешт членів Центрального комітету Всеросійського Селянського Союзу й обурені та збунтовані ухвалили: 1. Сповістити товаришів, зрадливо ув'язнених про наш намір твердо й неухильно продовжувати боротьбу в лавах Всеросійського Селянського Союзу; 2. Проголосити всьому народові, що царський уряд, ув'язнивши наших товаришів за приналежність до Всеросійського Селянського Союзу без суду й слідства тим самим порушив ним же виданий маніфест 17 жовтня, що проголошує надоторканість особи, волю, слова, зборів і спілок; такий уряд не здатний вести країну шляхом законності й справедливості, а тому ми оголошуємо російський уряд поза законом. Звертаємося із закликом до всього населення Росії про негайне скликання установчих зборів на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування...»*³⁸⁰.

16 грудня 1905 р. А. Щербака було заарештовано, однак 18 — 19 грудня ще встиг відбутися з'їзд уповноважених від селянських громад Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського, Суджанського та Рильського повітів, який засудив арешт лідера Сумської республіки і висунув вимогу його звільнення. У відповідь на це протягом 19 — 24 грудня 1905 р. Сумщиною прокотилася хвиля арештів лідерів місцевого осередку Всеросійського селянського союзу³⁸¹, що, стало фіналом в історії Сумської республіки.

Яструбинська республіка

Частиною Сумської селянської республіки була Яструбинська республіка. Тут революційні заходи пішли далі рішень інших волосних комітетів Союзу в повіті. Зокрема, яструбинці не тільки змінили сільську владу й вигнали поліцію, але й створили власну міліцію та експропріювали капітал відділку банку в селі³⁸².

У середині жовтня 1905 р. сільськогосподарські робітники організували в економії хутора Степного Яструбинської волості страйк із вимогами поліпшити умови життя і праці. Свої вимоги спочатку робітники оформили у письмовому вигляді та передали управляючому економією. *«Ми, робітники Степної економії — йшлося у документі, — обговоривши своє надважке життя, вирішили вимагати покращення свого економічного становища.*

1. Кожному робітнику 15 крб. у місяць, напівробітникам — 12 крб. Робочий місяць не може перевищувати 24 дні. Поденному робітнику один крб. в день, напівробітникам і жінкам — 75 копійок.

2. Десятигодинний робочий день, із яких півгодини на сніданок, годину на обід і півгодини на вечерю.

3. На сніданок вимагаємо супу із картоплею. На обід і вечерю має бути борщ і каша (гречана або пшона змащена салом, а не як зараз гнилим маслом). Яловичина має бути з фунту, сала свиного по чверті фунту на кожного робітника. Хліб має випікатися не у формах, а у звичайній селянській пічці. Приміщення має бути прибраним, а не як зараз: криси вночі гризуть за голову і по всіх котлах, столах та чашках бігають.

*Ми, робітники Степної економії, вирішили: не приступати до роботи, поки наші вимоги не будуть виконані повністю»*³⁸³.

Прочитавши вимоги робітників, управляючий маєтком Зубер викликав війська. Це викликало негативну реакцію з боку робітників. 20 осіб вирушило до села Морочі, де революційною групою селян керував молотобоець Кузьма Криловецький. Зібрався мітинг працівників двох економій, який переріс у страйк, що тривав 10 днів. Навіть викликані з Сум війська не вплинули на селян, тому адміністрація економій змушена була піти на поступки³⁸⁴.

Республіка проіснувала з 24 жовтня 1905 р. до 3 січня 1906 р. у межах Яструбинської волості Сумського повіту Харківської губернії (нині — Сумського району Сумської області).

Передумовою її появи краєзнавець Г. Іванущенко називає страйк селян, який у середині жовтня 1905 р. охопив економію хутора Степного Яструбинської волості. Селяни висунули типові вимоги поліпшення умов життя і праці. Управитель маєтку В. Зубер викликав війська, але це ще більше розпалило бунтівників. Близько 20 осіб вирушило до села Морочі, де революційною групою селян керував 22-річний Кузьма Криловецький. Зібрався мітинг працівників двох економій, який переріс у страйк, що тривав 10 днів³⁸⁵.

24 жовтня 1905 р. в Яструбиному на майдані було скликано мітинг. Село оголосило себе незалежною республікою, та обрало комітет у складі семи осіб: К. Криловецького, Ю. Зленка, Я. Осадчого, Коноваленка,

Зякуна, Шевченка. Було вигнано представників царської влади і закрито «монополюку» (шинок). Нова влада вирішила відібрати землю в поміщиків, скасувала податки і зажадала повернення податків, сплачених за останні 15 років. На місце волосного старшини призначено Юхима Зленка, який використав 5 тис. крб., що лежали в касі частково на придбання зброї, а частково на допомогу нужденним селянам³⁸⁶. Для охорони порядку в селі та волості яструбинці створили бойову дружину. Вона брала участь і в придушенні виступів чорносотенців у Сумах. На короткий час вся влада в повіті опинилася в руках повсталих селян. На мітингу в Сумах яструбинці оприлюднили свої вимоги. Вони стосувалися поліпшення умов життя, вирішення земельного питання. Окремим пунктом у кожному селі вимагали створення української школи, а в Сумах — української гімназії³⁸⁷.

У грудні 1905 р. хвиля страйків прокотилася маєтками поміщиці Строганової. Селяни Яструбницької республіки взяли участь у мітингу 17 грудня у селі Хотині, де зібралися робітники економії із Хотині, Морочи, Іволжина, Хутора і Степного. Селяни ухвалили рішення розірвати усі відносини із власницею, її управляючим В. Зубером та проголосили, що віднині усі економії Хотиньської волості переходять під контроль волосного комітету Всеросійського селянського союзу³⁸⁸.

23 грудня 1905 р. до Сум прибула 10-та кавалерійська дивізія. Її командир, генерал-майор Ходорович, був призначений тимчасовим губернатором Сум і повіту. Ним було запроваджено військовий стан у повіті, а 27 грудня 1905 р. до Яструбиного направлено каральний загін. Селяни, які очікували на появу урядових військ, забарикадували під'їзди до Яструбиного возами і перевернутими догори зубами боронами. Місцеві ковалі виготовили «часники» — залізні кулі із шипами, аби знешкодити вершників.

Після кількох спроб узяти село штурмом 3 січня 1906 р. опір захисників Яструбиного було зламано. Селом прокотилася хвиля обшуків і арештів. 9 осіб військовий суд засудив до страти через повішення³⁸⁹.

Таким чином, феноменальність селянських республік як вияву революційності селянства у 1905—1907 рр. полягає у такому. По-перше, вони засвідчили, що відбулася «революція в розумі» землеробів. Селянська революція у 1902—1907 рр. носила, окрім іншого, й політичний характер. Вона не обмежилася соціально-економічним змістом, як про це йшлося в історіографічній традиції. По-друге, перехід влади до селян відбувався безкровно. По-третє, селянські республіки стали першим досвідом реальної політичної боротьби селян. У такий спосіб селянство заявило про себе як про повноправного активного суб'єкта тогочасного російського імперського соціокультурного організму. По-четверте, селянство продемонструвало

здатність швидко вчитися політичному досвіду, ефективно управляти, що було неочікуваним як для революційного, так і для консервативного табору³⁹⁰.

За нашими підрахунками, у 1905–1907 рр. у Наддніпрянській Україні існувало шість селянських республік. Географічно, відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу, вони локалізовані таким чином. На Полтавщині — Великі Сорочинці. На Київщині — Ракитинська у Васильківському повіті. На Харківщині — Люботинська, Сумська і Яструбинська у Сумському повіті. Висунська — на Херсонщині. Аналіз цих даних є підставою стверджувати, що у 1905–1907 рр. епіцентр селянського республікотворення розташовувався на Лівобережній Україні. Вважаємо це природним, оскільки селянство Полтавщини і Харківщини започаткувало селянську революцію у 1902 р.

3.2 Селянські республіки Наддніпрянської України періоду Української революції 1917–1921 рр.

В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство увійшло з певним досвідом поведінки активного суб'єкта історії. Недарма практично всі без винятку політичні сили та режими, що боролися за владу в Україні у роки революції, вважали селянство базисною верствою пропонованих ними моделей державностей. Наприклад, на переконання М. Грушевського, реалізувати «народний ідеал справедливості» здатне тільки селянство. В одній із своїх робіт стосовно цього він зауважив: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на тім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будуччина, українське відродження і взагалі будуччина України. Протягом цілого (XIX) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього покляло воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сей скинений у безодню п'їтьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості — тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий чербер старого режиму»³⁹¹.

Водночас селянство у роки Української революції мало і власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. Слушними стосовно цього є міркування В. Винниченка: «Селянин з соціальної природи своєї

реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності»³⁹². Як правильно зауважує В. Лозовий, ідеологія селянства періоду Української революції 1917—1921 рр. тісно пов'язана з його уявленнями про аграрні відносини, про державу, владу та право, про роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства³⁹³. Враховуючи тезу К. Маркса про те, що буття визначає свідомість, ми солідарні з В. Лозовим у тому, що ідеологія селянства насамперед визначалася його аграрним способом буття, виробничою діяльністю, осмисленням через звичну систему цінностей оточуючого світу. У центрі такої ідеології селянства у роки Української революції перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення. У такий спосіб констатуємо, що всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття³⁹⁴.

Розвиток селянської революції у 1917—1921 рр. мав такі особливості. По-перше, вона розвивалася за якісно інших суспільно-політичних і соціально-економічних умов: падіння Російської імперії, припинення у 1918 р. Першої світової війни, радикалізації суспільних настроїв, політичної нестабільності, загострення соціально-економічних проблем, невирішеності аграрного питання. По-друге, селянська революція стала потужним і дієвим складником Української революції 1917—1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного та соціокультурного явища. По-третє, вона розвивалася за умов стрімкої зміни центральної влади з усіма правовими, суспільно-політичними і соціально-економічними наслідками, зумовленими цим. По-четверте, революційна активність селянства була на декілька порядків вищою за 1905—1907 рр. Трансформацій зазнала і політична культура селянства.

Наведені вище та інші особливості розгортання селянської революції у 1917—1921 рр. безпосередньо вплинули на причини утворення, характер, політичне забарвлення, чисельність, територію поширення, тривалість існування селянських республік тощо в означений період. Окрім причин і обставин, характерних для утворення селянських республік у 1905—1907 рр., додалися й нові. На нашу думку, якщо у 1905—1907 рр. у селянських республіках домінував концепт «рго», то у 1917—1921 рр. — «сопца». З-поміж основних мотивів створення у 1917—1921 рр. пріоритетним було самозбереження, локалізація з тим, щоб вижити не у лише надто мінливих суспільно-політичних обставинах, а і біологічно. «Головне їх завдання, — слушно міркує Ю. Котляр, — об'єднання селян на боротьбу з різними ворогами»³⁹⁵. Отже, спільна справа, спільна боротьба — базове у селянських республіках як формі революційної активності селян.

Ще одним потужним фактором селянського республікотворення став селянський повстанський рух. У цьому контексті нам імпонує думка Ю. Котляра стосовно того, що виникнення селянських республік під час розгортання селянської революції у 1917–1921 рр. тісно пов'язане з розвитком селянського повстанського руху 1919–1920 рр.³⁹⁶ Так, справді, селянський повстанський рух посилив бунтівний/протестний компонент у створенні селянських республік, який поєднався з тими складниками, що мали місце під час селянського республікотворення у 1905–1907 рр. Значною мірою він трансформував їх характер у бік мілітаризації. Водночас, на нашу думку, немає достатніх підстав його абсолютизувати, обмежувати селянське республікотворення лише ним і вважати селянські республіки лише найвищим етапом селянського повстанського руху. Такий підхід призведе до ігнорування попереднього досвіду становлення цієї форми селянського самоврядування, обмежить цілісне розуміння такого багатогранного феномену, як селянська республіка.

Окрім об'єктивних чинників, що впливали на формування селянських республік під час селянської революції у 1917–1921 рр., мали місце і суб'єктивні. Наприклад, Ю. Митрофаненко, досліджуючи феномен «множинної суверенності» революційної доби у контексті процесів національного державотворення, звернув увагу на те, що селянські республіки виникали не лише з метою самооборони, захисту власної праці, а і для «слави парубоцької», грабунку навколишніх сіл сусідів, слабких державних установ чи знесилених військових частин. Не останню роль дослідник відводить і власне селянському розумінню розпорядчих документів очільників революції. Зокрема, на його думку, селяни по-своєму сприйняли гасло С. Петлюри: «Хай кожне село наводить в себе порядок!». В їхній інтерпретації це означало «Кожна волость сама по собі!»³⁹⁷.

Під час розгортання селянської революції у 1917–1921 рр. селянське республікотворення, на відміну від 1905–1907 рр., стало багаточисельнішим, територіально масштабнішим. Селянські республіки мали місце в усіх етноісторичних українських землях. У 1917–1921 рр. нами нараховано двадцять сім селянських республік. На Лівобережній Україні існувало дві республіки: Глухівська, Прилуцька. На Правобережній Україні — тринадцять: Вахнівська, Дерманська, Зазим'янська, Летичівська, Медвинська, Мліївська, Пашківська, Пригоринська, Республіка Чорного Лісу, Спиченська, Холодноярська, Чигиринська, Ямпільська. На Півдні України — п'ять: Баштанська, Висунська, Вільна територія/Вільний район/Махновія/Гуляйпільська республіка, Врадіївська, Колосівська. На Західній Україні — сім: Бойківська, Гуцульська, Західнолемківська/Руська

народна республіка/Флоринська республіка, Маковицька, Печеніжинська, Східнолемківська/Вислоцька/Команчанська, Хотинська³⁹⁸.

Окрім збільшення чисельності спостерігаємо і значне територіальне розширення селянського республікотворення. Особливість полягала ще в одному. Селянські республіки 1905–1907 рр. мали однакове політичне забарвлення. У 1917–1921 рр. мала місце строкатість політичного забарвлення селянських республік. За спостереженнями Ю. Котляра на прикладі дев'яти селянських республік, що існували у Наддніпрянській Україні, палітра була такою. Баштанська республіка — антиденікінська, радянсько-більшовицька. Висунська — антиденікінська, націонал-соціалістична. Врадіївська — підтримувала Директорію УНР. Летичівська — пробільшовицька. Медвинська — підтримувала Директорію УНР. Мліївська — проунеерівська. Пашківська — кримінальне утворення. Холодноярська — проунеерівська. Чигиринська — проти Директорії УНР, білогвардійців, холодноярців, згодом червоних. В історіографії здебільшого визначається як радянська³⁹⁹. Опрацьований нами матеріал⁴⁰⁰ дозволяє ідентифікувати політичне забарвлення й інших згаданих нами селянських республік. Колосівська республіка — антиденікінська. Прилуцька, Вахнівська, Спиченська — антибільшовицькі. Команчанська, Флоринська, Лемківська — проунеерівські. Гуляйпільська — анархо-махновська.

Водночас, попри такі трансформації в еволюції селянських республік 1905–1907 рр. і 1917–1921 рр., спільним було джерело влади у цих утвореннях — селянство. На обох етапах розвитку селянських республік вони були формою виявлення селянської революційності, суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства, уособлювали спільні селянські цінності та ідеали, відображали політичну культуру і політичну програму селян.

Як соціокультурне, цілісне історичне явище селянська республіка була результатом селянської революції, виявом селянської революційності, селянського бунту⁴⁰¹, реалізацією політичної програми селянства. Вона переконливо засвідчила появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії — селянина.

Баштанська республіка

Баштанська республіка існувала від 16 вересня до 12 листопада 1919 р. До її складу входили села Полтавка (Баштанка), Балацьке, Піски, Христофорівка, Явкіне, Новоіванівка, Новоолександрівка, Мар'ївка, Привільне, Добре, Сергіївка. Таким чином, загальна площа Баштанської республіки становила 1,5 тис. м². Її столицею стало с. Полтавка [прим.:

1928 р. було перейменоване на Баштанку] Полтавської волості Херсонського повіту Херсонської губернії (нині — місто Баштанка Баштанського району Миколаївської області). Політична орієнтація республіки: антиденіконського спрямування.

У січні 1918 р. у Полтавці було встановлено владу більшовиків, вибрано волосні ради і розпочато переділ поміщицької землі. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського, у селах Херсонщини з'явилася гетьманська варта і німецькі війська, що змусило керівництво Баштанської ради піти в підпілля. У грудні 1918 р. баштанці на чолі з М. Прядком спробували підняти антигетьманське повстання, однак воно було придушене, а на село накладено контрибуцію. В березні 1919 р. у Полтавці було вдруге встановлено радянську владу.

24 серпня 1919 р. Полтавку (Баштанку) зайняли Збройні сили Півдня Росії. 30 серпня 1919 р. у селі створено штаб повстанців (командири — П. Тур, І. Тур). 16 вересня 1919 р. повстанський загін баштанців знищив денікінську залогоу в селі⁴⁰².

Радянською історіографією 1920-х рр. виникнення Баштанської республіки вважалося заслугою братів Павла та Івана Тура, «яким за підтримки місцевих активістів, членів КП(б)У та партії боротьбистів, вдалося в ніч на 16 вересня 1919 р. підняти повстання в денікінському тилу»⁴⁰³.

Рушійною силою повстання стали батраки (в основному), бідняки, середняки. 16 вересня 1919 р. на сільському сході було відновлено селянську радянську владу і обрано повстанський комітет із 11 осіб: М. Прядко, В. Гайдук, С. Гайдук, М. Прихода, О. Палій, С. Дуб'яга, П. Вилкул, П. Тур, І. Тур, С. Теселько, Г. Гандилов. Схід прийняв рішення проголосити Баштанську республіку⁴⁰⁴.

Лідерами Баштанської республіки виступали Іван Макарович Тур, Павло Макарович Тур і Михайло Власович Прядко; всі — уродженці та мешканці с. Баштанка. П. Тур — есер-боротьбист, І. Тур — безпартійний⁴⁰⁵. П. Тур у місцевій пресі на початку 1920-х рр. саме І. Тура називав «усіма шанованим керівником» і «командиром усіх повстанських загонів»⁴⁰⁶.

М. Прядко (1887 — ?) походив із родини колишнього державного кріпака. Мав сім братів і сестер. Його батькам належало 7 дес. землі. Освіту здобув у двокласній школі. В автобіографії М. Прядко зазначає, що у 1907—1917 рр. він очолював «підпільну революційну організацію, що складалася із учнів Баштанської двокласної школи». Організація «мала літературу двоякого змісту — есдеківську та есерівську — і мала власну друкарню», за допомогою якої друкувалися «фейлетони на злобу дня»⁴⁰⁷. Ветеран Першої світової війни, служив у 399-му Нікопольському піхотному полку. У травні 1917 р. М. Прядко організував у Баштанці раду робітничих,

селянських і солдатських депутатів. У січні 1918 р. був обраний членом волосного виконавчого комітету, де йому було доручено здійснити розподіл землі⁴⁰⁸.

Збройні сили Баштанської республіки нараховували 6 полків (командири — З. Трибрат, М. Заяц, П. Вилкул (прапорщик), К. Бабич (унтерофіцер), С. Музика, І. Двірський)⁴⁰⁹ чисельністю 2 тис. осіб⁴¹⁰. За іншими даними, протягом двох тижнів від початку повстання (на кінець вересня 1919 р.) до лав баштанців влилося 3500 озброєних бійців (2700 багнетів і 800 шабель) і 1800 неозброєного резерву⁴¹¹.

Штаб війська Баштанської республіки розташовувався у хаті М. Прядка. Він мав розвідувальний відділ, до якого входили Микола Рец та Антон Шевченко. Останній належав до партії соціалістів-революціонерів, протягом 1917—1921 рр. був членом баштанської «Просвіти». Також було сформовано роту кулеметників на чолі з ветераном Першої світової війни Федором Змієвським. Командиром кавалерійського відділу був Кость Балдук.

18 вересня 1919 р. баштанці надіслали зв'язкових до сусідніх сіл — Привільного, Христофорівки, Пісків, Костянтинівки, Балацького. 20 вересня до Баштанки почали прибувати повстанці з інших сіл. Баштанцям вдалося налагодити контакт із Миколаївським підпільним комітетом. У кінці вересня 1919 р. в Полтавці (Баштанці) було оголошено мобілізацію чоловіків віком від 18 до 35 років, в результаті якої до зброї стали 1800 осіб⁴¹².

Баштанцями було зруйновано залізничну колію між станціями Явкіне і Лоцкіне; основна військова ціль — Миколаїв. Під час Миколаївського походу (кінець жовтня 1919 р.) було очищено від денікінців села Горохівку, Калинівку, а також захоплено залізничну станцію Водопій, блоковано під'їзд до Миколаєва⁴¹³. Під час існування Баштанської республіки у селі діяла школа, міліція і «Просвіта».

Баштанську республіку було ліквідовано 12 листопада 1919 р. військами генерала Я. Слащова. 11 уцілілих повстанців разом із П. Туром відійшли до с. Горожина⁴¹⁴. За офіційними даними, втрати повстанців становили 800 осіб, але М. Прядко у своїх спогадах наводить дані про 400 загиблих.

Прикметно, що окремих учасників Баштанської республіки було репресовано протягом 1935—1937 рр. за сфабрикованою справою антирадянської організації «Єдність».

Вахнівська республіка

Час існування Вахнівської республіки достеменно невідомий у зв'язку із браком історичних джерел. Можна з упевненістю стверджувати, що вона виникла не пізніше 26 липня 1919 р. та була ліквідована не пізніше 31 липня 1919 р. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

Територія республіки охоплювала Вахнівську волость Бердичівського повіту Київської губернії, а її «столицею» був волосний центр Вахнівка (нині — Липовецький район Вінницька область).

В історіографії ця республіка представлена лише двома побіжними згадками у публікаціях П. Ісакова⁴¹⁵. В обох випадках дослідник помилово відніс Вахнівську республіку до Чернігівської губернії.

Свідченням існування Вахнівської республіки служить розвідувальне зведення Внутрішнього фронту від 26 липня 1919 р. У ньому повідомлялося, що селяни Вахнівської волості *«организовали самостоятельные республики, выставили своих комендантов, хорошо вооруженных, и никого в деревни не пускают»*⁴¹⁶.

На основі цього можна стверджувати про антибільшовицьку орієнтацію Вахнівської республіки, однак точніше кваліфікувати її політичну платформу складно за браком відомостей.

Республіка була ліквідована більшовиками впродовж декількох днів від часу її проголошення, позаяк 31 липня 1919 р. ситуація у Вахнівці оцінювалася як спокійна⁴¹⁷.

Висунська республіка

Висунська республіка існувала з 25 вересня до 20/21 листопада 1919 р. До її складу входило село Висунськ та 15 навколишніх сіл площею майже 1750 км²⁴¹⁸. Столицею республіки стало село Висунськ Херсонського повіту Херсонської губернії (нині — Березнеговатський район Миколаївська область). Політична орієнтація республіки: антиденікінського спрямування.

Уряд республіки очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко. Заступниками були боротьбист П. Тишевський та більшовик М. Луняка. Народним комісаром фінансів став Я. Кужильний, народним комісаром продовольства — П. Тарасов, народним комісаром юстиції — М. Іванець. Керівником ради оборони був призначений більшовик М. Шевченко, командармом — В. Яриловець, начальником кінноти — колишній прапорщик З. Мурлян, заступником начальника кінноти — Є. Ярошенко⁴¹⁹. Д. Загородній обійняв посаду начальника штабу збройних сил республіки.

Лідер республіки, Федір Савич Юхименко, був уродженцем села Висунськ. Належав до партії есерів-боротьбистів. 9 років та 7 місяців перебував у Херсонській в'язниці. Перед проголошенням Висунської республіки агітував селян до мобілізації до Червоної армії, керував організацією бойових дружин, налагодив постачання зброї до Висунська, встановив зв'язки із Одеським підпільним комітетом КП(б)У⁴²⁰.

Армія Висунської республіки на момент її проголошення нараховувала 275 багнетів при 2 кулеметах⁴²¹. У момент найвищого піднесення — 3,5 тис. осіб, зокрема 1 тис. кінноти.

23 вересня 1919 р. війська Висунської республіки дали відсіч білогвардійському загону під командуванням Богомолова, що нараховував 100 піших та 20 кінних бійців, 4 кулемети й 1 гармату. На початку жовтня 1919 р. висунці вдруге розбили білогвардійські загопи Богомолова і Заїкіна⁴²².

7 жовтня 1919 р. Висунськ і навколишні села було проголошено народною республікою, сформовано її уряд. Уряд затвердив герб республіки — лев біля монограми ВНР (*Висунська народна республіка* — прим.) та малюнок грошових знаків, виконаний місцевим селянином, художником-самоуком Василем Кузьменком. Уряд республіки видавав накази і постанови як внутрішнього цивільного, так і військового характеру⁴²³.

Появу місцевих грошових знаків радянська історіографія пояснювала нестачею радянських грошей і невизнанням керівництвом Висунської республіки грошових знаків інших урядів. Утім це не завадило авторові їх дизайну скопіювати фігуру Свободи, яка зображувалась на «керенках», та образ бандуриста із карбованців Директорії. 4 листопада 1919 Рада оборони Висунської республіки ухвалила випустити їх в обіг та виплатити перші кошти бійцям кінного ескадрону, кулеметникам і піхоті⁴²⁴.

Однією з військових цілей керівництва республіки був Херсон. У результаті походу на місто висунські повстанці під керівництвом Д. Загороднього захопили хутір Кобзаря, село Снігурівку, Чернобаївські хутори та розгромили інтендантську команду білогвардійців⁴²⁵.

6 листопада 1919 р. підрозділи Збройних сил Півдня Росії повели наступ на Баштанську республіку. 9 листопада 1919 р. зв'язкові баштанського повстанкому С. Теселько та С. Гайдук передали до Висунська запит про військову допомогу. Рада оборони Висунської республіки ухвалила відправити 11 листопада 1919 р. до Баштанки кавалерію та загін піхоти під загальним командуванням Трохима Логненка — 1 тис. бійців із однією гарматою й кількома кулеметами. Однак до Баштанки підкріпленню дістатися не вдалося. Поблизу залізничної станції Явкіне між ними та білогвардійськими військами зав'язався бій. Вночі 12 листопада 1919 р. висунці дізналися про наближення до села ворожих військ, що змусило їх відкликати відправлені до Баштанки війська⁴²⁶.

Чергова облога Висунська відбувалася 18 листопада 1919 р. закінчилася невдачею для білогвардійських сил. 19 листопада 1919 р. до Висунської республіки підійшли два полки піхоти, кавалерійський ескадрон і дві гарматні батареї Збройних сил Півдня Росії, яким вдалося зламати опір повстанців і увійти до їхньої столиці⁴²⁷.

Висунську республіку було ліквідовано протягом 20 — 21 листопада 1919 р. військами генерала Н. Склярова. 25 листопада 1919 р. штаб повстанців разом із залишками військ Висунської республіки відступив до Кривого Рогу. Останні повстанці-висунці загинули в бою з білими козацькими частинами за станцію Доглінцеве 19 грудня 1919 р.⁴²⁸.

Вільна територія (Вільний район, Махновія, Гуляйпільська республіка)

Історик анархістського руху О. Скірда кваліфікує махновську Вільну територію як область, що перебувала під контролем вільних рад та лібертарних комун⁴²⁹. Політична орієнтація республіки: анархічного спрямування.

Визначення чітких хронологічних меж її існування — завдання складне і дискусійне. Витоки Гуляйпільської республіки сягають листопада 1918 р., що пов'язано із виведенням австрійських та німецьких військ із району Гуляйполя. Проіснувала вона до серпня 1921 р., коли рештки армії Н. Махна переправилися через Дністер і перейшли на територію Румунії.

Територія, підконтрольна махновцям, постійно змінювалась, однак найбільший і найтриваліший вплив вони мали в Олександрівському, Маріупольському та Павлоградському повітах Катеринославської губернії, Старобільському, Куп'янському, Ізюмському повітах Харківської губернії, Бердянському і Мелітопольському повітах Таврійської губернії, Костянтиноградському повіті Полтавської губернії⁴³⁰.

Основні принципи творення повстанцями вільної самоврядної держави були сформульовані у проєкті «Декларації Революційно-повстанської армії України». Декларацію було затверджено 20 жовтня 1919 р. радою махновців. Декларація проголошувала третю анархістську революцію в Україні [*прим.: першою, на їхню думку, була буржуазна, другою — соціалістична*]. Головною метою боротьби Повстанської армії проголошувалось «вільне будівництво анархії». Махновці розуміли анархію як ідею безвладного суспільства і організацію вільних (бажано позапартійних) рад⁴³¹.

На практиці сповідування махновцями принципів анархізму поєднувалось із розбудовою органів, якщо не сказати влади, то, принаймні, самоврядування Вільного району. Найвищі повноваження мав з'їзд селян, робітників та повстанців 72 волостей Вільного району. Постійнодіючим

органом була Військово-революційна Рада Вільного району, що перебувала у Гуляй Полі. До її складу входив 21 член: 12 представників від сіл, 9 — від міст і армії. Як зауважив Д. Архієрейський, Рада фактично контролювалась оточенням Н. Махна⁴³².

По суті Військово-революційна Рада була повноцінним постійнодіючим урядом. Її члени не лише обиралися на з'їздах селян, робітників і повстанців, але й призначалися Н. Махном особисто. Рада мала повноваження вільно розпоряджатися фінансами Гуляйпільської республіки та здійснювати контроль за ними. У виняткових випадках Рада виконувала навіть роль судового органу. У перервах між з'їздами селян, робітників та повстанців Вільного району Рада здійснювала на лише виконавчу, але й законодавчу функції.

Як зауважив В. Верстюк, активно виступивши проти політики «воєнного комунізму», махновці цілком лояльно ставилися до форми радянської влади, виявляючи свою незгоду тільки з її трактуванням більшовиками. Для махновського селянства ради були повнокровними і повноправними представницькими органами місцевого самоврядування і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам⁴³³.

На контрольованій території махновці прагнули організувати «справжню Радянську владу». Скликалися з'їзди рад, де всі питання, як правило, вирішувалися демократичним шляхом. Розповсюдженою була практика спільних зібрань, волосних, сільських сходів, де ухвалювалися колективні рішення щодо основних поточних питань. За їх планом, селяни і робітники сіл та міст, звільнених махновцями, мали за сприяння повстанської армії «відновити вільні організації» — професійні спілки, фабричні, заводські, селянські комітети і в кожному районі скликати їх спільні з'їзди для обговорення актуальних питань. З часом такі з'їзди мали перетворитися на економічні ради робітничих та селянських організацій, котрі б діяли як постійний орган виконавчої влади і виконували б волю спільних зборів робітників і селян певного району. Між усіма районами Махновії такі «вільні Ради» мали встановити товарні зв'язки, аби у такий спосіб виник «справжній радянський робітничо-селянський устрій без влади»⁴³⁴.

Махновський рух, на думку В. Данилова, виробив власний варіант вирішення аграрного питання. В аграрній політиці махновці послідовно реалізовували гасло селянської революції про зрівняльний перерозподіл землі та вільне користування нею, що було сформульовано Всеросійським селянським союзом ще в 1905—1906 рр.

Остаточне аграрне питання мало бути вирішене лише на Всеукраїнському селянському з'їзді. Махновці виступили проти приватної власності на землю, беручи до уваги принцип, що «земля — нічия» і

користуватися нею можуть тільки ті, хто безпосередньо працює на ній і обробляє її власною працею. Земля «мала перейти в користування трудового селянства України безоплатно, за зрівняльно-трудовою нормою, тобто мала забезпечити споживчу норму на основі докладання власної праці». До вирішення аграрного питання у всеукраїнському масштабі місцевим земельним комітетам було рекомендовано негайно здійснити облік усіх поміщицьких, надільних та інших земель і розподілити їх між безземельними та малоземельними селянами, забезпечити їх посівним матеріалом⁴³⁵.

На практиці ж у регіоні поширення махновщини застосовувалася широка палітра підходів щодо господарювання на землі. Великий земельний фонд давав можливість відносно безболісно поєднувати різні інтереси, вести громадське землекористування або залишатися на відрубках⁴³⁶.

Попередником збройних сил Вільної території стала «Чорна гвардія» — анархістська бойова дружина, створена Н. Махном у Гуляй Полі у вересні 1917 р. На початку 1918 р. у лавах «Чорної гвардії» перебувало 200 осіб. Протягом квітня — травня 1918 р. «Чорну гвардію» було розформовано, а її члени влилися в загони «Вільних батальйонів революції». З липня 1918 р. махновці діяли як партизанський загін, що боровся проти австрійських, німецьких та гетьманських військ. На початку 1919 р. Н. Махном було сформовано п'ять полків чисельністю понад 6 тис. осіб. 15 лютого 1919 р. збройні сили Н. Махна ввійшли до складу 1-ї бригади 3-ї дивізії Робітничо-селянської Червоної армії під командуванням П. Дибенка. Протягом 21 лютого — 15 квітня 1919 р. махновці діяли як 1-а Задніпровська Українська радянська дивізія, що складалася із трьох бригад чисельністю 7800, 12000 та 3000 бійців відповідно. У травні 1919 р. Н. Махно заявив про створення Першої Української Повстанської дивізії імені Батька Махно. Протягом червня — липня 1919 р. махновські загони діяли як складова частина армії отамана Н. Григор'єва. 5 серпня 1919 р. Н. Махно оголосив про створення Повстанської армії України, що 31 серпня була переформована в «Революційну повстанську армію України (махновців)» (далі — РПАУ). Від тоді до січня 1920 р. до складу РПАУ входили такі підрозділи: 1-й Донецький корпус, 2-й Азовський корпус, 3-й Катеринославський корпус, 4-й Кримський корпус, Полтавський корпус, Чернігівський корпус, Херсонський корпус, Київський корпус, а також Средньодніпровська група.

Військовій тактиці махновського війська були властиві такі риси: рейдові походи на сотні кілометрів від основного місця дислокації; активна розвідка та удосконалення методів її ведення; нав'язування противникові нічного бою та раптовість нападу; нищівна шабельна атака; масований кулеметний вогонь; винайдення і використання у військових діях тачанки⁴³⁷.

Привертає увагу просопографічний портрет найближчого оточення Н. Махна, складений О. Тимощуком. За соціальним складом 30% становили робітники, 20% — батраки, 20% — селяни-бідняки, 15% — селяни-середняки, 10% — люмпени, 5% — службовці. За національним складом більшість (60%) становили українці, 25% — росіяни, 10% — євреї, 5% — представники інших національностей. За територіальним походженням 25% були уродженцями Гуляйпольської волості, 20% — із Олександрівського повіту, 25% — із Катеринославської губернії, 20% — з інших українських губерній, 10% — вихідці з-поза меж України. За віковою ознакою 70% найближчого оточення «селянського батька» становили особи молодші 30 років, 20% — у віці від 30 до 40 років, 10% — люди старші 40 років. 80% мали військовий досвід (в (половина з них мала офіцерський або унтер-офіцерський чин). За партійною ознакою 75% становили анархо-комуністи, 10% — ліві есери, 5% — більшовики, 10% — безпартійні⁴³⁸.

Отже, Вільна територія Н. Махна, побудована на його власній інтерпретації ідеї «вільного радянського ладу», на практиці не вкладалася в контури класичного анархічного вчення, яке заперечує ієрархію, наявність керівних органів та інших атрибутів державної влади. Фактично в Гуляйпільській республіці було створено державний механізм, що складався із органів законодавчої, виконавчої влади, армії з чіткими командними структурами (Штаб РПАУ, Рада Революційних повстанців тощо), повстансько-селянських з'їздів, Реввійськради Вільного району, місцевих рад, комендатур тощо.

Врадіївська республіка

Врадіївська хліборобська республіка існувала від початку червня до липня 1919 р. Вона охоплювала села Велика Владіївка, Криве Озеро, Лиса Гора, ділянку вздовж залізниці та долину річки Кодима від Любашівки на схід до Голти та Богополя (тепер — частина міста Первомайська)⁴³⁹. Столицею республіки стало село Велика Владіївка Балтського повіту Подільської губернії (нині — Владіївський район Миколаївська област). Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

На початку червня 1919 р. син кривоозерського поміщика Люстгартена організував у селі Велика Владіївка повстання проти більшовицької влади. Повстанці оволоділи Кривим Озером та Владіївкою і проголосили Хліборобську республіку⁴⁴⁰.

Головнокомандувачем військових загонів республіки став колишній штабс-капітан К. Колос, начальником загону кінноти — колишній вахмістр гусарського полку С. Мокряк. Комендантом Великої Владіївки був

Люстгартен. Його заступником — вчитель Т. Чапленко, діловодами — О. Гедецький та Бортко⁴⁴¹.

Для інспектування збройних сил республіки до Великої Врадіївки прибув К. Бондарук — дорадник Запорізької армійської групи Директорії УНР, а в майбутньому — відомий отаман Лихо-Бондарук⁴⁴². Згодом С. Мокряк, направлений на перемовини з партизанами Т. Гуляницького, зрадив керівництву республіки і разом із загоном кінноти перейшов на бік більшовиків.

Керівництво Врадіївської Хліборобської республіки оголосило про співробітництво з Директорією УНР та спільну боротьбу проти радянської влади і денікінців⁴⁴³.

Війська республіки були розбиті в липні 1919 р. біля залізничної станції Заплази збільшовиченими партизанами Т. Гуляницького й І. Базарного, а територія Врадіївської республіки опинилася під контролем більшовиків⁴⁴⁴.

Глухівська республіка

Глухівська республіка — поєднання локальних осередків селянського повстанського руху, які протягом 1919—1921 рр. із різною інтенсивністю діяли в межах Глухівського, Кролевецького та Конотопського повітів Чернігівської губернії⁴⁴⁵. Найбільш активними були селяни Тулиголівської, Ярославської, Локоцької, Есманської та Холопківської волості⁴⁴⁶. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

Появі республіки передувала хвиля антигетьманського повстанського руху, що розгорнувся в регіоні в другій половині 1918 р. Глухівська республіка сформувалася на фоні т. зв. «шубівщини» — наростаючого антибільшовицького повстанського руху⁴⁴⁷, що одержав свою назву від імені одного з лідерів повстанців — Федора Шуби.

З-поміж дослідників ідеться про різні дати існування Глухівської республіки. П. Ісаков вважає, що це «1919 — перша половина 1920-х рр.»⁴⁴⁸. Є. Населевець хронологію Глухівської республіки визначає «1919—1920 рр.»⁴⁴⁹. Уважний аналіз опрацьованих нами різнопланових історичних джерел з упевненістю дозволяє нам говорити про серпень 1919 — осінь 1921 рр. як хронологічні межі існування Глухівської республіки.

Після встановлення радянської влади на початку 1919 р. Ф. Шуба був призначений військовим керівником Тулиголівської волості Глухівського повіту. Перебуваючи на цій посаді, він завдав чимало шкоди партизанству, силою мобілізуючи селян до Червоної Армії й переслідуючи дезертирів. На думку Є. Населевця, своїми непослідовними діями він зажив собі скандальної

слави: то він ганяв комісарів у Крелевці, то сам «комісарив» у волості й виконував розпорядження центру⁴⁵⁰.

Існують розпорошені свідчення про діяльність повстанських селянських загонів різної чисельності: 20, 50 та 200 повстанців⁴⁵¹. 1 грудня 1919 р. у селі Ярославцеві відбувся повстанський з'їзд, куди прибули представники повстанців Глухівщини, частково представники загонів Крелевеччини й Путивльщини. Вирішено було об'єднатися у Партизанську Раду⁴⁵².

У селі Ярославцеві було організовано штаб та друкарню повстанців, видавалася газета «Вольная деревня» та друкувалися прокламації, що поширювалися по всій території партизанських дій і були спрямовані проти комісарів, комуністів (яких називали «хамуністами») та пропагували анархізм⁴⁵³. Населення Глухівського повіту почало створювати органи самоуправління, сільські та волосні ради та чинити опір радянській владі. У Тулиголівській волості селяни не визнали ревком і створили автономний виконком, до складу якого входило сім осіб на чолі з Тимаревським. Цей виконком мав тісний зв'язок з партизанами і займав антирадянську позицію. На зібранні жителів с. Воргол Ярославцевської волості ухвалено «не ухилятися від підпорядкування радянській владі настільки, наскільки буде можливо. До грабунків і насилля не припускатися»⁴⁵⁴.

У своїх звітах радянські працівники зазначали, що у села Глухівської волості виїхати нікому не вдалося, оскільки їхати туди означає їхати на вірну смерть. У низці сіл, куди приїхали інструктори для організації влади на місцях, на збори ніхто не з'явився, попри всі заходи інформування населення. Найбільше невдоволення серед селян викликала узурпація влади комуністами та їхня продовольча політика. 13 грудня 1919 р. у селі Ярославцеві відбувся з'їзд селян і робітників Глухівського повіту, де була прийнята резолюція із детальним викладенням політичної платформи місцевого повстанства: *«По питанню про поточне політичне і національне питання постановили:*

1. Не визнавати ніякої політичної партії за можновладну.
2. Ми, уродженці України, вимагаємо повної автономії як Україні, так і іншим народам, створити федерацію вільних народів на чолі з федеральним урядом, що має складатися з представників всіх національностей, пропорційно кількості населення.
3. Ми, селяни, вимагаємо, щоб влада була цілком передана радам, а не партії комуністів чи якій-небудь іншій, щоб до рад входили дійсно представники робітників, селян і трудової інтелігенції.
4. Ми, селяни, вимагаємо повних політичних прав для селян,

робітників, трудової інтелігенції, а також вимагаємо передачі всієї влади цим трьом категоріям трудящих.

Порядок виборів ми визнаємо наступний:

1. Повітовий з'їзд обирає в повіті, він же обирає і в центр, і у різні органи: у федеральний уряд, як Всеросійський так і Всесвітній, обирають Центрову Раду, кожен свої районні одиниці.

2. Ми, селяни, крім виборної ради, вимагаємо створення виборчого контролюючого органу з представників селян, робітників, трудової інтелігенції для контролю і суду над урядовими органами, і такий контроль іменувати Радою Старійшин. Ми, селяни, не бажаємо загарбництва і насилля щодо інших народів, регулярної армії не визнаємо, а лише озброєний народ.

3. З питання організації рад на місцях з'їздам була винесена наступна резолюція: всюди на місцях, як-то в селах, волостях і повітах і в центрі мають бути обрані ради рівним прямим таємним голосуванням всього трудового населення. Органи влади мають обиратися, всі громадяни повинні мати право відкликати, переобирати і контролювати своїх представників у радах.

4. З питання про організацію районної ради була винесена наступна резолюція: постановили обрати районну раду у кількості 5 чоловік, більшістю голосів було обрано: Маслова, Кришченка, Даденка, Ігнатенка.

Питання господарче і земельне. Заслухавши низку ораторів, прийшли до наступного висновку: всі землі мають бути передані на користь трудящих методом зрівняльного наділення безземельних і малоземельних селян за рахунок економічних земель, а також заможного селянства.

Для правильного наділення землею організувати сільські, волостні, районні або повітові земельні комісії, які мають негайно приступити до обліку землі, природних угідь і житла всього населення.

Організаційне питання. В селах мають бути організовані селянські бойові дружини, до яких би входили люди чесні, дружини мають обирати зі свого середовища командира загону і писаря, а для координації по одному чоловіку від дружин до ради бойових дружин»⁴⁵⁵.

Крім того, повстанці Глухівщини опублікували звернення до населення:

«Будьте готовы! Приближается грозное время. Враги народной революции не спят и готовят полчища наемников, тюрьмы и расстрелы для повстанцев-крестьян, желающих строить свою жизнь на вольных началах.

Хаммунистическая партия, захватившая руками рабочих и крестьян власть, стремится упредить своё господство над трудовым народом, для этого она штыками наемников подавляет свободное проявление его воли, держит его сынов в Николаевских тюрьмах, на которых развешается красное

знамя, некогда знамя свободы, и всеми силами старается не допустить того, чтобы народ, проливавший свою кровь за революцию, имел в своих руках оружие.

Эта рабоче-крестьянская власть, расхитившая народные богатства и сделавшая всех трудящихся батраками своего хаммунистического государства, боится вооруженного народа, ибо страшны для всех угнетателей вооруженные рабы, восставшие против рабства в золотых цепях. Советская власть подготавливает вооруженный поход против вольного народа Украины, стремится уничтожить повстанчество, т.е. разоружить крестьян и рабочих и посадить им на шею комиссаров, которые будут распоряжаться жизнью и трудом трудящихся.

Близится час этой новой борьбы. Хаммунисты-государственники готовятся к ней и ждут только удобного момента, чтобы напасть на повстанцев-крестьян.

Будьте же и вы, партизаны, готовы к этой борьбе с произволом рабочекрестьянской власти, желающей насадить комиссарский коммунизм. Долой порабощителей народа! Долой людей, желающих властвовать над трудящимися! Долой борьбу партий за власть! Да здравствует вольная федерация (союз) вольных деревень и городов! Да здравствует революция и революционное повстанчество! Группа партизан-безвластников!»⁴⁵⁶.

З приходом Збройних сил Півдня Росії частина партизанів перейшла до них, але більшість виступила проти і розпочала бойові дії. У цей час з фронту повернувся брат Федора Шуби — Василь, який спочатку воював у Н. Махна, а потім перейшов на бік більшовиків. Він вирішив використати місцевих партизанів та ім'я свого брата у власних інтересах. Як зазначається у повстанській прокламації «Казка про Шубу»: «Партизани Глухівського повіту, котрі нічого не знали про Василя Шубу, боролися з Денікіним, а Василь Шуба всю цю боротьбу, намагаючись вислужитись перед більшовиками, представляв «боротьбою Шубинців», казав, що це він організував всі ці партизанські загони та командує ними у цій боротьбі. Партизани багатьох сіл мали свій партизанський штаб, якому вони довіряли більше, ніж тому самозваному оперативному штабу, на чолі якого стояв Василь Шуба і де зібралися такі особи, як Афанасенко, Лінцов, Львов, Хилобок, Тимарев та ін.»⁴⁵⁷.

Василь Шуба закликав партизанів перейти на бік більшовиків і обіцяв забезпечити їх зброєю та всім необхідним. Під час наступу Червоної Армії повстанці разом із більшовиками переслідували Збройні сили Півдня Росії до Путивля, але потім повернули назад з огляду на те, що червоноармійці не дотримали обіцянки: не дали ні кулеметів, ні набоїв, гармату прислали на один день, а потім забрали назад. За більшовиками

пішла невелика кількість бійців на чолі з Василем Шубою, а решта — дві тисячі озброєних партизанів, серед яких і Федір Шуба, — повернулася додому. У цей час інші провідні діячі глухівського повстанства — колишній член земської управи м. Глухова Маслов та колишній прапорщик Добровольчої Армії Юрченко — почали агітувати партизанів виступити проти більшовиків. У результаті Федір Шуба і ті, хто відмовився воювати проти червоних, були оголошені зрадниками⁴⁵⁸.

Отже, політична орієнтація повстанців Глухівської республіки відзначалася нестабільністю. На різних етапах їм були властиві: анархічні ідеали, співпраця з більшовиками перед загрозою з боку Збройних сил Півдня Росії, а також антибільшовицька боротьба.

Протягом 1921 р. селянський повстанський рух у Глухівському, Кролевецькому та Конотопському повітах Чернігівської губернії фактично зійшов нанівець. Глухівська республіка припинила своє існування.

Дерманська республіка

Дерманська республіка існувала протягом грудня 1918 р. У момент найвищого піднесення її вплив поширювався на села Дермань, Буща, Борщівка, Мізочик, Лебеді, Здовбиці. Столицею республіки було село Дермань Дубенського повіту Волинської губернії (нині — Здолбунівський район Рівненська область). Політична орієнтація республіки: пробільшовицького спрямування.

П. Селезіон у своїй розвідці, присвяченій історії Дерманської республіки, так описує обставини її виникнення: «Вибухло проти гетьмана повстання. Заворушилися і Дерманці, підбурювані большевицькими агентами матросом Дибенком [прим.: тут, очевидно, автор сплутав Івана Довбенку на прізвище «Галата»⁴⁵⁹ із Павлом Дибенком — активним діячем більшовицького руху, народним комісаром морських справ РРФСР], Рибакон та провідником Спасівської волості на Дубенщині Рекуном, який дуже часто приїжджав на «просвещеніє» до сусідньої Дерманської республіки. Цей «ревком» вирішив врешті використати ситуацію в краї і підняти також повстання взагалі проти Української Армії (Дубенщина була вже зайнята українським республіканським військом). Проголошено с. Дермань «Дерманською республікою»⁴⁶⁰.

За іншими даними, Дерманська республіка була «інспірована більшовицьким штабом на чолі з матросом В. Рикунон, що перебував у лісі біля Дермані»⁴⁶¹.

Як бачимо, вищим органом влади у республіці був Дерманський ревком, а її лідерами — В. Рикун та І. Довбенко.

П. Селезіон пише: «Ревком Дерманської республіки, почувавши себе профанами у військовій ділі, вирішив запросити на керування «армією Дерманської Республіки» якогось військового чоловіка. В тій цілі делегація дерманців звернулася до чеха-колоніста Говорки з чеської колонії Ірвени, колишнього старшини російської армії, аби той всяв провід над дерманцями. Говорка від тієї чести категорично відмовився та радив дерманцям сидіти тихо, вказуючи при цьому на безцільність такого повстання та перспективи в майбутньому. Однак повстання таки вирішено зробити під проводом своїх місцевих «авторитетів»⁴⁶².

За словами М. Стахіва, «армія волості була організована колишнім матросом Деревенко-Галатою [прим.: тут, очевидно, автор припустився неточності, оскільки справжнє ім'я цього діяча — Іван Довбенко на прізвище «Галата»⁴⁶³] з елементів, які прагнули грабунку»⁴⁶⁴. На озброєнні дерманці мали гвинтівки, кулемети і одну гармату, яку використовували під час спроби захопити Здолбунів⁴⁶⁵.

Дерманцями було заарештовано одного старшину та двох козаків, яких комендатура міста Здолбунєва вислала на розвідку до Дермані, аби з'ясувати що там діється. Згодом козаків було відпущено, а старшину розстріляно⁴⁶⁶. Армія Дерманської республіки «тероризувала господарів, а після першого успіху постановила здобути ще на «славу» місто Здолбунів»⁴⁶⁷.

Як бачимо, Дерманська республіка не мала чітко визначеної політичної орієнтації. Принаймні, джерела, які є в нашому розпорядженні, не дозволяють цього з'ясувати однозначно. Можна припустити, що республіка була співчуваючою більшовикам або банально бандитською.

Основні сили Дерманської республіки були знищені залогою залізничної станції Здолбунів унаслідок спроби дерманців захопити останню. За даними М. Стахіва, «Дерманську республіку було зліквідовано в дуже короткі часі. Вона проіснувала всього кілька днів... Хоч чисельно невелика, але дисциплінована залога здолбунівської станції розбила наступ банди, що вдерлася була аж під залізничний двірць, а потім, переслідуючи, оточила її в лісі, де взятих приступом розстріляно доразовим судом»⁴⁶⁸.

«Так, — пише П. Селезіон, — в Здолбунові пропала Дерманська «самостійність», проіснувавши всього кілька днів. Тих повстанців, які засівши в лісах біля Дермані, відстрілювалися проти наших військ — розстріляно, в живих лишилося небагато. Розлючене козацтво хотіло зтерти з лиця землі Дермань, та почало обстріл з гармат по Дермані зі ст. Мізоч, але делегація селян... ублагала козаків і стрілянину припинено»⁴⁶⁹.

Зазим'янська республіка

Зазим'янська республіка проіснувала від 26 квітня до 11 травня 1920 р. До неї входили села Зазим'я, Літки, Требухів, Погреби та містечко Бориспіль⁴⁷⁰. Столицею республіки стало село Зазим'я Остерського повіту Чернігівської губернії (нині — Броварський район Київська область). Політична орієнтація республіки: проукраїнського, соборницького спрямування.

Приводом до проголошення республіки став конфлікт між більшовицьким комісаром та жителями села. 26 квітня 1920 р. до Зазим'я прибув загін червоноармійців, щоб мобілізувати селян та реквізувати коней для потреб 12-ї армії. Місцеве населення відмовилося виконувати наказ. На спроби комісара залякати непокірних селян зброєю, заявило, що вони теж мають зброю, аби дати відсіч. Червоноармійці були вимушені залишити Зазим'я, але на околиці села між ними та селянами виникла перестрілка, під час якої селянини Калініченко убив вищезгаданого комісара. Усвідомлюючи можливі наслідки, селянський схід Зазим'я ухвалив рішення готуватися до збройної відсічі більшовицьким каральним загонам⁴⁷¹.

Для координації дій повстанців у Зазим'ї був утворений Повстанський комітет на чолі з старостою села Євдокимом Івановичем Приходьком, георгіївським кавалером Іваном Сергійовичем Радченком та колишнім сотником Армії УНР Григорієм Степановичем Суботовським⁴⁷². Зауважимо, що краєзнавець М. Барбон керівництво повстанкомом приписує не Є. Приходьку, а І. Радченку⁴⁷³.

На боці повстанців опинилася природа: на той час Зазим'я було захищеним із півночі та заходу через повінь р. Десни. Нападу можна було очікувати зі сходу (з боку села Пухівка) або з півдня (від Броварського лісу). За таких обставин лінію оборони було розподілено на три фронти. Східним (в районі урочища Гута) командував колишній артилерійський фельдфебель Кузьма Пилипович Щиголь, центральним (з боку Броварського лісу) — колишній сотник Г. Суботовський, а південним — І. Радченко⁴⁷⁴.

Селяни відправили посланців до сусідніх населених пунктів, аби заручитися їхньою підтримкою. Жителі села Пухівки відповіли відмовою, однак зазим'яncям вдалося реквізувати тютюн, продукти і гас у тамтешніх крамницях. Натомість мешканці сіл Літки, Требухів та містечка Бориспіль заявили про підтримку повстанців. Селяни Літок навіть сформували власний повстанський загін, а також надіслали зазим'яncям підводу зі зброєю і боеприпасами⁴⁷⁵.

8 травня 1920 р. на Зазим'я почали наступати частини 7-ї дивізії Червоної Армії, загін арсенальців і матросів Дніпровської флотилії.

З Броварської залізничної станції по селу стріляли з далекобійних гармат. Обстрілювали село також з гармат, установлених на катері, що стояв на річці Кодак за Погребами [прим.: р. Кодак — притока Десни]. Червоні кіннотники натиснули великими силами і прорвали оборону з боку Погребів. Частини цієї дивізії зайняли село 8 травня 1920 р. в суботу. Більшість сільської людності заздалегідь повтікала в задеснянські села, в ліс. Частина повстанців перправилася на правий берег Дніпра в районі Вишгорода, на територію, зайняту 6-ю стрілецькою дивізією УНР та союзною 3-ю польською армією⁴⁷⁶. Керівник повстання [прим.: не зрозуміло про кого саме йдеться — Є. Приходька, чи І. Радченка] не встиг утекти і наклав на себе руки, кинувшись у колодязь⁴⁷⁷. 11 травня до села увійшли частини Війська Польського, але того ж дня вони були витіснені більшовиками.

Втрати сторін достеменно невідомі. У радянській історіографії стала тиражованою інформація про «99 чекістів, яких було вбито куркулями села Зазим'я у травні 1920 р.»⁴⁷⁸. За даними краєзнавця О. Ясенчука, у Літках було розстріляно до сотні повстанців, а пізніше, на додаток до розстріляних, багатьох із учасників Зазим'янської республіки репресували. Саме село Зазим'я було спалено. Найбільше постраждали бориспільці: було спалено понад 500 дворів, розстріляно декілька сотень повстанців. За розповідями очевидців, усіх чоловіків, що залишилися у селищі, вишикували в колону і розстрілювали кожного п'ятого⁴⁷⁹.

Колосівська республіка

Республіка виникла 3 січня 1919 р., а була ліквідована наприкінці лютого того ж року. Її влада поширювалася на залізничну станцію Колосівка (нині — Веселівський район Миколаївська область), село Колосівка та, ймовірно, сусіднє селище Токарівка. Політична орієнтація республіки: антиденікінського спрямування.

3 січня 1919 р. у тилу французьких та грецьких військ на станції Колосівка по лінії залізниці Одеса — Миколаїв за ініціативою робітників місцевого залізничного вузла була проголошена Колосівська республіка⁴⁸⁰.

Залізничниками обрано колегію у складі М. Долі, Ф. Черкв'янова, Г. Стеценка, О. Зайвого. Головою колегії Колосівської республіки став телеграфіст А. Непростенко⁴⁸¹.

Колосівська республіка мала власну озброєну самооборону. За даними історика С. Губського, 6 лютого 1919 р. для упокорення повстанців французька адміністрація направила загін сенегальських стрільців. Але після перших сутичок із колосівцями вони побраталися з повстанцями. Велику роль у цьому відіграли колишні солдати царського корпусу у Франції, які були у складі повстанців⁴⁸².

За політичною орієнтацією Колосівська республіка була спрямована проти білогвардійців і проти Антанти. В радянській історіографії «Колосівська республіка» інтерпретувалася як «радянський район в тилу франко-грецьких інтервентів»⁴⁸³. Метою керівництва республіки було створення сприятливих умов для роботи залізничного вузла, а також домогтися відходу загону білогвардійців із Колосівки.

Війська Антанти і білогвардійці хотіли направити до Колосівки військовий загін для придушення повстання, але залізничники Одеси й Миколаєва зірвали їх відправку. Завдяки робітничій солідарності колосівцям вдалося вистояти майже 2 місяці. Колосівська республіка проіснувала до кінця лютого 1919 р., коли посилений артилерією батальйон білогвардійців захопив станцію і селище. Частина повстанців влилася в партизанські загони Вознесенська та Веселинового⁴⁸⁴.

Летичівська республіка

Республіка існувала упродовж 10 листопада 1918 — 7 лютого 1919 рр.⁴⁸⁵ й охоплювала територію Летичівського повіту Подільської губернії. Центром республіки виступали село Голосківка та містечко Летичів (нині — Летичівський район Хмельницька область). Політична орієнтація республіки: пробільшовицького спрямування.

У листопаді 1918 р. частину Летичівського повіту охопило антигетьманське повстання, організацію якого радянська історіографія приписувала більшовикам⁴⁸⁶. Приводом до нього став бунт угорських військових частин, які дислокувалися на станції Жмеринка⁴⁸⁷. На початку листопада 1918 р. було захоплено м. Деражню, де утворилася рада робітничих і селянських депутатів⁴⁸⁸. На початку грудня 1918 р. загони більшовиків захопили місто Летичів і значну територію Летичівського повіту, витіснивши звідти гетьманські війська. На ній було проголошено Летичівську Радянську республіку⁴⁸⁹. За словами М. Стахів, «що анархічну авантюру організував большевик жидівського роду Мушлін та колишній матрос Романенко»⁴⁹⁰.

У радянській історіографії момент проголошення республіки зображувався так: «29 листопада, коли німецькі окупанти і гетьманські війська були вибиті з Могилева-Подільського, у Летичеві відбувся селянський з'їзд, який одногolosно проголосив повіт Летичівською Радянською Республікою»⁴⁹¹.

О. Осликовська у своїй історичній розвідці, присвяченій Летичівській республіці, описала обставини її проголошення: «Найорганізованіші повстанські загони, що ними керували більшовики, почали прибувати в місто [прим.: Летичів]... В їх числі були загони підпільників-більшовиків

артилеристів Михайла та Олексія Ревуцьких з села Ревухи, матроса-балтійця Леонтія Жука з Гатної... Із загоном Леонтія Жука в місто прийшов Лука Панасюк... Надвечір до міста дістався великий загін жмеринських залізничників... Збройні повстанські загони, що прибули в місто з товаришами, добре відомими підпільній більшовицькій організації, стали засновниками Радянської влади в нашому повіті. Відбулися великі збори з участю майже всього особового складу повстанських загонів. Територіально вони добре репрезентували повіт. Збори відбувалися у будинку колишнього з'їзду мирових суддів. Збори оголосили себе з'їздом, була проголошена Радянська влада і повідомлено про створення Летичівської Радянської Республіки»⁴⁹².

Таким чином, вся повнота влади в республіці зосереджувалася в руках Летичівського повітового військово-революційного комітету, головою якого став селянин Лука Панасюк⁴⁹³. Його в радянській історіографії названо «фактичним керівником усієї підпільної більшовицької роботи та підготовки збройного виступу всього повстанського війська в [прим.: Летичівському] повіті»⁴⁹⁴.

Окрім Л. Панасюка, лідерами Летичівської організації були М. Ревуцький, М. Осліковський, А. Жук⁴⁹⁵, євреї Мушлін та Лайнер⁴⁹⁶, Макар Максимчук, Наум Сандлер, Леонтій Жук, есер Деревенський, який «стояв на радянській платформі»⁴⁹⁷.

За версією радянських істориків станом на жовтень 1918 р. у Летичівському повіті нараховувалося двадцять партизанських загонів, які об'єднували 10 тис. осіб⁴⁹⁸. Водночас О. Осліковська повідомляє про 2 тисячі повстанців, які «були зв'язані з повітовим центром» і наприкінці листопада 1918 р. прибули до Летичева та брали участь у проголошенні радянської влади в повіті⁴⁹⁹. На допомогу летичівським повстанцям Подільський губком направив загін жмеринських залізничників чисельністю 500 осіб⁵⁰⁰ під командуванням більшовика, члена Вінницького губернського підпільного комітету РСДРП Й. Гуминського⁵⁰¹, а також «кавалерійський повстанський загін», командувачем якого був М. Осліковський.

Повстанці роззброювали загони державної варти, арештовували гетьманських чиновників, організовували волосні й сільські ради⁵⁰². Головним завданням військревкому було «знешкодження залишків гетьманської влади і конфіскація поміщицьких земель»⁵⁰³.

О. Осліковська вважає, що ніяких документів про свою діяльність Летичівський військревком не залишив, однак він випустив відозву, автором якої був Олексій Снегов, секретар підпільного Подільського більшовицького губкому. Однак текст відозви, за словами О. Осліковської, в архівних документах не зберігся⁵⁰⁴.

У зв'язку із настанням зими Летичівський військкравком відклав вирішення земельного питання до весни 1919 р. «Аби встановити зв'язок із центром, летичівські більшовики зібрали невелику суму грошей і відрядили голову військкравкому Л. П. Панасюка за партійними директивами в Київ. Це були двадцяті числа грудня [прим.: 1918 р.]»⁵⁰⁵. 8 січня 1919 р. (за н.с.) між добре озброєними селянами Летичівської республіки та військами отамана А. Волинця спалахнули бої. Остаточню республіку селян було ліквідовано Гайсинським полком отамана А. Волинця у кінці січня — на початку лютого 1919 р.⁵⁰⁶.

У радянській історіографії ці події подавалися так: «Отаман вчинив розправу з радянською республікою, заарештував, як запевняли бандити, всіх до єдиного більшовицьких проводив, а насправді лише двох»⁵⁰⁷. За даними М. Стахіва, отаман Волинець зліквідував Летичівську республіку «за кілька днів її існування»⁵⁰⁸.

Медвинська республіка

У роки Української революції 1917–1921 рр. село Медвин Канівського повіту Київської губернії (нині — Богуславський район Київська область) двічі ставало центром самостійних селянських республік. Їх вплив поширювався на села Богуславщини і Канівщини — Медвин, Дмитренки, Ісайки, Гута, Хиженець, Боярка, Лука, Ківшовата, Бране Поле, Вільховець, Стеблів; деякий час під контролем повстанців перебував і Богуслав. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

Перша республіка у Медвині існувала протягом квітня — травня 1919 р. Її появі передували збройні виступи проти гетьманців і німців, що прокотилися селом навесні 1918 р., активізувавши і консолідувавши селянство. У квітні 1919 р. Медвин охопили антибільшовицькі виступи, спрямовані передовсім проти продрозкладки. За таких обставин прапорщиком Коломійцем та есром Григорієм Пирхавкою проголошено Медвинську республіку. Станом на квітень-травень 1919 р. загін повстанців нараховував декілька тисяч осіб. Перша Медвинська республіка була ліквідована у травні 1919 р. угорською частиною Рудольфа Фекета і батальйоном Київського повітового військкомату.

Друга республіка існувала у Медвині упродовж 19 серпня — 13/14 жовтня 1920 р. Відновлення радянської влади, завищені норми продрозкладки, ухилення селян від мобілізації до Червоної Армії призвели до того, що сільські збори, скликані 18 серпня 1920 р., переросли в антибільшовицькі заворушення. 19 серпня 1920 р. у Медвині відбулося антибільшовицьке повстання.

У результаті повстання було сформовано повстанський комітет на чолі із сотником Хомото Лебедем (Сидоренко), начальником штабу Миколою Василенком та пропагандистом — сліпим бандуристом Антоном Петюхом (Митяй). Є дані про існування у повстанців власного прапору.

Друга Медвинська республіка була ліквідована більшовиками під час каральної акції 13 — 14 жовтня 1920 р. Окремі медвинські повстанці діяли в краї протягом весни 1921 р.⁵⁰⁹.

Мліївська республіка

Мліївська республіка існувала від кінця 1920 р. до кінця 1921/початку 1922 рр., охопивши територію села Мліїв Черкаського повіту Київської губернії (нині — Городищенський район Черкаська область) та лісові урочища, де таборилися повстанці: Середин Яр, Марусин Яр, Ламані гори, Недашівський став. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

Наприкінці 1920 р. селяни розгромили штаб одного із загонів Збройних сил Півдня Росії у приміщенні Городищенської сільськогосподарської школи, розібрали частину залізничного полотна поблизу Городища, пустивши під укіс білогвардійський потяг. У Млієві загін отамана Голого знищив місцевий комуністичний актив.

За відомостями краєзнавців, на підходах до табору отамана Голого було виставлено варту, а шлях перекривав шлагбаум із табличкою: «Мліївська республіка»⁵¹⁰. Керівником республіки був селянин Трохим Іванович Бабенко (отаман Голий), начальником повстанського штабу — Харитін Буркут, командиром кінноти — Дмитро Сагач⁵¹¹.

Т. Бабенко народився 1898 р. у с. Хрещатик Черкаського повіту Київської губернії в родині заможного селянина. Був учасником Першої світової війни, з якої повернувся із двома Георгіївськими хрестами, в Армії УНР здобув старшинський чин. Повернувшись додому, деякий час працював вчителем та директором Шелепської школи Черкаського повіту. У 1919 р. разом зі своїми товаришами — Чорним, Самійлом Бугаєм, Лихом, Добровольським (потім стали учасниками його повстанського загону) та місцевими більшовиками Григорієм Рябокоєм і Кузьмою Віхтем створив партизанський загін для боротьби проти Збройних сил Півдня України. Того ж року Т. Бабенко був призначений радянською владою военкомом у Городищі, але до виконання своїх обов'язків так і не встиг приступити — призначення скасували. Ймовірно, хтось доповів більшовикам, що Т. Бабенко — колишній офіцер Армії УНР⁵¹².

Селяни так описували отамана: «Трохим був невисокого зросту — як йшов, шабля черкала об землю. Очі мав чорні, як терен, проникливі, на підборідді — ямочка (таку зовнішність він часто використовував у розвідці, часто переодягаючись дівчиною)... Дуже гарний на виду, молодцюватий, зграбний парубіюк». Був охайний. Любив одягатися із шиком: «дублений під шнурок кожух (або бурка), на шапці квітка, хромові на закаблуках чоботи з острогами, блискучі, як водою злиті. У походах на грудях мав бінокля, кінь був у нього рудий у яблуках. Був швидким в ході і розмові, сяде на коня — ніби влип. Любив бути на видноті, любив похизуватися, басуючи конем, або, як би тепер сказали, позадаватися. Добре стріляв. Особиста зброя — маузер та козацька шабля зі срібним руків'ям»⁵¹³.

Основу загону отаман Голого становили селяни із Млієва, Тубільців, Березняків, Білозір'я, Байбуз Черкаського повіту, а також дезертири із Червоної Армії.

Із навколomліївських та городищинських лісів повстанці отамана Голого здійснювали походи по навколишніх селах, боронячи людей від продзагонів, вчиняли напади на підприємства та установи волосного містечка Городища: на цукровий завод, військкомат, крамниці⁵¹⁴.

Отже, за політичною орієнтацією Мліївська республіка була антибільшовицькою, антиденікінською, проукраїнською, самостійницькою.

Мліївська республіка була ліквідована більшовиками. Отамана Голого, ймовірно, було знищено 15 грудня 1921 р.⁵¹⁵.

Пашківська (Пашковецька) республіка

В історичних джерелах та історіографії зустрічаються різні варіанти датування Пашківської республіки. За одними даними, вона існувала упродовж 21 вересня — 24 грудня 1919 р.⁵¹⁶. У примітках до спогадів генерала армії УНР М. Капустянського часом появи Пашківської республіки називають листопад 1919 р.⁵¹⁷. У радянській історіографії часом ліквідації республіки вважався грудень 1919 р.⁵¹⁸ Республіка була розбійницькою.

Влада республіки поширювалася на Пашківську (Пашковецьку) волость Проскурівського повіту Подільської губернії, село Скаржинці, частину Бахматовецької та Красилівської волостей⁵¹⁹, залізничну станцію Климашівка⁵²⁰. Її столицею було село Пашківці (нині — Хмельницький район Хмельницька область).

За даними краєзнавця В. Мороза, «керівництво повсталими селянами здійснювали більшовики. Першими проти армії УНР виступили селяни сіл Пашковець і Скаржинець (нині Хмельницький району Хмельницької області). 14 серпня 1919 р. вони напали на загін козаків армії УНР, який

був надісланий у Пашковецьку волость для проведення примусової мобілізації чоловіків у військо, реквізиції худоби та зерна і роззброїли його. Селяни Пашковець підтримали інші селяни Пашковецької волості та ряду населених пунктів Бахматовецької та Красилівської волостей. Незабаром у селах волості були створені революційні комітети та відновлено Радянську владу»⁵²¹.

6 жовтня 1919 р. начальник Подільського губернського політичного відділу повідомляв подільського губернського комісара, що «селяни Пашковецької волості Проскурівського повіту і Бахматовецької волості Летичівського повіту чинять рішучий опір проведенню примусової мобілізації. 21 вересня 1919 р. біля села Скаржинці між селянами і відділом із мобілізації відбулася стрілянина, де було вбито двох козаків, кількох поранено, а відділ обеззброєно. У цій стрілянні брали участь селяни сіл Гринівці, Пашківці, Скаржинці. Ці села мають більше 500 озброєних людей. Повсталі заявляють, що на мобілізацію не підуть і нікого у село не пустять. На випадок наступу села розділені на три групи і кожне із них буде обороняти свої ділянки»⁵²².

9 жовтня 1919 р. виступ селян Пашківської волості набув ще більшого розмаху. На тлі цього проскурівський повітовий комісар разом із начальником міліції виїхали до волості, де скликали волосне зібрання. Із донесення проскурівського повітового комісара стає зрозуміло, що «на зібрання прибули по два уповноважених від кожного села і багато молоді. Проскурівський повітовий комісар і начальник міліції прибули у село офіційно, щоб визначити причини озброєного виступу селян проти мобілізації. Зі слів селян, мобілізаційна комісія грабувала людей, козаки знущалися з селян, що їх змусило озброєно виступити. Козаки самовільно забирали сіно та побили господарку, обійстя, різні побутові та господарчі речі. В селі Стуфчинці козаки знайшли самогон і пиячили майже цілий день. На престольне свято козаки пішли по селу і стали забирати приготовлену їжу, конфіскували у селянина бінокль, побили два вулики з медом, забирали два кожухи, одержу, взуття, інші побутові речі. Представниками влади була надана всестороння інформація про загрози українській державі і потребу захисту від зовнішніх ворогів, але ця інформація не зробила ніякого враження на селян. Селяни заявили, що українське правительство ніхто не вибирав, а тому вони не можуть його підтримувати, що їм надоїла війна і коли вони не підуть до війська то війна скоро закінчиться»⁵²³.

І. Мазепа залишив свідчення про обставини виникнення Пашківської республіки: «21 листопада [1919] наші потяги мали вирушити із Гречан на Старокостянтинів. В цей час були одержані відомості про те, що на ст. Климашівка (Пашківська волость) почалося заворушення селян. Станцію заняли озброєні ватаги, які грабували ешелони з військовим майном.

Пашківські селяни вже раніше були відомі нам своїми анархічними виступами. Так, на мобілізацію проти Денікіна вони не пішли. Коли у вересні 1919 р. в цю волость був посланий відділ війська, щоб узяти новобранців, то селяни цей відділ роззброїли. Тепер пашківські селяни почали озброєні сутички на ст. Климашівка, бо хотіли покористуватися військовим майном, яке перевозилося в цей час в напрямі на Старокостянтинів»⁵²⁴.

Генерал Армії УНР Ю. Тютюнник у своїх мемуарах описав обставини утворення Пашковецької республіки так: «У Пашковецькій волості виник анархічний рух. Ця волость не визнавала ніякої влади і не пропускала через свою територію ніяких військ. У волості була організована своя влада; «військо» її стало на залізниці Проскурів-Старокостянтинів і перепиняло рух. Уся ця історія відома під назвою Пашковецької республіки»⁵²⁵.

За даними Ю. Митрофаненка, керівні органи республіки сформували місцеві селяни та колишні збільшовизовані матроси-дезертири⁵²⁶. Діями Пашківської республіки селян керував Пашківський повстанський комітет⁵²⁷. У радянській історіографії пануючою була версія про те, що керівництво Пашківською організацією здійснював Проскурівський підпільний більшовицький комітет⁵²⁸.

Натомість, за словами Ю. Тютюнника, найвищим органом влади Пашківської республіки було віче. Свідченням цього може бути епізод, коли «український уряд вислав делегацію до «пашківців» на чолі з п. Феденком. Був підписаний формальний договір про перепуск через Пашковецьку волость Українською урядом з військом і майном. Однак віче «пашківців» не ратифікувало договору»⁵²⁹. Про цей епізод згадує й І. Мазепа. Він писав, що восени 1919 р. пашківцями було зупинено потяг із відступаючими військами УНР. Розпочалися переговори між двома урядами: УНР та Пашківської республіки. Ратифікація угоди затягнулася, а місцеві селяни тим часом почали розкрадати державне майно. Згаявши значну частину часу, члени уряду залишили територію Пашківської організації⁵³⁰.

Збройні сили Пашковецької республіки нараховували 3 гармати, 15 кулеметів і більше 2 тис. гвинтівків⁵³¹.

За даними краєзнавця І. Гарнаги, на початку вересня 1919 р. війська УНР здійснили спробу захопити Пашківці, однак селяни за допомогою повстанців із сусідніх сіл Стуфчинці та Лісові Гринівці змогли дати відсіч. У жовтні наступ армії УНР на Пашківці повторився. Цього разу з боку Красилова. Повстанцям вдалося відбитися вдруге. Спроби придушити Пашківську республіку за підтримки бронепотяга теж не мали успіху.⁵³²

Ми погоджуємося з Ю. Митрофаненком у тому, що політичну орієнтацію Пашківської республіки визначити складно. Швидше за все це було утворення поза ідеологічне, кримінального характеру без чітко визначеної

політичної спрямованості, яке виникло для грабунку навколишніх населених пунктів та ослаблених військових частин⁵³³.

Про це йдеться і у спогадах очевидців. Наприклад, І. Мазепа у своїх мемуарах відобразив позицію представників Пашківської республіки на переговорах із представниками УНР так: «Ми не йдемо проти українського правительства, але нам набридла війна»⁵³⁴. Генерал М. Капустянський згадував про Пашківську організацію як «самостійну, ні від кого незалежну республіку»⁵³⁵. Аналогічно її кваліфікував генерал армії УНР М. Омелянович-Павленко⁵³⁶. У директиві від 26 листопада 1919 р. полковник армії УНР В. Тютюнник характеризував ситуацію в Пашківській республіці так: «Пашковецькі повстанці тримають фронт як проти нас, так і проти денікінців»⁵³⁷.

У радянській історіографії політична орієнтація Пашківської республіки визначалася як «антипетлюрівська»: «... селяни Пашковецької волості Проскурівського повіту і Бахматовецької волості Летичівського повіту Подільської губернії розпочали збройне повстання. Його очолив Проскурівський підпільний більшовицький комітет... Повстанці не давали петлюрівським бандитам, які тікали в Польщу, вивозити награвоване народне добро»⁵³⁸.

Показово, що Під час Другого зимового походу (жовтень-листопад 1921 р.), коли більшість сіл сприяла просуванню групи С. Палія, то жителі Пашковецької волості не тільки не сприяли просуванню військ УНР, але й не дозволили навіть після застосування зброї похідною групою С. Палія пройти територією волості. Головний отаман С. Петлюра засудив таке відношення між українцями⁵³⁹.

Щодо обставин ліквідації Пашківської республіки, містяться суперечливі твердження. Так, у примітках до спогадів генерала Армії УНР М. Капустянського зауважено, що з «Пашківською республікою жорстко розправилися більшовики»⁵⁴⁰. Натомість у радянській історіографії вважалося, що повстання було придушене «білополяками наприкінці грудня 1919 р.»⁵⁴¹. Як зазначив І. Гарнага, в другій половині грудня 1919 р. селяни Пашківської республіки зав'язали бої з польськими військами і під тиском переважаючих сил відступили в район Меджибожа. У січні 1920 р. у районі Летичева вони з'єдналися із частинами Червоної Армії⁵⁴².

Зі спогадів отамана Я. Гальчевського (Орла) довідуємося, що влітку 1920 р., коли загін його козаків після бою з більшовиками прибув до Пашківців з під Зінькова, в селі було проведено ряд арештів активістів колишньої Пашківської республіки. У Пашківцях Я. Гальчевський «наказав арештувати кількох злодіїв та бувших членів цього республіканського уряду. Вісім осіб матросів та злодіїв за напади на частини української армії і

транспорти в 1919 році, я наказав розстріляти над ставом. Село Панківці напевно не перейшло б до історії українського визвольного руху, коли б сильна карна експедиція була приїхала на терени республіки та що десятого бунтівника розстріляла. Пашківці та довколишні села були би зрівняні з землею, а на місці їх на пожарищі поставлено б величезні хрести з написом: «Село Пашківці за бунт проти рідної влади зметене з лиця землі, і назва його зникає раз назавсіді»⁵⁴³.

Пригоринська республіка

П. Селезіон, автор історичної розвідки про Пригоринську республіку, пише, що її було проголошено в 1918 р., однак місяця автор не пригадує⁵⁴⁴. Кінець Пригоринській Радянській Соціалістичній Республіці, за словами того ж П. Селезіона, поклав генерал-хорунжий В. Оскілко, «тоді командант північно-західного фронту»⁵⁴⁵. Як відомо, В. Оскілко обіймав посаду командувача Північної групи військ Директорії УНР протягом січня — квітня 1919 р. Отже, час існування Пригоринської республіки можна визначити так: кінець 1918 р. — не пізніше квітня 1919 р. Політична орієнтація республіки: пробільшовицького спрямування.

Територія республіки охоплювала містечко Дубровиця, Дубровицька волость, села Берестя, Орваниця, Сільце, Золоте, Колки. Її «столицею» було містечко Дубровиця на березі р. Горинь (звідси назва) Рівненського повіту Волинської губернії (нині — місто, райцентр Дубровицького району Рівненської області).

Пригоринська республіка виникла на фоні підготовки до антигетьманського повстання. Організацію повстання у краї здійснював сотник Хвостов, відряджений туди Українським Національним Союзом, однак повстання почало відбуватися не за планом, а ініціатива перейшла до якогось Савицького, «підтримуваного більшовицькими агітаторами»⁵⁴⁶.

П. Селезіон пише, що «кількатисячний натовп селян, озброєних в що попало, кинувся штурмувати Воробин [прим.: Воробин — це маєток графів Броель-Плятерів, де напередодні повстання дислокувались загони гетьманської варті; розташований за одну версту від Дубровиці], аби помститись... війську за його експедиції. По триденнім штурмі Воробин піддався, вистрілявши всі свої набої. Після своєї перемоги повстанці доценту грабували графські палаци. По перемозі святочно проголошено в 1918 р. ... Пригоринську Радянську Соціалістичну Республіку та обрано... комісарів на чолі зі згаданим Савицьким, який опріч цього ще й був військовим «генералісмуsom військ республіки»⁵⁴⁷.

За словами М. Стахіва, «зорганізував цю «незалежну волость» меткий муляр Савицький»⁵⁴⁸, малописьменний міщанин⁵⁴⁹. Для керівництва

Пригориснькою республікою було обрано комісарів республіки, створено раду комісарів (голова — Савицький), а також запроваджено посаду «генералісімуса військ республіки» (Савицький). «З огляду на організаційні здібності Савицького, — пише М. Стахів, — йому вдалося було зорганізувати великий збройний відділ з тисячами молодців, спрагнених слави й здобичі»⁵⁵⁰. П. Селезіон повідомляв, що «сили Дубровицької армії були приблизно такі: 8000 рушниць, 2 чи 3 гармати та з 10 кулеметів». Згодом від більшовиків вони одержали бронесавтомобіль, кілька гармат та набої⁵⁵¹.

З історичної розвідки П. Селезіона довідуємося, що «Рада комісарів видавала спеціальні гроші «республіки» та, здається, ще й поштові значки»⁵⁵².

М. Стахів зазначає, що «запаморочений першим успіхом у волості, Савицький вирішив напасти на місто Костопіль. Тут, однак, регулярне військо УНР розбило цю банду цілком. Невдача так розлютила «молодців» Савицького, що вони його самі вбили»⁵⁵³.

П. Селезіон описує останні дні Пригоренської республіки так: «По злученню з більшовиками, від яких дістали солідну допомогу, «республіканці» так собі розібрали, що вирішили самі атакувати Українську Армію з її концентраційною базою м. Рівним та повели наступ по залізничному шляху Сарни — Рівне. Отаман Оскілко, тоді командант північно-західного фронту, відступив аж під місто Костопіль, де несподівано вдарив у протинаступ та припер «республіканців» до Костопільського болота, розбиваючи їх на голову. Так над Костопільським болотом загинула Дубровицька незалежність, бо зараз після цього бою Дубровицю зайняли українські війська»⁵⁵⁴.

Прилуцька республіка

Час існування Прилуцької республіки достеменно не відомий у зв'язку із браком історичних джерел. Можна з упевненістю стверджувати, що вона виникла не пізніше 26 липня 1919 р. та була ліквідована не пізніше 31 липня 1919 р. Територія республіки охоплювала Прилуцький повіт Полтавської губернії. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

В історіографії ця республіка представлена лише двома побіжними згадками у публікаціях П. Ісакова⁵⁵⁵.

У розвідувальному зведенні Внутрішнього фронту від 26 липня 1919 р. повідомлялося, що селяни Прилуцької волості «організували самостоятельные республики, выставили своих комендантов, хорошо вооруженных, и никого в деревни не пускают»⁵⁵⁶. Можливо, ці події були безпосередньо пов'язані з тим, що в середині липня 1919 р. у районі м. Прилуки було відзначено «появу банд»⁵⁵⁷.

Водночас, за даними Народного комісаріату внутрішніх справ Української СРР, ситуація в краї була відносно спокійною. Так, за період 23 липня — 1 серпня 1919 р. «из Прилук... сообщают о деятельности широкой организации комбедов»⁵⁵⁸. За означений період «деятельность Прилукской ЧК... была должным образом проявлена в отношении подавления кулацко-бедняцкого восстания»⁵⁵⁹.

Прилуцьку республіку було ліквідована більшовиками. В оперативному зведенні Внутрішнього фронту від 31 липня 1919 р. повідомлялося, що м. Прилуки «від банд очищене»⁵⁶⁰. Ситуація залишалася спокійною й на початку 1920 р., адже, за словами місцевої адміністрації, «значних банд у Прилуцькому повіті не виявлено»⁵⁶¹.

Республіка Чорного Лісу

Час існування Чорноліської республіки охоплює 1919–1922 рр. Її вплив поширювався на частину сучасних Олександрівського і Знамянського районів Кіровоградської області (переважно села, розташовані довкола лісового масиву Чорний Ліс), а столицею було село Цвітне Чигиринського повіту Київської губернії (нині — Олександрівський район Кіровоградська область). Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

Появі Республіки Чорного Лісу передувало те, що в 1918 р. родина Сіденків із села Цвітне, аби врятувати від грабунку своє майно та забезпечити лад і спокій в селі, ініціювала створення місцевого загону самооборони. Очолити його запропонували Пилипу Хмарі. Згодом цвітнянський загін самооборони перетворився на антибільшовицький повстанський загін⁵⁶².

Влада в республіці зосереджувалась у руках отамана, існують відомості про функціонування повстанського штабу.

Краєзнавець Р. Коваль відзначає, що П. Хмара мав власну печатку з гербом УНР і власну валюту — кредитні білети 1918 р. випуску 250 російських рублів, на яких проштампований тризуб, під ним — рушниця, над якою великими літерами зазначено «ХМАРА». Такі проштамповані скарбником отамана гроші приймалися населенням поруч із гривнями⁵⁶³.

Протягом існування Чорноліської республіки змінилося кілька її лідерів. Упродовж 1919–1921 рр. її очолювали отамани Пилип Хмара і Микола Кібець-Бондаренко, а від 1922 р. — отаман Денис Гупало разом із начальником повстанського штабу Дмитром Компанійцем.

Ю. Горліс-Горський в автобіографічному романі «Холодний Яр» відзначив цікаву деталь: коли його побратим А. Чорнота знайомив Ю. Горліса-Горського з іншими повстанцями, то П. Хмару він представив

так: «Отаман Чорноліського кінного полку Пилип Хмара — цар горшечного царства [*прим.: село Цвітне було широко відомим у Середньому Подніпров'ї осередком гончарного промислу*] і Чорного Лісу»⁵⁶⁴.

Сучасник зберіг також словесний портрет отамана П. Хмари: «Я підчас розмови приглядався до чорноліського «полковника». Був це стрункий, сильно збудований чоловік років 28-30-ти. Одягнений був у темно-зелену чумарку черкеського крою, з дорогою срібною шаблею. Як я потім довідався, був він бувалий підстаршина кіннотчик, палкий націоналіст, досить добрий організатор і командир, хоч на кожному місці відчувалося в нього брак освіти»⁵⁶⁵.

Житель с. Цвітного Явтух Петрович Ткач (1911 р.н.), спогади якого записав краєзнавець В. Білошайка, особисто бачив отамана П. Хмару: «Я був присутній, як священик Іванча у нас у Цвітному святив зброю повстанців. Було чоловік 500 там. Виступав Хмара... Люди його приймали як хорошого дядька. Хмара був невеликого зросту. Герой-дядько. Носив шаблю, шапку з китицею, штани широкі козацькі цвітні, шпори на чоботях. Знаю, що вся Цвітна ходила з Хмарию розбирати залізницю на Цибулевому [*прим.: йдеться про залізничну станцію Цибулів*]

1918 р. цвітнянський загін самооборони налічував 20 осіб. У 1919 р. П. Хмара перетворив його на Перший чорноліський повстанський курінь. Навесні 1920 р. курінь переріс у Перший чорноліський полк. Станом на 25 березня 1920 р. загін отаман Хмари нараховував 300 кінних і 300 піших, а у серпні 1920 р. збройні сили Республіки Чорного Лісу становили 5 піших і 1 технічну сотні (450 осіб і 2 тачанки з кулеметами)⁵⁶⁶.

Чорноліська республіка активно співпрацювала з Холодноярською республікою, вела боротьбу із більшовиками, денікінцями, Чигиринською республікою С. Коцура.

Повстанці Чорноліської республіки проявили найбільшу активність навесні — влітку 1920 р. Протягом серпня отаман Хмара взаємодіяв зі Степовою дивізією К. Блакитного. 22 вересня 1920 р. чорнолісці увійшли до села Медведівка Чигиринського повіту, згодом — до Бужина, діяли в околицях Чигирини. 10-11 жовтня 1920 р. військо Чорного Лісу вступило у семигодинний бій з частинами Червоної Армії поблизу Онуфріївського монастиря.

Більшість ватажків Чорноліської республіки була знищена, або заарештована під час інспірованого чекістами з'їзду отаманів у Звенигородці у вересні 1922 р. Територію Чорного Лісу було зачищено протягом осені 1922 р.

Спичинська республіка

Час існування Спичинської республіки достеменно не відомий у зв'язку із браком історичних джерел. Можна з упевненістю стверджувати, що вона виникла не пізніше 26 липня 1919 р. та була ліквідована не пізніше 31 липня 1919 р. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

Територія республіки охоплювала Спичинську волость Сквирського повіту Київської губернії, а її столицею був волосний центр Спичинці (нині — Погребищенський район Вінницька область).

В історіографії ця республіка представлена лише двома побіжними згадками у публікаціях П. Ісакова⁵⁶⁸. В обох випадках дослідник помилово Спичинську республіку розмістив на території Чернігівської губернії.

У розвідувальному зведенні Внутрішнього фронту від 26 липня 1919 р. повідомлялося, що селяни Спичинської волості «організували самостоятельные республики, выставили своих комендантов, хорошо вооруженных, и никого в деревни не пускают»⁵⁶⁹. За кілька місяців до цього, у звіті повітового військового комісара від 11 квітня 1919 р., Сквирський повіт було охарактеризовано як «найбільш петлюрівський та найбільш організований»⁵⁷⁰.

Політичну орієнтацію Спичинської республіки встановити складно за браком достовірних відомостей. Напевно можна говорити лише про її антибільшовицьку налаштованість.

Республіку було ліквідовано більшовиками. В оперативному зведенні Внутрішнього фронту від 31 липня 1919 р. повідомлялося, що «в Сквирском уезде спокойно»⁵⁷¹. Пізніше, на початку 1920 р., ситуація у Сквирському повіті характеризувалась як «відносно спокійна»⁵⁷².

Холодноярська республіка

Холодноярська республіка існувала упродовж травня/червня 1919 — осені 1922 рр. До її складу входили села сучасних Черкаської та Кіровоградської областей, що прилягають до лісового масиву Холодний Яр: Суботів, Чмирівка, Рублівка, Полуднівка, Новоселиця, х. Вдовичий, Іванівка, Матвіївка, Головкивка, Івківці, х. Кресецькі, Мельники, Медведівка, Зам'ятинця, Деменці (нині — Чигиринський район Черкаська область); Лубенці, Куликівка, Жаботин, Завадівка, Флярківка, Михайлівка, Ребедайлівка, Ревівка, Косари, Грушківка, Лузанівка, Райгород, Тимошівка, Юрчиха, Баландине (нині — Кам'янський району Черкаська область); Чубіївка (нині — Черкаського району Черкаської області); Голов'ятине, Залевки, Малий Бузуків, Сунки, Плєскачівка (нині — Черкаський район

Черкаська область) та інші. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

На окремих етапах Холодноярську організацію визнавали також села, розташовані вздовж Дніпра від Чигирина до Черкас: Рацеве, Тіньки, Боровиця, Топилівка, Сагунівка, Худяки, Леськи; розташовані на берегах Тясмина: Погорільці, Чорнявка, Трушівці, Худоліївка та інші.

Керівництву Холодноярської республіки підпорядковувалися також отамани Панас Келеберда, Іван Савченко-Нагірний (діяли на території сучасного Чорнобаївського району Черкаської області), Іван Полтавець-Остриця, Іван Водяний (діяли на території сучасного Смілянського району Черкаської області), голова Уманського повстанкому Петро Дерещук⁵⁷³.

Роль своєрідної столиці республіки виконував Мотронинський Свято-Троїцький монастир.

Появі Холодноярської республіки передувало створення у 1918 р. загону самооборони Мотронинського Свято-Троїцького монастиря. До його складу увійшло 22 особи на чолі з Олексою Чучупаком (1894–1921 рр.) — уродженцем с. Мельники Чигиринського повіту, вчителем за фахом. У 1919 р. загін самооборони із с. Мельники перетворився на Полк гайдамаків Холодного Яру (командир — Василь Чучупак, начальник штабу — Петро Чучупак).

Василь (1895–1920) та Петро (1885–1920) Чучупаки — уродженці села Мельники Чигиринського повіту. В. Чучупак — ветеран Першої світової війни, дослужився до звання прапорщика. Після повернення з фронту працював сільським учителем. П. Чучупак у 1914 р. закінчив Київську консерваторію, під керівництвом композитора М. Лисенка займався збором фольклору. Ветеран Першої світової війни, дослужився до звання прапорщика.

Цивільна й судова влада в Холодноярській республіці перебувала в компетенції сільських віче та сільських отаманів⁵⁷⁴. У середині листопада 1919 р. створено окружний повстанський комітет (голова — Л. Панченко, члени — П. Чучупак, С. Лопата, Шевченко)⁵⁷⁵. На території Холодноярської республіки діяв суд, який розглядав питання військової зради та виносив вироки у цих справах⁵⁷⁶. Відомі факти використання Полком гайдамаків Холодного Яру власного прапора. Термін «республіка» на означення Холодноярської організації вживали у мемуарах самі сучасники, наприклад, Ю. Горліс-Горський та М. Дорошенко⁵⁷⁷.

Посаду головного отамана Холодного Яру послідовно обіймали: Василь Чучупак (10 квітня 1919 р. — 12 квітня 1920 р.), Іван Деркач (12 квітня — 24 вересня 1920 рр.), Кость (Блакитний) Пестушко (24 вересня — жовтень 1920 р.), Микола Боднарчук (жовтень 1920 р. —

липень 1921 р.), Герасим (Орел) Нестеренко (липень 1921 р. — листопад 1922 р.).

Збройні сили Холодноярської республіки беруть свій початок від загону самооборони села Мельники, сформованого 1918 р. У 1919 р. вже діяв створений на його основі Полк гайдамаків Холодного Яру. Максимальна чисельність збройних сил республіки доходила до 15 тис. осіб. Однак, на думку краєзнавця Р. Ковалю, найбільшої чисельності військо Холодного Яру досягло у вересні 1920 р. після з'єднання зі Степовою дивізією К. Блакитного. Тоді чисельність повстанців могла коливатися від 20 до 35 тис. осіб⁵⁷⁸.

За даними В. Мельниченка, станом на листопад 1919 р. у Холодному Ярі зосереджувалося не менше 5-6 тис. повстанців при 6-9 гарматах. Штаб холодноярських повстанців розташовувався у Мотронинському монастирі, при ньому постійно перебувала озброєна команда чисельністю 600 осіб. Існувала команда зв'язку, що складалася з 25 вершників, телефонна лінія з'єднувала штаб із Чигирином та Медведівкою, повстанці мали 4 польових телефони. Мешканці навколишніх сіл виконували роль розвідників, а також забезпечували повстанців продовольством. Села були поділені на сотні та за ударами дзвону Мотронинського монастиря, які дублювалися дзвонами сільських церков, ставали до зброї⁵⁷⁹.

За політичною орієнтацією Холодноярська республіка була проукраїнською, поділяла соборницькі ідеали. Окружний повстанський комітет постановив про визнання і підтримку УНР. Ю. Горліс-Горський, протиставляючи їй «чорному» (анархічному) Чигирину [*прим.: йдеться про Чигиринську республіку*], вживає означення «жовто-блакитний Холодний Яр»⁵⁸⁰; в іншому місці свого автобіографічного роману «Холодний Яр» автор пише: «... у той час, як «чигиринці» були у червоній армії, «холодноярці» були окремою частиною в українській армії»⁵⁸¹.

На звільнених територіях Холодноярський повстанком організовував сходи селян, розподіляючи вільні землі між малоземельними та безземельними селянами⁵⁸². В окремих селах, що входили до Холодноярської республіки, діяли клуби, хори й театри.

Також холодноярці надавали притулок і підтримку виснаженим регулярним частинам Армії УНР.

У червні 1919 р. повстанці навіть розробили власний проект Конституції УНР під назвою «Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки»⁵⁸³.

Тогочас холодноярські повстанці видали і розповсюдили відозви до населення із закликом до збройного опору політиці воєнного комунізму:

відозву до мешканців повіту такого змісту: «Червоні козаки на чолі зі своїми вірними трудовому народові отаманами мусили повстати як один чоловік на боротьбу з Директорією і передати усю владу до рук трудового селянства та робітників. Влада ця повинна керувати так, щоб нашому українському народові з'єднатися з російським трудовим народом і вкупі з ним вести боротьбу з капіталістами та іншими гнобителями трудової людності, не порушуючи національних принципів кожного народу»⁵⁸⁷.

25 січня 1919 р. до Чигирини на заклик С. Коцура прибули 54 делегати від місцевих партій та громадських організацій. 38 делегатів проголосували за встановлення радянської влади в повіті. На з'їзді було прийнято рішення утворити військревком у складі 24 осіб (12 більшовиків та 12 есерів). Головою ревкому обрано Михайла Брайка.

Отже, вся повнота влади в республіці зосереджувалася в руках Чигиринського військревкому (голова — М. Брайко), революційного трибуналу (утворений 21 лютого 1919 р.) та отамана С. Коцура.

Свирид Дементійович Коцур (1890—1920) був уродженцем села Суботів. Краєзнавець О. Солодар, дослідник Чигиринської республіки, з'ясував цікаву деталь біографії С. Коцура. У період революції 1905—1907 рр. Свирид разом із братами розповсюджував нелегальні листівки, за що був вперше затриманий. У роки Першої світової війни, проживаючи в Катеринославі, С. Коцур зв'язався із якоюсь анархічною групою, взяв участь в пограбуванні банку, за що потрапив до суду, був засуджений до смертної кари, яку потім замінили десятьма роками каторги. Отримавши амністію, у 1917 р. С. Коцур повернувся на Чигиринщину і долучився до громадсько-політичної роботи. Сучасники відзначали його неабиякі ораторські здібності: «Свирид був на трибуну як вийде, ... сход збирався, то він як стане на трибуні, аж світиться»⁵⁸⁸.

С. Коцур був делегатом Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва в Чигирині 16-17 жовтня 1917 р., у складі делегації Суботівської сотні Вільного козацтва їздив до Києва, аби отримати від Української Центральної Ради зброю і боеприпаси.

Збройні сили Чигиринської республіки були представлені куренем Червоного козацтва (отаман — С. Коцур). Станом на лютий 1919 р. курінь нараховував 1095 бійців та мав на озброєнні 900 гвинтівок, 12 кулеметів і 3 гармати. Курінь поділявся на сотні за територіальною ознакою, сотників обирали самі козаки, а затверджував отаман⁵⁸⁹.

На дільниці залізниці Знам'янка — Бобринська діяв коцурівський бронепотяг «Зірниця». На початку 1920 р. С. Коцуром створено Наддніпрянський кіш у Чигирині. У травні 1920 р. війська С. Коцура нараховували 150-200 осіб.

У березні 1919 р. Чигиринський курінь Червоного козацтва (С. Коцура) у складі Червоної армії брав участь у боях проти Директорії. Протягом червня 1919 р. Чигиринський курінь, реорганізований у 414-й полк, боровся проти Холодноярської республіки. У вересні 1919 р. війська С. Коцура влилися до армії Н. Махна (т.зв. «Дніпровська група»). З лютого 1920 р. С. Коцур бореться проти Директорії. На початку січня 1920 р. коцурівцями знищено делегатів від 14-ї армії РСЧА, які прибули до Чигирина, щоб схилити отамана на свій бік і поповнити склад Чигиринського ревкому.

Політична орієнтація Чигиринської республіки зазнавала неодноразових метаморфоз. На окремих етапах вона була антиденікінською, антибільшовицькою (декларативно — прорадянською); близькою до анархізму; «сумішшю анархічних та національних гасел».

Ю. Горліс-Горський у своїх спогадах залишив детальну характеристику політичної орієнтації Чигиринської республіки: «1919 р. там зорганізувався був більшовицький Чигиринський полк, який під проводом бувшого катаржанина Коцура прилучився до червоної армії і брав участь в боях з армією У.Н.Р. Але розчарувавшись скоро в більшовиках, полк самочинно вернувся до Чигирина і застав там самостійну «республіку» під червоними прапорами. Більшовики боялися совати носа до «радянського» Чигирина, погодившись в силу обставин того часу з тим, що там порядкує «революційний комітет», який складався в більшості із свідомих націоналістів українців, що попали під вплив «батька» Коцура»⁵⁹⁰.

У 1919 р. Чигирин деякий час перебував під контролем григор'євців (травень — червень) та денікінців (серпень — вересень), але ними не було ліквідовано С. Коцура.

Чигиринська республіка була остаточно знищена більшовиками в кінці березня 1920 р. С. Коцура, за одними даними, було страчено, а за іншими — він таємно емігрував до Болгарії, а звідти — до Франції.

Ямпільська республіка

Ямпільська республіка утворилася 28 січня 1919 р., а часом її ліквідації можна вважати листопад 1920 р., коли загинув провідник республіки С. Ільницький, або лютий 1921 р., коли в Ямпільському повіті спалахнуло і того ж місяця було придушене масштабне антибільшовицьке повстання. Політична орієнтація республіки: антибільшовицького спрямування.

Влада республіки поширювалася на села Ямпільського повіту Подільської губернії, а роль столиці виконувало містечко Ямпіль (нині — Ямпільський район Вінницька область). У момент найвищого піднесення

республіки її владу визнавали більшість сіл сучасних Ямпільського і Чернівецького районів, частина Крижопільського і Підданського, м. Кам'янка (суч. Придністров'я).

На Різдво 1918 р. [прим: 25 грудня 1918 р.] Марківська сотня самооборони знищила більшовицький загін Федора Криворучка. У кінці січня 1919 р. в Ямполі було проведено нараду за участі полковника Семена Ільницького, сотників Дмитра Кетроси, Трохима Лампіги, Семена Карачковського, поручників Датія, Михайла Кощука, братів Балабанів, місцевого культурного діяча Гаврила Одайника та інших⁵⁹¹.

Тогочас на Ямпільщині найбільшим політичним впливом користувалася місцева філія Українського Національного Союзу, тричі на тиждень виходила газета «Селянин»⁵⁹². 28 січня 1919 р. у Ямполі відбулися вибори до органів місцевого самоврядування, внаслідок яких головою міської управи було обрано Б. Станішевського, а головою думи перебрано В. Акиндинова (раніше працював місцевим нотаріусом). Комісаром повіту став Мусієнко. Військовим комендантом Ямполь було призначено сотника Трохима Лампігу. Водночас він був командиром місцевої охоронної сотні. Начальником всіх збройних сил Ямпільської республіки став полковник Семен Ільницький. Його заступником і начальником штабу — сотник Іван Кетрос. Було організовано польову жандармерію, що складалася із двох відділів. Її очолив поручник Датій⁵⁹³.

Лідером Ямпільської республіки був повстанський отаман, полковник Армії УНР Семен Якович Ільницький. Він народився бл. 1883 р. у селі Кетроси (нині — село Довжок Ямпільський район Вінницька область). Закінчив церковно-парафіяльну школу в Кетросах та сільськогосподарське технічне училище в м. Сороки (Бессарабія). У роки Першої світової війни командував полком на Румунському фронті. У 1918 р. організував Марківську козацьку сотню. З 1919 р. — командир збройних сил Ямпільської республіки. У 1920 р. — отаман повстанського загону чисельністю 300 осіб, що оперував у Ямпільському та сусідніх повітах. У листопаді 1920 р. був оточений і убитий червоноармійським загоном Я. Домбровського в с. Кетроси⁵⁹⁴.

Основу збройних сил Ямпільської республіки становила Марківська сотня, на базі якої було згодом сформовано Окремий Наддністрянський курінь. Із цієї нагоди у своєму виступі перед козаками С. Ільницький казав: «Не тримайтеся малого, треба прямувати до величі, до сили, що має нашій батьківщині здобути і утримувати волю. Ви є будівничі тої волі, і ви маєте цим горді!»⁵⁹⁵.

Наддністрянський курінь складався з піхоти, кінного відділу (командир — Михайло Кошук), гарматного відділу (командир — Гаврило Одайник) та польової жандармерії. Польова жандармерія мала два відділи:

перший нараховував 70 осіб та 4 кулемети «Льюїс» (оперуван у межах Ямполя та залізниці), до другого входило 120 осіб, зокрема 40 вершників та 6 кулеметів. Діяв у районі Вольфанівки, Слобідки, Підлісівки, Кетросів, біля залізничної станції Крижопіль. По селах та містечках Ямпільського повіту діяли охоронні сотні. Разом із жандармерією та охоронними частинами Наддністрянський курінь нараховував до 3000 осіб⁵⁹⁶.

У лютому 1920 р. в Ямполі побував голова Ради Народних Міністрів уряду УНР І. Мазепа і був здивований (не забуваймо, що Вінниця в цей час перебувала в руках більшовиків), що в повіті була українська влада, якою керував колишній повітовий комісар Т. Лампіга. Звідси І. Мазепа зв'язувався з іншими керівниками уряду та армії⁵⁹⁷.

У листопаді 1920 р. С. Ільницького було вистежено у с. Кетроси і силами червоноармійського загону під командуванням Я. Домбровського влаштовано облаву на нього. Під час збройної сутички отаман С. Ільницький загинув.

У лютому 1921 р. відбувся останній масштабний виступ селян Ямпільського повіту, незадоволених політикою воєнного комунізму та червоним терором. Повстання розпочали 3 лютого 1921 р. селяни в с. Бабчинці (нині — Чернівецький район Вінницька область). Воно швидко охопило Ярузьку, Ямпільську, Бабчинецьку та Велико-Кісницьку волості Ямпільського повіту і частину сіл Могилівського повіту (Шендерівка, Людвиківка, Садківці). Керівником повстання був Федір Лозан та Яків Гінець. У Ямполі було створено підпільний штаб, у Бабчинцях — польовий штаб повстанців. Участь у повстанні взяли до 12 тис. селян у Ямпільському та 5 тис. у Могилівському повітах. Однак до 10 лютого 1921 р. повстання було придушене⁵⁹⁸.

3.3 Селянські республіки на Західноукраїнських землях

Бойківська республіка

Бойківська республіка проіснувала упродовж 21–26 серпня 1920 р. Її влада поширювалася на частину Сколівського повіту Станіславського воєводства (села Ополець, Лавочне, Славське, Тухля, Гребенів). Столицею було село Ополець Сколівського повіту Станіславського воєводства (нині — Сколівський район Львівська область). Політична орієнтація республіки: пробільшовицького спрямування.

21 серпня 1920 р. загін вояків УГА на чолі з Ф. Бекешем, а також місцеві селяни та лісоруби під проводом І. Дем'яна роззброїли польську прикордонну заставу в с. Ополець (нині — Сколівський район Львівська

область). На майдані села Ф. Бекеш зачитав листівку «За що б'ються більшовики» та проголосив створення Бойківської радянської республіки⁵⁹⁹.

У радянській історіографії момент виникнення Бойківської республіки був представлений так: «Гасло до початку руху подав якийсь Іван Дем'ян, селянин із прикордонного села Опорця, який в суботу 21 серпня о 8 год. ранку роззброїв скарбову варту в Опорці й захопив її казарми. Тоді ж о 2 год. дня з чехословацької сторони прибули вищезгаданий Бекеш і два українсько-радянські офіцери, привівши з собою близько 30 неозброєних чоловік. Зразу ж було розпочато негайне вербування і незабаром в їх ряди стало до 100 чоловік, з яких, однак, менше 30 були озброєні гвинтівками»⁶⁰⁰.

Повстання в Опорці підтримали селяни Славського, Хітара, Кального, Волосянки. Таким чином, сили повстанців нараховували 130 осіб. Від імені повсталих Бекеш проголосив встановлення на Прикарпатті радянської влади. 22 серпня 1920 р. повстанці зайняли станцію Лавочне і залізницею добралися до Гребенова і Тухлі. Бекешівці ставили за мету захопити залізничну лінію аж до Стрия, куди в серпні 1920 р. здійснили рейд червоні козаки В. Примакова, аби з'єднатися із Червоною Армією⁶⁰¹.

Вищим органом влади Бойківської республіки був ревком, обраний 22 серпня 1920 р. у с. Ополець. Його очолив безпартійний юрист Федір Степанович Бекеш. Він народився 1883 р. у м. Сколе, був ветераном Першої світової війни.

Збройні сили Бойківської республіки становив загін самооборони, сформований із колишніх вояків УГА, місцевих селян та лісорубів. У їхньому розпорядженні перебував один імпровізований бронепотяг. 22 серпня 1920 р. повстанці вигнали польських прикордонників із с. Лавочне (нині — Сколівський район Львівська область) та обрали ревком. 23 серпня 1920 р. залізницею загін дістався до сіл Тухля і Гребені (обидва нині в Сколівському районі). Під с. Славське (нині смт. типу в Сколівському районі) повстанці розгромили польські військові з'єднання, намагалися оволодіти м. Стрий та приєднатися до 8-ї кавалерійської дивізії В. Примакова⁶⁰².

У зв'язку з відступом Червоної Армії 26 серпня 1920 р. повстанці під тиском польських військ повернулися до Бескидського прикордонного тунелю, перейшли на Закарпаття, де й були інтерновані чехословацькими властями⁶⁰³.

Гуцульська республіка

Гуцульська республіка зі столицею в селі Ясіня (нині — смт. Ясіня Рахівський район Закарпатська область) існувала протягом 8 січня — 11 червня 1919 р. Її територія охоплювала частину Рахівщини та Мармарошини, в т. ч. містечка Рахів, Великий Бочків (нині — смт. Великий Бичків) та Сигет (нині м. Сігету-Мармаціей, Румунія)⁶⁰⁴. Влада Гуцульської

республіки поширювалася також на довколишні села: Ясіня, Чорна Тиса, Лазещина, Стебний, Кервелів, Кваси, Білин, Богдан, Луга, Відричка, Розтоки та деякі інші. Рахів і Трибушани стали буферною зоною між силами республіки і румунськими військами, які наступали на Закарпаття з півдня⁶⁰⁵. Політична орієнтація республіки: проукраїнського спрямування.

4 листопада 1918 р. С. Клочурак — майбутній лідер Гуцульської республіки — очолив народну міліцію в с. Ясіня. 8 листопада 1918 р. було створено Ясінську Народну Раду (головою обрано С. Клочурака). До складу Ради ввійшли 42 особи (38 українців, 2 німці і 3 євреї)⁶⁰⁶, за соціальним статусом — 30 селян, 10 робітників, кілька осіб від інтелігенції⁶⁰⁷. Членами Народної Ради стали священник Степан Бачинський, вчителі Іван Пасулька, Іван Мешко, Микола Сабадюк, селяни Михайло Біланюк, Степан Бондарюк, Михайло Верб'ящук, Михайло Верб'ящук, Франц Візавер, Юрій Воробчук, Юрій Гафіяк, Іван Дячук, Іван Дуб'юк, Іван Дувіряк, Дмитро Іванюк, Юрій Кабалюк, Іван Клочурак, Степан Клочурак (голова Ради, батько), Степан Клочурак (син), Василь Климпуш, Василь Копанчук, Іван Которажук, Василь Кувік, Іван Ластовецький, Осип Лагнер, Іван Марюсяк, Михайло Мочсрнак, Іван Передарюк, Іван Попадюк, Кирило Рищук, Іван Спасюк, Михайло Спасюк, Іван Тулайда, Іван Тимчук, Михайло Фішерюк, Василь Цюперяк, Абрагам Ціпцер, Василь Чуфищук, Іван Чуфищук, Ілько Шеп'юк, Шамуель Ягр⁶⁰⁸.

Того ж дня лідер Гуцульської республіки звернувся до населення із промовою, в якій, окрім кривд, які, за словами С. Клочурака, були вчинені угорцями місцевому населенню, йшлося про таке: *«Ми скликали нинішні збори для того, щоб за вашою згодою... зачати творити нове життя. Ми нині виберемо народну раду з ваших людей, яка зачне в Ясіню організовувати нові порядки. Вона до урядів призначить ваших людей, які будуть урядувати в нашій мові, по-українському... Члени ради повинні постаратись щоб до села ніколи не вернулись старі чужі порядки. Вони в першій мірі відповідатимуть за те, з ким ми зв'яжемо долю нашого народу. Я псвний, що... у всіх нас є тільки одна мета... — з'єднатись зі своїми кровними братами українцями, з'єднатись з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання під голосування: Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку [прим. С. Клочурака: «Усі учасники зборів підняли руки з викликами «Най живе наша Україна!»»]. Прошу і закликаю вас, шануйте і любіть один одного, бо усі ми походимо з одного роду; утримуйте у себе зразковий порядок, щоб своїм порядком усім доказати, що ми є зрілі і достойні своєї свободи, своєї держави України. Це одну просьбу маю до вас, брати гуцули, шануймо і поважаймо усіх наших співромадян інших національностей, які з нами — гуцулами — хочуть в мирі жити і чесно співпрацювати. Цей наш почин має історичне значення...»*⁶⁰⁹.

Угорська влада була занепокоєна активною діяльністю Ясінської Народної Ради і наприкінці грудня 1918 р. направила до Ясіня війська для «наведення порядку». Почалися розправи над мирними жителями, Рада була розпущена. У відповідь на репресивні дії угорських властей населення озброювалося й у різдвяну ніч 1919 р. повстало. На допомогу повстанцям із Коломиї прибуло кількасот січових стрільців. Спільними діями повстанців і січовиків протягом кількох годин були роззброєні угорські вояки, жандармерія і прикордонники (взято в полон 504 особи⁶¹⁰), захоплені приміщення сільської управи, жандармерії, пошта, залізнична станція.

8 січня 1919 р. на загальних зборах жителів Ясіня і навколишніх сіл було відновлено Українську Народну Раду, яка проголосила самостійну й незалежну Гуцульську республіку й у спеціальному зверненні закликала населення Закарпаття до збройного опору угорському пануванню⁶¹¹.

Гуцульській республіці властива активна розбудова органів влади. Так, вищим законодавчим органом стала Народна Рада, до складу якої входили 42 депутати із навколишніх сіл та містечок (голова — С. С. Клочурак). Роль вищого виконавчого органу відігравала Головна управа, членами якої були Степан Клочурак (мол.), Дмитро Іванюк, Микола Сабадюк, Юрій Гафіяк, Степан Клочурак (старш.), Іван Ластовецький, Василь Климпуш, Іван-Марусяк-Кузьмич, Юрій Кабалюк, Іван Тимчук, Кирило Рищук, Степан Боднарюк (всього — 12 осіб)⁶¹². Було створено чотири секції (міністерства) та ряд підсекцій: господарську, дипломатичну, внутрішню, господарську, харчову та ін.⁶¹³. Працівники різних служб нових органів влади складали присягу на вірність Гуцульській республіці. Державною мовою стала українська⁶¹⁴. Прапор — блакитно-жовтий⁶¹⁵. В грошовому обігу допускались угорські крони та українські гривні⁶¹⁶.

Як згадував С. Клочурак, «у самому центрі Ясіні австро-угорське військо для своїх потреб збудувало просторий кінотеатр з великою залою... і чотирма побічними кімнатами. В цьому кінотеатрі мали своє приміщення не тільки команда Гуцульської народної оборони, але також ясінська Народна Рада. Там же відбувались різні збори й засідання». Цей будинок, за словами С. Клочурака, «був парламентом Гуцульської Республіки, де урядовав голова Української Ради і голови різних комісій»⁶¹⁷.

Лідерами Гуцульської республіки були С. Клочурак, Д. Нямещук (Німчук), три брати Климпуші (Дмитро, Іван, Василь)⁶¹⁸. Степан Степанович Клочурак народився 1895 р. у селі Ясіня. Навчався у Віденському університеті, здобув фах юриста. Ветеран Першої світової війни, офіцер австро-угорської армії. Після поразки Гуцульської республіки був командиром Закарпатської сотні УГА, лідером української фракції Аграрної партії Чехословаччини, редактором партійної газети «Земля і воля», міністром

Карпатської України. З 1939 р. — в еміграції. Опублікував книгу спогадів «До волі» про Гуцульську республіку (Нью-Йорк, 1978). Помер 1980 р.

На початку листопада 1918 р. в Ясіні було створено міліцію, основу якої становили 80 колишніх вояків. Її появі передував масовий грабунوک селян, що був вчинений 1 листопада 1918 р. вояками, які повертались із полону. Зі спогадів С. Ключурака довідуємось, що крім «служби на трьох станціях і утримування порядку в самому селі до обов'язків міліції входила охорона трьохсот голів худоби, залишених воєнним інтендантством, роззброєння дезертирів і бандитів тощо». Прикметно, що члени міліції в Ясіні склали присягу, написану парохом С. Бачинським. Попри те, що місцевий нотаріус і капітан поліції наполягали на присязі угорською мовою, однак місцеві міліціонери відмовилися і зробили це українською⁶¹⁹.

На початку 1919 р. у республіці вже існували загони Гуцульської народної оборони (сторожі⁶²⁰), які в січні-лютому 1919 р. нараховували 1100 осіб⁶²¹. Народна оборона виконувала жандармську та військову функції. Керівником її був С. Ключурак (син голови Народної Ради С. Ключурака). Особовий склад збройних сил склав присягу на вірність Гуцульській республіці. Угорський уряд, намагаючись втримати свою владу на цих територіях, вислав у район Ясіні значні військові сили. Під час боїв у районі Білина, Рахова, Великого Бичкова і Сигету угорські війська були розбиті військовими загонами Гуцульської республіки і частинами Української Галицької Армії, які прибули на допомогу закарпатським українцям⁶²².

Гуцульська республіка встановила відносини із ЗУНР, надіславши делегацію С. Ключурака (мол.) та І. Климпуша до прем'єр-міністра ЗУНР І. Голубовича. 3 січня 1919 р. представники республіки брали участь у засіданні Української Національної Ради ЗУНР у м. Станіслав⁶²³. 21 січня 1919 р. делегація Гуцульської республіки взяла участь у роботі Всекарпатського Конгресу (Собору Русинів)⁶²⁴.

У Гуцульській республіці розвивалися лісове господарство, торгівля із ЗУНР. В обмін на ліс, а також у кредит до Гуцульської республіки від ЗУНР надходили продукти, гас, сірники, книжки тощо. Найбіднішим мешканцям їх виділяли задарма. Було налагоджено щоденне залізничне сполучення із Коломиєю та Станіславом. У школах навчання велося рідною мовою, пенсіонери отримували пенсію⁶²⁵. Здійснювалася підготовка до реалізації аграрної реформи⁶²⁶. З перших днів діяльності органи нової влади велику увагу приділяли організації постачання населення продовольчими товарами, зокрема хлібом. Було взято під контроль усі запаси, розроблено план поповнення товарів, велася боротьба зі спекуляцією, проявами бандитизму⁶²⁷.

Харчова комісія провела облік продовольства, наявного в крамницях у межах республіки. Чималі виявлені «лишки» було роздано воєнним

інвалідам, вдовам, сиротам і найбільш бідним селянам. В Ясіні була створена громадська каса, кошти з якої надійшли на відновлення пошкоджених мостів і доріг, ремонт шкіл та на лісорозробку. Майже 400 голів худоби, залишених військовими в Ясіні, було безплатно роздано багатодітним родинам, вдовам, сиротам, военним інвалідам, а також тим селянам, у яких австро-угорські або російські війська в часи Першої світової війни реквізували худобу без компенсації. Тим селянам, чия нерухомість була пошкоджена бойовими діями, безкоштовно виділялися будматеріали для відбудови⁶²⁸.

Гуцульська республіка мала підтримку з боку ЗУНР. Із Коломиї та Станіслава до Ясіня надходило борошно, цукор, нафта та інші товари. Уряд Гуцульської республіки створив спеціальні робітничі загони, які відбудовували мости, налагоджували транспортний рух, зв'язок тощо. З настанням весни головну увагу було приділено проведенню весняних робіт на ланах, до яких залучалася і частина складу Народної оборони. З появу нових органів влади не випадали й такі питання, як організація охорони здоров'я, шкільництво, робота культосвітніх установ, які, зокрема, проводили агітацію за приєднання Закарпаття до України⁶²⁹.

Політична орієнтація республіки може бути кваліфікована як проукраїнська, соборницька. За словами Ю. Сливки, мета її керівництва — возз'єднання з Україною⁶³⁰. У зверненні Народної Ради до населення Гуцульської республіки зазначалося: *«Най живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ! Най живе і пишається наша велика одноцільна Українська Республіка!»*⁶³¹.

Наприкінці січня 1919 р. на територію Гуцульської республіки увійшли регулярні румунські війська. Переважаючи сили ворога розбили українські частини біля Сигету і поступово зайняли Великий Бичків, Луг, Хмелів. В інших місцевостях була відновлена угорська окупаційна влада. В районі Ясіні та навколишніх селах українські органи влади існували до червня 1919 р.⁶³²

10 вересня 1919 р. за умовами Сен-Жерменського договору територія Гуцульської республіки увійшла до складу Чехословаччини.

Західнолемківська республіка (інші назви: Руська народна республіка,

Лемкорусинська республіка, Флоринська республіка)

Республіка існувала упродовж 5 грудня 1918 — 12 березня 1920 рр. та охоплювала територію Західної і частину Центральної Лемківщини. Її столицею було село Флоринка Грибівського повіту Краківського воєводства (нині — Новосондецький повіт Малопольське воєводство, Польща). Політична орієнтація республіки: проросійського спрямування.

Протягом листопада 1918 р. у повітах, де переважало лемківське населення, утворилися крайові Руські Ради, представники яких на вічі у селі Флоринка 5 грудня 1918 р. оголосили про своє об'єднання у межах Західнолемківської республіки. Віче також заявило, що «русский народ, заселяющий область Галичины до Сяна, Дунайца и Попрада, южные склоны Карпат в Венгрии и Буковину на север от Серета выражает торжественную свою волю присоединиться к общему русскому политическому организму и протестует против сращения Поляков и Мадьяр к названным территориям або частям тыж же»⁶³³.

Віче Руської республіки ухвалило створити тимчасовий уряд у складі Ярослава Качмарчика (президент республіки, діяч русофільської орієнтації), Дмитра Хиляка (священник, міністр внутрішніх справ) та Миколи Громосняка (міністр сільського господарства). Прийнято державні символи: зелено-жовто-блакитний прапор; печатку з написом «Руська народна Республіка»⁶³⁴. Міністром закордонних справ республіки став священник Василь-Стефан Курило.

Президент Західнолемківської республіки Ярослав Качмарчик народився 1885 р. у лемківському селі Більцарева (нині — Польща) у родині священника. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. В роки Першої світової війни воював у австро-угорській армії. Належав до москвофільського руху. Після поразки Західнолемківської республіки був заарештований польськими властями. Під час судового процесу над керівниками Західнолемківської республіки заявив, що Лемківщина є споконвічно складова частина Східної Галичини; польська влада на Лемківщині є тимчасовим військовим окупантом; кожний народ відповідно до 14 пунктів В. Вільсона вправі бути суверенним і незалежним; остаточне рішення про долю Лемківщини і Східної Галичини має вирішити Мирна Конференція у Парижі⁶³⁵. Суд виправдав Я. Качмарчика, який впродовж наступних двадцяти років займався адвокатською діяльністю в Польщі. Помер 1944 р.

Руський уряд Західнолемківської республіки керував усім москвофільським політичним рухом на Лемківщині та видавав розпорядження окремим «Руським радам». Після різних спроб одержати визнання своєї діяльності від польських властей, «Руська рада» налагодила зв'язки з представниками Пряшівської Народної Ради. 21 грудня 1918 р. відбувся спільний з'їзд в Кошицях, на якому делегати домовилися про злиття обох рад в єдиний орган — Карпаторуську народну раду з осідком у Пряшеві⁶³⁶.

«Карпаторуською Народною Радою з осідком у Пряшеві», в складі якої діяли делегати від Західнолемківської республіки, було ухвалено текст Меморандуму, в якому, окрім іншого, проголошувалося: «Повністію

надіємося, що Державна Русь в цю важливу хвилину залишиться вірною своїм словам та нагадає своїм союзникам про подію, що відбулася в Петрограді. В іншому разі може повторитися історія з українським Лже-П'ємонт в Бересті Литовському. Ми з свого боку рахуємося з цим урочистим приєднанням як з фактом, що вже відбувся і, вбачаючи в ньому здійснення наших віковичних стримів, відчуваємо й усвідомлюємо себе вже з того часу громадянами єдиної великої Російської держави, не визнаємо на нашій землі ніякої мадярської, польської, габсбурзько-української й взагалі якої б то не було чужої власти»⁶³⁷.

У березні 1920 р. у Флоринці провід цієї державно-політичної структури створив Верховний Лемківський Союз Русі у складі 26 осіб, очолюваний парохом села Чорне о. Михайлом Юрчакевичем, обрав його уряд — Виконавчий комітет з п'яти осіб під керівництвом президента Ярослава Качмарчика.

З огляду на зміну політичної ситуації в Росії, уряд Західнолемківської республіки змінив концепцію, визначивши своєю новою метою об'єднання північної Лемківщини разом із Пряшівщиною в єдину автономну республіку (Карпаторуську Народну Раду) та, зрештою, входження останньої до складу Чехословаччини. Натхненником цієї ідеї був москвофільський діяч, доктор Антоній Бескид. Задля її реалізації у Празі проведено низку заходів, заплановано зустріч з першим президентом Чехословацької Республіки Томашем Масариком. Ці плани спричинили негативну реакцію польської влади⁶³⁸.

Про створення або намір створення силових структур у Західнолемківській республіці відомостей немає.

12 березня 1920 р. польські війська зайняли територію Лемкорусинської республіки. Її лідери були заарештовані й 10 червня 1921 р. постали перед польським судом, який виніс їм виправдальний вирок.

Західнолемківська республіка проіснувала на рік довше, ніж Східнолемківська не в останню чергу тому, що виступала проти об'єднання із Західноукраїнською Народною Республікою і була спрямована на сепарацію від українського соборницького руху, а тому виконувала корисну для польської адміністрації функцію — протиставлення українському визвольному руху на Лемківщині.

Маковицька республіка

Маковицька республіка, що існувала в листопаді 1918 р., стала частиною державотворчих змагань закарпатських лемків, зокрема на Пряшівщині, яка перебувала на той час під владою Угорщини. Її центром стало містечко Свидник (нині — у Свидницький округ Пряшівський край, Словаччина). Політична орієнтація республіки: проросійського спрямування.

Появі Маковицької республіки передував Всенародний [прим.: читай — вселемківський] з'їзд 8 листопада 1918 р. у м. Стара Любовня (нині — Словаччина). На ньому було створено Русинську народну раду, яка від імені закарпатських лемків мала розпочати переговори про входження до складу Росії. За інформацією І. Шлепецького, автора статті про лемківський з'їзд у Старій Любовні, його учасники заявили: «Хочемо до своїх кровних братів!», «Хочемо до єдиної Русі!», «Хочемо до України!»⁶³⁹. Беручи до уваги, що політична платформа Маковицької республіки відповідала загальній тенденції, то можемо припустити, що вона також ґрунтувалася на засадах москвофільства. І. Шлепецький зазначає: «Направду, ніт сомніння в том, што Маковицький Народный Совет розділяв точку зріння старолубовнянського всенародного съїзда; його постановление о воссоединении Закарпатъа с Россіей вошло в программу діяльности того совѣта»⁶⁴⁰.

У листопаді 1918 р. у Свиднику було створено Лемківську Народну Раду, головою якої став учитель Іван Поливка (1866—1930). На деякий час Народна Рада зосередила у своїх руках всю адміністративну і поліцейську владу в краї⁶⁴¹. Народна Рада сформувала власні загони міліції, основою яких стали колишні вихованці товариства «Союз молоді», створеного І Поливкою у Свиднику⁶⁴². За словами І. Шлепецького, в народі місцева міліція одержала назву «Червона гвардія Маковиці»⁶⁴³. Народна Рада звільнила відкликання обов'язків угорських урядників і поліцію, передавши управління місцевим русинам.

Краєзнавець С. Пап зазначає, що свою назву Маковицька республіка одержала тому, що об'єднувала всіх лемків у межах Маковицької домінії XVIII ст., до якої входили сучасні Бардіївський, Свидницький, Стропківський та Гиральтівський райони Словаччини⁶⁴⁴.

Втім політична активність закарпатських лемків швидко зійшла нанівець. В кінці листопада — грудні 1918 р. Пряшівщину зайняли чехословацькі війська. Створена в Старій Любовні Русинська Народна Рада так жодного разу й не зібралася⁶⁴⁵. Лідера Маковицької республіки І. Поливку було заарештовано й допитано, але згодом звільнено з-під варті.

Печеніжинська республіка

За даними В. Грабовецького, Печеніжинська республіка існувала протягом листопада 1918 — січня 1919 рр.⁶⁴⁶. Натомість поручник УГА М. Урбанович у своїх мемуарах називає кінець травня 1919 — кінець серпня 1919 р.⁶⁴⁷. Політична орієнтація республіки: проукраїнського спрямування.

Влада республіки поширювалася на містечка Печеніжин і Яблонів; села Акшешори, Баня, Березів, Березів вижний, Березів нижний, Березів

середини, Космач, Ключів великий, Ключів малий, Княздвір, Ковалівка, Люча, Лючки, Марківка, Мишин, Молодятин, Рунгури, Слобода Рунгурська, Стопчатів, Текуча і Уторопи⁶⁴⁸. За інформацією М. Геніка-Березовського, влада Печеніжинського повітового комісаріату поширювалася на два міста і двадцять сільських громад⁶⁴⁹. Столицею республіки стало село Печеніжин (нині — смт. Печеніжин Коломийський район Івано-Франківська область). Наприкінці травня 1919 р. в ньому, за відомостями М. Геніка-Березовського, нараховувалося 7000 жителів, з яких 300 були поляками, 200 — євреями, а решта — українцями⁶⁵⁰.

Поручник УГА Микола Урбанович у спогадах «Печеніжинська республіка, або нічий край» описує ситуацію, яку він застав у Печеніжині, куди наприкінці травня 1919 р. повернувся після лікування. За його словами, «в містечку Печеніжин я застав вже зі старшин ГА сотника Іллю Бодрука, чет. Миколу Лютого (мої шкільні товариші) і хор. Степана Юринця. Застав я тут також і односельчанина, старосту Михайла Геніка-Березовського, який сповняв ще за Австрії обов'язки повітового судді. Зі згаданими старшинами ГА ми вирішили створити управу міста. Румуни нам не робили жодних перешкод, бо знали, що тут панує повний спокій і взірцевий лад. Оце й була Печеніжинська Республіка, яка проіснувала три місяці. Справді, жодного проголошення тієї «Республіки» не було, бо й не було потреби на те, але через той час на будинку Стаційної Команди повівав наш синьо-жовтий прапор»⁶⁵¹.

Після прибуття 21 листопада 1918 р. до Печеніжина М. Геніка-Березовського в повіті відбулася реорганізація влади. «Я, — пише М. Генік-Березовський, — перебрав від Пенчаковського [*прим.: Людвік Пенчаковський — колишній податковий урядник у Печеніжинському повіті*] уряд повітового державного комісара. Як канцелярійних урядовців комсаріату я застав Олександра Козловського, поляка, Лівшеса Авнера, жида, панну Пенчаковську і ще одну дівчину, теж українку, та возного, українця. Як повітовий лікар працював доктор Олександр Вінценз, поляк. Шкільним інспектором був Шпаковський, українець, як податковий інспектор Скшиделка, поляк. Начальником суду був українець Мацкевич, з ним працювали Теодор Коржинвський, українець і Володимир Вереш, поляк. Начальником повітового надлісництва був інженер Лев Мартинець, українець. Повітовим командантом печеніжинської станиці був Микола Кокоцький, оба колишні австрійські жандарми. Нотарем був поляк Олександр Отаман»⁶⁵².

Урядовців-поляків було збережено на їхніх посадах «з konieczności, бо не було українців, щоб їх заступити, а вони виконували свої обов'язки солідно і поводитися спокійно»⁶⁵³.

М. Урбанович так описує стан справ у Печеніжинському повіті в травні 1919 р.: «Повітовим комісарем був Михайло Березовський, його заступником поляк Козловський і жид, прізвище якого я призабув. Стаційним командантом був пор. Микола Урбанович, його заступниками, вірні побратими по зброї, були чет. Микола Лютий і хор. Степан Юринець. Сот. Ілля Бодрук, як военний інвалід, перебував в селі Березові вижнім і час від часу заходив до Стаційної Команди з дорадчим голосом.

В містечку Яблонів урядовав суддя Сікорський, який перед приходом поляків, виїхав з нами на Україну і там, в Чотирикутнику Смерти, помер на тиф. Йому допомагав підхор. Юліан Козак, аптикар Мельник і булавний Грицай — командант жандармерії. В нашій Стаційній Команді було ще кілька підстарший. Були це дисципліновані і обов'язкові українські вояки»⁶⁵⁴. Комендантами міліції (у М. Геніка-Березовського — поліції⁶⁵⁵) були Андрій Горук і Василь Майданський⁶⁵⁶. Прикметно, що до неї могли вступити лише українці⁶⁵⁷.

Лідер Печеніжинської республіки М. Генік-Березовський народився 1879 р. у с. Березів Вижний (нині — Косівський район Івано-Франківська область). У 1906 р. закінчив Карлів університет у Празі, працював суддею та адвокатом на Косівщині, Коломийщині, Жидачівщині. У роки Першої світової війни воював у австро-угорській армії, здобув чин офіцера. 21 листопада 1918 р. наказом Коломийської Окружної Військової Команди був скерований комісаром до Печеніжина. За словами М. Геніка-Березовського, він знав Печеніжинський повіт, а населення знало його⁶⁵⁸. 1944 р. емігрував до Канади. Помер 1959 р.

В. Грабовецький пише про те, що в кінці квітня 1919 р., коли Печеніжином прокотилися чутки про те, що «румуні хочуть зайняти край»⁶⁵⁹, в одній із селянських хат відбулася нарада Печеніжинського уряду, за підсумками якої для відсічі нападникам було нашвидкуруч сформовано сили самооборони республіки чисельністю 200 осіб. Поява наступного дня румунського загону на околицях Печеніжина була зустрита пострілами, що змусило останніх відступити до Коломиї⁶⁶⁰.

За словами М. Геніка-Березовського, «хоч то був час переходовий і военний, мені вдалося повести справи так, що не було поважних непорозумінь, ані з населенням, ані з іншими властями, але немаловажне значення мало те, що терен і обставина були мені добре знані»⁶⁶¹.

З мемуарів М. Урбановича довідуємось про те, що «населення Республіки ходило свобідно по селах і навіть до Коломиї без жодних перепусток. Вистарчали старі виказки нашої, або ще й австрійської влади. По селах осталися наші станиці жандармерії. Вони пильнували порядку, а ми перевіряли лише їх працю. Мені самому довелося кілька разів побувати

в Коломії для перев'язання моїх поранень в однострою старшини, але при переїзді до міста ані в часі побуту в ньому не було жадних клопотів зі сторони румунів». Вони цікавилися своїми військовими справами, бо наше населення нігде не виступало проти румунської окупації»⁶⁶².

Представник Печеніжинської республіки Г. Дувірак брав участь у роботі Української Національної Ради ЗУНР, а також був зв'язковим між Печеніжином, Коломиєю і Станіславовом.

24 травня 1919 р. між українським та польським населенням Печеніжина виник конфлікт. До приміщення повітового комісаріату з'явилося близько двадцяти польських представників, серед яких були Данелец (староста Печеніжина за австрійських часів) і Закжевський (начальник місцевої експозитури відбудови). Делегація заявила М. Ґенику-Березовському про те, що в Коломії українська влада впала і її перебрати поляки, а тому в Печеніжині вони теж вимагають передачі влади і визнання Данелеца повітовим старою.

На це І. Візерканюк висловив незгоду української сторони, мовляв, у Печеніжині польських військ немає, тому поляки перебрати владу теж не можуть. Під час дебатів сторони дійшли згоди про утворення «тріумвірату» у складі М. Ґеника-Березовського, Данелеца і єврея-адвоката Бартфельда. До складу жандармерії мали увійти увійти як українці, так і поляки з євреями. Командатом жандармерії було призначено поляка Пилипа Гоцці — колишнього вахмістра, повітового команданта австрійської жандармерії в Печеніжині⁶⁶³.

В. Грабовецький в «Історії Печеніжина» писав, що до Печеніжина на свято Водохреща в січні 1919 р. з Коломії була запрошена сотня УГА, яка «з крісів трічі салютувала наприкінці відправи під час співу хору «Вже воскресла Україна»⁶⁶⁴. Це дозволяє прийти до висновку щодо проукраїнської налаштованості Печеніжинської республіки. Вдочас, за словами М. Урбановича, «наше населення нігде не виступало проти румунської окупації»⁶⁶⁵.

Наприкінці травня 1919 р. М. Ґеник-Березовський став свідком того, як селяни Печеніжина «поодинокі і групами з кісами в руках йшли у східному напрямі» в бік Коломії. Від них він довідався, що «коломийські озброєні банди задумують напасти на Печеніжин і перебрати владу. Щоб цього не допустити селяни йдуть на Пасовище (горбок між Печеніжином і Соповом, через який іде дорога з Коломії до Печеніжина), щоб горбок обсадити і не допустити банди до Печеніжина. Регулярним військовим частинам, польським чи румунським, вони не будуть ставити опору»⁶⁶⁶. Однак, щоб унеможливити прихід до Печеніжина бронепотяга з Коломії, поблизу села Сопів було знищено частину залізничних колій.

Через три дні після вицезгаданих подій до Печеніжинського повіту підійшли румунські війська. Між печеніжинцями і румунами відбулися переговори, що завершилося мирним переходом влади в краї до останніх⁶⁶⁷.

За словами М. Геніка-Березовського, «ці три дні були дуже важкі. На Пасовищі могло дійти до поважного удару, якби поляки з Коломиї пробували ввійти до Печеніжина; у Печеніжині теж могло дійти до кривавих сутичок між українцями та поляками. На щастя все пройшло спокійно. Потім говорили, що Печеніжинський повіт становив у тому часі самостійну, незалежну українську республіку. По двох тижнях — в половині червня 1919 р. приїхала до Печеніжина, як залога, румунська ескадрона кінноти; її очолював надпоручник. Він залишив мене в уряді як повітового державного комісара (по-румунськи «префект») і надалі»⁶⁶⁸.

«Наша Печеніжинська Республіка, — пише М. Урбанович, — закінчила своє тримісячне спокійне життя. Дня 28-го серпня 1919 р., ми з сот. Бодруком, чет. Лютим, суддею Сікорським, бул. Петром Ковалишином і з другими виздоровцями коломиїських лікарень, опустили Коломию. Румуни дали нам вільний поїзд і не робили жадних труднощів у переїзді, не переводили жадних ревізій наших клунків і не вимагали будьяких документів. Через Чернівці прибули ми до міста Хотин над Дністром. Тут біля Жванця переправився пороном через Дністер. За Дністром заопікувалася нами вже наша влада і ми прибули до Кам'янця»⁶⁶⁹.

Східнолемківська республіка (інші назви: Команецька республіка, Вислоцька республіка, Команчанська республіка)

Республіка існувала впродовж 4 листопада 1918 — 23/24 січня 1919 рр. Її територія охоплювала Східну Лемківщину: зокрема, села Вислок, Команча, Полави, Поляни Суровичні, Дарів, Щавне, Прибишів, Репедь, Лупків, Должиця, Чистогорб, Явірник, Радошиці, Ославиця, Лукове, Зубенське, Смільник, Миків, Душатин, Прелуки, Тісна та інші⁶⁷⁰. Столицею Східнолемківської республіки було село Вислок Великий (нині — Сяноцький повіт Підкарпатське воєводство, Польща). Політична орієнтація республіки: проукраїнського спрямування.

Під впливом зростання українських національних настроїв 3 листопада 1918 р. із ініціативи священників Пантелеймона Шпильки і Михайла Теслі, а також учителя Г. Судомира було негайно скликано зібрання селян із Вислока Великого Сяноцького повіту⁶⁷¹. Про свій виступ на зборах П. Шпилька згадував: «На тому зібранні я зачитав згадану прокламацію (прим.: прокламацію створення ЗУНР) і сказав присутнім, що в такому

важному та вирішальному моменті не можемо сидіти з заложенними руками, бути байдужими та вижидати, що далі буде, але ми всі мусимо ділом, активно прилучитися до творення нашої держави, свою сторону ми мусимо боронити, бо поляки також проголосили свою республіку з претензіями на наші українські землі. Далі порадив я вислати зараз таки ввечорі посланців по всіх навколишніх селах із запрошенням, щоб кожна громада вислала своїх представників, по одному, чи по двох, на нараду, яка мала відбутися на другий день вполудні у Вислоці Нижньому в школі. Пропозицію мою прийнято»⁶⁷².

4 листопада 1918 р. у Вислоку Нижньому було скликано збори представників сусідніх лемківських громад. На збори прибуло 70 делегатів із 30 навколишніх сіл. На них було зачитано відозву-прокламацію Української Національної Ради у Львові й винесено пропозицію про організацію Сяноцької повітової української Ради у Вислоку Великим, яка була прийнята одногосно⁶⁷³.

Делегати прийняли ухвалу, якою запропонували:

«1. Утворити Повітову Українську Національну Раду та Повітовий Комісаріат з осідком у селі Вислок Вижній (оскільки у Сяніку було розташоване польське військо); 2. Членами Повітової Української Національної Ради визнати всіх присутніх делегатів; 3. Сформувати Головну Управу Повітової Української Національної Ради, призначивши її головою о. Пантелеймона Шпильку; 4. Головою Повітового Комісаріату призначити Григорія Судомира, вчителя з Вислоку Вижнього; 5. Зобов'язати голову Повітового Комісаріату у стислий термін створити суд, фінансово-податкову, митну, освітню та ін. управи, їх майбутніх працівників записати на вірність Українській Державі; 6. Для збереження спокою, належного ладу і безпеки у всіх селах створити загони озброєної міліції; 7. Повітовим командантом міліції призначити колишнього австрійського фельдфебеля Андрія Кира, господаря і купця з Команчі; 8. Повітова Національна Рада скликає обов'язкові щотижневі збори; 9. У всіх селах навчання в школах здійснювати українською мовою; 10. Визначити вигляд і зміст печатки; 11. Всі судові і побутові справи полагоджувати тільки в своїх новостворених урядах»⁶⁷⁴.

У східних лемківських громадах населення з піднесенням сприйняло та підтримало ідеї своїх провідників. Унаслідок цього було засновано Повітову Українську Національну Раду для Сяноцького повіту з центром у селі Вислок Великий. Рада мала збиратися щотижня. Головою Ради було обрано о. Пантелеймона Шпильку, а вчителя Г. Судомира призначили керівником Українського Повітового Комісаріату⁶⁷⁵. До складу виконавчого органу увійшли Теодор Шпилька, Гриць Судомир, суддя Іван Куціла, Андрій Кира, колишній австрійський фельдфебель, був призначений повітовим

комендантом міліції⁶⁷⁶. Цей осередок національно-визвольного руху одержав назву Східнолемківської або Вислоцької республіки.

Східнолемківська республіка мала власну печатку. Вона не мала гербу, але містила напис «Комісаріат повіта Сяніцького у Вислоці Великій». За словами П. Шпильки, «тією печаткою печатано всякі розпорядки Комісаріату та різні довідки, які він видавав»⁶⁷⁷.

Лідером республіки був Пантелеймон Шпилька (1883—1950) — греко-католицький священник, який на момент її проголошення був парохом села Вислок Вишній (Вислік Горішній). Після поразки Східнолемківської республіки йому вдалося уникнути смерті, або арешту, емігрувавши спочатку до Угорщини, а потім — до Німеччини та Канади.

Східнолемківська республіка не мала військових формувань, однак було створено міліцію (жандармерію?) з колишніх старшин чисельністю до 1 тис. осіб. На залізничній ділянці Лупки-Загір'я діяв імпровізований бронепотяг⁶⁷⁸.

П. Шпилька відзначав у своїх спогадах, що міліцію в республіці було створено з метою «утримання спокою, ладу та порядку... Польських легіонерів, що з Сянока та Загір'я зачали нападати на українські села, села мали відбивати. Діялось це так, що міліція, яка була завжди наготові, в випадках грозячого нападу алярмувала ціле село та давала знати про це на сусідні села, щоб ішли з допомогою»⁶⁷⁹.

Лідер Східнолемківської республіки ґрунтовно охарактеризував військові труднощі, яких зазнавав цей край: «Згодом виникла конечна потреба постаратися про старшин з метою зорганізування протипольського фронту для оборони границь Української Держави, бо ця частина її, Лемковина, була найдалі на захід висунена. Треба було теж використати запал людей до самооборони. Повставали різні пляни щодо організації цієї військової оборони. Мої парохіяни, Вислічани, а зокрема бувший австрійський цугсфірер Конрад з Вислока, намічували щось у роді загального ополчення, тільки плян його реалізації був трохи дивовижний, дуже примітивний, пригадував дещо відоме з польських історичних часів «посполіте рушене».

Вислічани проектували зібрати наперед людей — хлопів зі свого села, рушити з цією «армією» на різні села в горах та напридорожні, що лежать на шляху до Сянока, по дорозівиганяти чоловіків зі сіл та зібравши в цей спосіб кілька соток, чи навіть тисячів людей, заатакувати місто Сянік з метою зайняти його силою та вигнати поляків, які там загніздилися і звідтам чинили збройні напади на наші лемківські села, рабуючи майно селян, вбиваючи населення та підпалюючи забудовання. Вислічани говорили, що хто не пристане до їх відділу, того спалять. Сянік — думали легко та скоро захопити, говорили бо, що поляків там дуже мало і вони живуть у постійному страху перед українським наступом»⁶⁸⁰.

На керівника комісаріату був покладений обов'язок створення по селах громадських рад, які присягали на вірність ЗУНР. Повітові ради займалися організацією українських шкіл. Суддя Іван Куцїла полагав, що усі судові справи від імені ЗУНР. З метою запобігання непорозумін'ям було вирішено, щоб громади надавали всіляку допомогу демобілізованим з армії, які верталися на батьківщину. Усі невідкладні справи вирішувалися власними органами влади Вислоцької республіки⁶⁸¹.

23 січня 1919 р. польські війська захопили Вислок Великий, а наступного дня ввійшли до села Команча, де відбулася збройна сутичка, жертвами якої стало кілька місцевих міліціантів. Це поклало край Східнолемківській республіці. За таких обставин П. Шпилька був вимушений виїхати до села Габура на Пряшівщині. Польська адміністрація вимагала видачі лідера колишньої республіки — живого, чи мертвого — за винагороду 5 тис. австрійських крон як «небезпечного більшовика»⁶⁸².

П. Шпильки у своїх спогадах наголошував на доречності вживання поняття «Лемківська республіка» на позначення організації, що утворилася у Вислоці Великій: *«Наша повітова влада та її територія, не маючи безпосереднього зв'язку з Центральним Урядом ЗУНР, ані з українською армією та не дістаючи від них ніякої допомоги, все ж таки встоялася самостійно, суверенно, майже 3 місяці з власними силами, обороняючи свої кордони проти нападів польських боївків та військових частин з Сянока»*⁶⁸³.

Хотинська республіка

Республіка існувала впродовж 23 січня — 1 лютого 1919 р. на території Хотинського, Бельцького та Сороцького повітів. Вона постала внаслідок Хотинського повстання 23—31 січня 1919 р., спрямованого проти румунської окупації Північної Буковини та Бессарабії. У момент найвищого піднесення влада Хотинської Директорії поширювалася на понад 100 сіл і містечок краю⁶⁸⁴. Політична орієнтація республіки: проукраїнського спрямування.

Наприкінці 1918 р. було створено Бессарабський Національний Союз, метою якого було визволення Бессарабії від румунської окупації. 5 січня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулося його засідання, на якому було обрано директорію — керівний орган майбутнього повстання.

До складу Хотинської Директорії увійшли 5 осіб: співчуваючі есерам І. Лісун (голова), Є. Лисак, безпартійні Л. Токан (секретар), І. Дунгер та М. Мотрюк. Історики О. Кучик та В. Кройтор вказали на важливу деталь. За їх словами, склад Директорії був нестабільним, а політичні погляди її членів різнилися: І. Дунгер прагнув створення незалежної Бессарабської Народно-Демократичної Республіки, натомість І. Лісун та

Є. Лисак виступали за утворення Народно-Демократичної республіки Малої Буковини, яка б на автономних засадах входила до складу УНР. Ймовірно, керівництво Хотинської Директорії розраховувало на неофіційну допомогу з боку УНР. На користь цього свідчить той факт, що її голова І. Ліскун влітку 1917 р. був скерований до Бессарабії як урядовий комісар Української Центральної Ради⁶⁸⁵. Забігаючи наперед, зауважимо, що Директорія УНР, остерігаючись війни з Румунією, офіційно не підтримала Хотинську республіку.

19 січня 1919 р. відбулися виступи загонів Г. Барбуца й А. Старова, яким за підтримки місцевого молдавського населення вдалося зайняти значну частину Сороцького повіту. 23 січня антирумунське повстання спалахнуло в самому Хотині, який до ранку опинився в руках Директорії. Частину румунських військ було розбито, а генерала С. Поеташа страчено.

Про розмах Хотинського повстання свідчить повідомлення румунського офіцера Н. Маноліу: «Цілі села на березі Дністра в напрямку до Хотина повстали проти румунської армії. Наша армія слабка, розтягнута по великих ділянках, не змогла перегородити шлях цим ордам і зупинити повстання, в результаті чого була змушена відступати, щоб зібратися з силами». Особливо вразила військового «раптовість, з якою нас атакували зовнішні вороги і повсталі русинські селяни бессарабського берега, які були підготовлені заздалегідь декількома агітаторами-підбурювачами і керівниками, які були між собою пов'язані»⁶⁸⁶.

Директорія Хотинської республіки оголосила мобілізацію до Бессарабської народної армії, видала накази про охорону порядку та запобігання мародерству, запровадила відповідальність за опір антирумунській агітації й боротьбі. Відбулася реорганізація збройних сил республіки. Так, утворилися Анадольський, Данківецький і Рукшинський піхотні полки, кавалерійський ескадрон та артилерійський дивізіон⁶⁸⁷. Військовим комісаром Бессарабської народної армії, за даними краєзнавця, М. Шундрія, став І. Дунгер, а начальником штабу — Філіпчук⁶⁸⁸.

Оговтавшись від несподіваного повстання, румунський уряд, який перед цим здобув підтримку Антанти, наприкінці січня 1919 р. стягнув до Хотинського і Сороцького повітів 1-й прикордонний полк, 1-шу кавалерійську дивізію, 8-му та 9-ту піхотні дивізії. Під час безперервних боїв рештки військ Хотинської республіки 1 лютого залишили Хотин та разом із кількома тисячами біженців перейшли Дністер. Г. Барбуца, його перший заступник Рудь, командири Сирбу, Просвірін, Філюк були заарештовані військами УНР. Г. Барбуца згодом було розстріляно. Під час каральних акцій, проведених румунською адміністрацією, було страчено 15 тис. мешканців Хотинського і Сороцького повітів.

ВИСНОВКИ

Українська революція 1917–1921 рр. — багатовимірне, цілісне історичне та соціокультурне явище. На наше обґрунтоване переконання, з-поміж усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917–1921 рр. було селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції, про розгортання у період Української революції 1917–1921 рр. власне селянської революції. Водночас це не суперечить тому, що Українська революція 1917–1921 рр. — національно-демократична. Революційна активність селянства у роки Української революції 1917–1921 рр. кардинально дисонувала з тими враженнями та уявленнями про селянство, що домінували у тогочасному інтелектуальному просторі. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції — національно-демократичні, соціальні, політичні тощо.

Феноменом селянської революції, розпочатої селянами Полтавської й Харківської губерній у 1902 р., стали селянські республіки. Є достатньо підстав розуміти їх як соціокультурне, цілісне історичне явище, що у своїй еволюції пройшло два етапи: перший — 1905–1907 рр., другий — періоду Української революції 1917–1921 рр. За своєю сутністю селянські республіки — форма суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа. Селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала ряд принципових і класичних ознак, властивих таким формам утворень. Ними насамперед були такі: антитеза єдиновладдю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Залежно від ступеню організованості перелік міг різнитися, як і якість цих критеріїв. Попри трансформації в еволюції селянських республік 1905–1907 рр. і 1917–1921 рр., спільним було джерело влади у цих утвореннях — селянство. На обох етапах розвитку селянських республік вони були формою виявлення селянської революційності, суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства, уособлювали спільні селянські цінності та ідеали, відображали політичну культуру і політичну програму селян. Їх виникнення, недовготривале існування, унікальна роль у революційних процесах початку XX ст. переконливо засвідчили появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії — селянина.

До селянських республік 1905–1907 рр. належать: **Висунська** (кінець листопада 1905 р. – початок січня 1906 р., центр – село Висунськ Херсонського повіту Херсонської губернії, нині – Березнегуватського району Миколаївської області); **Комратська** (6–10 січня 1906 р., центр – село Комрат Бендерського повіту Бессарабської губернії, нині – м. Комрат Комратського округу, Молдова); **Рокитнянська** (середина жовтня – кінець листопада 1905 р., центр – містечко Рокитна Васильківського повіту Київської губернії, нині – смт. в Рокитнянському районі Київської області); **Сорочинська** (25 листопада – 19 грудня 1905 р., центр – село Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії, нині – Миргородського району Полтавської області); **Сумська республіка** (листопад – грудень 1905 р., охоплювала Сумський повіт Харківської губернії), **Яструбинська** (24 жовтня 1905 р. – 3 січня 1906 р., центр – с. Яструбине Сумського повіту Харківської губернії, нині – Сумського району Сумської області).

У період Української революції 1917–1921 рр. на території Правобережжя, Лівобережжя та Півдня України існували такі республіки: **Баштанська** (16 вересня – 12 листопада 1919 р., центр – с. Полтавка [з 1928 р. – Баштанка] Полтавської волості Херсонського повіту Херсонської губернії, нині – місто Баштанка Баштанського району Миколаївської області); **Вахнівська** (бл. 26–31 липня 1919 р., центр – с. Вахнівка волость Бердичівського повіту Київської губернії, нині – Липовецького району Вінницької області); **Висунська** (25 вересня – 20/21 листопада 1919 р., центр – с. Висунськ Херсонського повіту Херсонської губернії, нині – Березнегуватського району Миколаївської області); **Вільна територія/Вільний район/Махновія/Гуляйпільська республіка** (листопад 1918 р. – серпень 1921 р., центр – с. Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії, нині – місто в Гуляйпільському районі Запорізької області); **Врадіївська** (червень – липень 1919 р., центр – с. Велика Врадіївка Балтського повіту Подільської губернії, нині – Врадіївського району Миколаївської області); **Глухівська** (1919–1921 рр., Тулиголівська, Ярославська, Локоцька, Есманська і Холопківська волості Чернігівської губернії; нині – частина Глухівського та Кroleвецького районів Сумської області); **Дерманська** (грудень 1918 р., центр – с. Дермань Дубенського повіту Волинської губернії, нині – Здолбунівського району Рівненської області); **Зазим'янська** (26 квітня – 11 травня 1920 р., центр – село Зазим'я Остерського повіту Чернігівської губернії, нині – Броварського району Київської області); **Колосівська** (3 січня – кінець лютого 1919 р., центр – с. Колосівка та однойменна залізнична станція, нині – у Веселівському районі Миколаївської області); **Летичівська**

(10 листопада 1918 р. — 7 лютого 1919 р., центр — с. Голосківка та містечко Летичів Летичівського повіту Подільської губернії, нині — Летичівського району Хмельницької області); **Медвинська** (квітень — травень 1919 р. [перша республіка], 19 серпня — 13/14 жовтня 1920 р. [друга республіка], центр — с. Медвин Канівського повіту Київської губернії, нині — Богуславського району Київської області); **Мліївська** (кінець 1920 р. — кінець 1921 р., центр — с. Мліїв Черкаського повіту Київської губернії, нині — Городищенського району Черкаської області); **Пашківська/Пашковецька** (21 вересня — 24 грудня 1919 р., центр — с. Пашківці Проскурівського повіту Подільської губернії, нині — Хмельницького району Хмельницької області); **Пригоринська** (кінець 1918 р. — не пізніше квітня 1919 р., центр — містечко Дубровиця Рівненського повіту Волинської губернії, нині — райцентр Дубровицького району Рівненської області); **Прилуцька** (бл. 26 — 31 липня 1919 р., центр — Прилуцький повіт Полтавської губернії); **Республіка Чорного Лісу** (1919 — 1922 рр., центр — с. Цвітне Чигиринського повіту Київської губернії, нині — Олександрівського району Кіровоградської області); **Спичинська** (бл. 26 — 31 липня 1919 р., центр — с. Спичинці Сквирського повіту Київської губернії, нині — Погребищенського району Вінницької області); **Холодноярська** (травень 1919 — осінь 1922 рр., центр — Мотронинський Свято-Троїцький монастир, лісове урочище «Холодний Яр»); **Чигиринська** (25 січня 1919 р. — березень 1920 р., центр — м. Чигирин та с. Суботів Чигиринського повіту Київської губернії, нині — Чигиринського району Черкаської області); **Ямпільська** (28 січня 1919 р. — листопад 1920 р., центр — містечко Ямпіль Ямпільського повіту Подільської губернії, нині — райцентр Ямпільського району Вінницької області).

На західноукраїнських землях у період Української революції 1917–1921 рр. існувало 7 селянських республік: **Бойківська** (21–26 серпня 1920 р., центр — с. Опорець Сколівського повіту Станіславського воєводства, нині — Сколівського району Львівської області); **Гуцульська** (8 січня — 11 червня 1919 р., центр — с. Ясіня, нині — смт. Ясіня Рахівського району Закарпатської області); **Західнолемківська/Руська народна республіка/Флоринська республіка** (5 грудня 1918 р. — 12 березня 1920 р., центр — с. Флоринка Грибівського повіту Краківського воєводства, нині — Новосондецького повіту Малопольського воєводства, Польща); **Маковицька** (листопад 1918 р., центр — містечко Свидник, нині — у Свидницькому окрузі Пряшівського краю, Словаччина); **Печеніжинська** (листопад 1918 р. — серпень 1919 р., центр — с. Печеніжин, нині — смт. Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської області); **Східнолемківська/Вислоцька/Команчанська** (4 листопада 1918 р. —

23/24 січня 1919 р., центр — с. Вислок Великий, нині — Сяноцького повіту Підкарпатського воеводства, Польща); **Хотинська** (23 січня — 1 лютого 1919 р., м. Хотин, нині — Хотинський район Чернівецької області).

Типовими рисами більшості селянських республік стали такі: фактична непідконтрольність та незалежність від офіційної адміністрації; наявність керівника, або групи лідерів; розбудова власних органів влади/місцевого самоврядування; оприлюднення чітких вимог соціально-економічного та політичного характеру; відносно стійка політична орієнтація.

В окремих випадках (Висунська, Сумська республіки) чіткою є тяглість революційної традиції й високої активності селянства в 1902—1907 рр., так і 1917—1921 рр. Це узгоджується із висновками сучасних українських і зарубіжних дослідників про те, що на вістрі селянської революційності у 1917—1921 рр. були ті ж самі села, що і у 1902—1907 рр.

За нашими підрахунками, час існування селянських республік у 1902—1907 рр. в середньому становив 29 діб. Серед них найдовше протрималась Яструбинська республіка (72 доби), найменше — Люботинська (4 доби), Комратська і Шулявська (по 5 діб).

Селянські республіки періоду Української революції 1917—1921 рр., на відміну від своїх попередниць, проіснували значно довше — в середньому 225 діб. Зокрема, на території Правобережжя, Лівобережжя та Півдня України час функціонування середньостатистичної селянської республіки дорівнював 280 діб. Утім цей показник вкрай відносний, адже в дійсності одні республіки (Вахнівська, Спичинська, Прилуцька, Хотинська) існували лише 5 — 8 діб, інші (Глухівська, Гуляйпільська, Чорноліська, Мліївська, Холоднорарська, Чигиринська, Ямпільська) — від одного до трьох із половиною років. На західноукраїнських землях час існування середньостатистичної селянської республіки становив 171 добу. Найкоротшу історію мала Бойківська (5 діб), а найдовшу — Західнолемківська республіка (463 доби).

Час появи селянських республік на початку ХХ ст. припав на кінець жовтня 1905 — січень 1906 рр. У період Української революції 1917—1921 рр. є підстави виокремити дві великі хвилі селянського республікотворення: 1) друга половина 1918 р. (виникли 4 республіки); 2) січень — липень 1919 р. (виникли 10 республік). На західноукраїнських землях більшість республік з'явилися в листопаді 1918 — на початку 1919 рр.

Типовими причинами виникнення для всіх селянських республік були такі: 1) селянство — активний суб'єкт Української революції 1917—1921 рр.; 2) відсутність політичної стабільності й впливової адміністрації на місцях; 3) не вирішеність аграрного питання (бажання перерозподілу великого землеволодіння, або готовність збройно захистити результати вже проведеного

переділу); 4) активна діяльність харизматичних і авторитетних лідерів; 5) наявність бойового досвіду та запасів зброї; 6) залежно від часу, місця, спрямованості аграрної політики — опозиційність до політичних режимів, місцевих бандформувань або схильних до грабунку дезертирів. Водночас, зважаючи на регіональні особливості, наприклад ступінь розвитку селянського самоврядування, розміри селянського землеволодіння/землекористування тощо, мали місце і специфічні мотиви появи селянських республік.

Лідерами селянських республік у 1905—1907 рр. ставали переважно місцеві селяни, як правило, члени або голови волосних осередків Всеросійського селянського союзу (наприклад, М. Козиленко у Сорочинській республіці й А. Щербак у Сумській республіці). Вік окремих лідерів селянських республік у 1905—1907 рр. не перевищував 30 років. Так, наприклад, А. Галацану (Комратська республіка) було 30 років, а К. Криловецькому (Яструбинська республіка) — 22 роки.

У період Української революції 1917—1921 рр. з-поміж лідерів селянських республік також переважали місцеві жителі. У випадку Правобережжя, Лівобережжя та Півдня України нам вдалося встановити походження лідерів 13 селянських республік. Серед них 12 осіб (92 %) були уродженцями тієї ж волості або повіту, де в майбутньому виникли очолювані ними республіки. Лише у семи випадках вдалося з'ясувати їхню дату народження, але й на підставі цього одержуємо середній вік керівників республік 29 років. Наймолодший — Т. Бабенко, 22 роки, Мліївська республіка; найстарший — С. Ільницький, 36 років, Ямпільська республіка. За родом занять більшість керівників республік були хліборобами або сільськими вчителями.

Серед очільників селянських республік Західної України відомо про походження лідерів п'яти з шести республік. Всі вони були місцевими, середній вік становив 34 роки. З них четверо (Ф. Бекеш, Бойківська республіка; С. Клочурак, Гуцульська республіка; М. Генік-Березовський, Печеніжинська республіка; Я. Качмарчик, Західнолемківська республіка) були юристами за фахом, а один (П. Шпилька, Східнолемківська республіка) — священником.

Майже всі селянські республіки відразу після проголошення намагалися створити власні органи влади, законодавство, державні символи та інші атрибути державності. У 1905—1907 рр. спостерігаємо перший досвід селянського республікотворення. Зреалізувати повною мірою такий потенціал селянським республікам, на нашу думку, не вдалося. Водночас немає достатніх підстав говорити про цілковиту невдачу у справі розбудови селянськореспубліканських інституцій. У цьому переконують наведені далі неспростовні історичні факти. Так, у Висунській республіці влада перейшла

до громадського комітету; в Комратській та Рокитнянській — до волосних комітетів; в Сорочинській — до ревкому; в Сумській та Яструбинській — до місцевих осередків Всеросійського селянського союзу. Відомо, що Сорочинська республіка, окрім власних органів влади, мала стяг у вигляді червоного полотнища із написом «Земля і воля». Чіткі програмні вимоги було висунуто лише Сорочинською та Сумською республіками.

На нашу думку, така ситуація була зумовлена двома основними причинами. По-перше, недовгим часом існування селянських республік. По-друге, тим, що це був перший селянський досвід.

Селянські республіки періоду Української революції 1917–1921 рр. позначені більш розвинутою і розгалуженою системою республіканських інституцій. Наприклад, вищим органом влади в Баштанській, Зазим'янській, Медвинській та Холодноярській республіках стали повстанські комітети; у Висунській — народний комісаріат; у Гуляйпільській — Військово-революційна рада Вільного району; у Врадіївській — комендант республіки; у Глухівській — партизанська рада; у Дерманській, Летичівській, Пашківській, Чигиринській та Бойківській — ревкоми; у Колосівській — колегія республіки; у Мліївській та Черноліській — повстанські штаби; у Пригоринській — рада комісарів; у Хотинській — директорія; у Ямпільській та Печеніжинській — повітові комісари; у Гуцульській та Маковицькій — народні ради; у Східнолемківській — національна рада; у Західнолемківській — віче республіки.

Влада ряду республік (Баштанської, Висунської, Гуляйпільської, Летичівської, Чигиринської, Черноліської, Ямпільської, Холодноярської, Гуцульської, Східнолемківської, Західнолемківської, Печеніжинської) ухвалювала і видавала численні нормативно-правові акти — накази, відозви, резолюції, довідки тощо. Керівництво Холодноярської республіки у червні 1919 р. розробило проект Конституції УНР («Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки»). В окремих випадках документи затверджувалися спеціальними печатками. У випадку Західнолемківської республіки вона містила напис «Руська народна Республіка», на печатці Східнолемківської республіки зазначалося «Комісаріат повіта Сяницького у Вислоці Великій», а отаман Черноліської республіки П. Хмара використовував печатку з гербом УНР.

Окремі республіки мали власну республіканську символіку. Відомі прапори Гуляйпільської, Холодноярської, Медвинської, Західнолемківської, Печеніжинської та Гуцульської республік.

У деяких республіках випускалися свої або ходили гроші інших урядів із відповідними проштемпельованими написами. Наприклад, у Висунській республіці було ухвалено проект власних грошових знаків, виконаних місцевим художником-самоуком В. Кузьменком; спеціальні «гроші

республіки» мали місце у Пригоринській республіці; відомі численні зразки махновських та псевдомахновських банкнот із відповідними штампами; Республіка Чорного лісу також мала своєрідні грошові знаки: денікінські бони з проштемпельованими написом «Хмара» та зображення тризуба і рушниці.

Невід'ємним складником селянського республікотворення було становлення республіканських збройних сил/воєнізованих формувань. У 1905–1907 рр. лише деякі селянські республіки (Висунська, Яструбинська) змогли організувати свою міліцію або бойові дружини. Керівництво Сумської селянської республіки взагалі задекларувало відмову від збройної боротьби. Натомість у період Української революції 1917–1921 рр. спостерігаємо майже повсюдне створення повноцінних збройних сил. Це пояснюється низкою чинників. По-перше, нестабільною суспільно-політичною ситуацією і необхідністю самозахисту від зовнішніх посягань (з боку дезертирів, бандформувань, мародерів, збройних сил інших політичних утворень); по-друге, наявністю значної кількості зброї (принесеної з фронту, вимінаної на продовольство в австрійських та німецьких військових перед їхнім відбуттям на батьківщину, або здобутої шляхом роззброєння місцевих гарнізонів); по-третє, селяни-ветерани Першої світової війни здобули багатий військовий досвід, отримали навички поводження зі зброєю, засвоїли елементарні тактичні прийоми та, зрештою, звикли до насильства, крові й смерті. Лідери селянських республіки, як правило, не лише мали бойовий досвід, але й дослужилися до звання унтер-офіцерів (у деяких випадках — обер-офіцерів). Збройні сили селянських республік у період Української революції 1917–1921 рр. мали досить розвинену організацію. Наприклад, вони поділялися на роди військ: піхота, кіннота, артилерія, кулеметні роти, розвідка, санітарні частини. Мали власні вишкільні (навчальні, тренувальні) команди.

Селянські республіки у період Української революції 1917–1921 рр. не завжди мали чітко виражену і стійку політичну орієнтацію. Окремі з них поєднували кілька політичних курсів. Наше бачення політичної орієнтації селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр., засноване на аналізі широкого кола історичних джерел, є таким. Проукраїнського, соборницького спрямування були Врадіївська, Зазим'янська, Медвинська, Мліївська, Чорноліська, Холодноярська, Хотинська, Ямпільська, Гуцульська, Східнолемківська, Печеніжинська. Пробільшовицького — Дерманська, Колосівська, Летичівська, Пригоринська, Бойківська. Антибільшовицького — Вахнівська, Врадіївська, Глухівська, Зазим'янська, Медвинська, Мліївська, Прилуцька, Чорноліська, Спичинська, Холодноярська, Чигиринська, Ямпільська. Антиденікінського — Баштанська,

Висунська, Врадіївська, Колосівська, Чорноліська, Холодноряська, Чигиринська. Антирумунського — Хотинська. Проросійського — Маковицька, Західнолемківська. Анархічного — Гуляйпільська, Глухівська, Чигиринська. Бандитською, розбійницькою була Пашківська республіка.

Отже, селянська революційність і селянське республікотворення у період Української революції 1917—1921 рр. — цінний вітчизняний досвід. Селянські республіки є унікальним історико-правовим феноменом, однією з форм суспільно-політичної організації селянства. Тобто, селянство у роки Української революції 1917—1921 рр. заявило про себе як про самодостатній, самобутній, повноправний, активний суб'єкт суспільно-політичного та соціально-економічного життя, національного державотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Верстюк В. Передмова. *Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали*. Київ, 2003. С. 5.
- ² Панчук А. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918 – 2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000. С. 2.
- ³ Друмов В., Шкворець В., Федьков І., Цимбал Л. Українська національна революція 1917 – 1920 рр. у сучасній зарубіжній історіографії. *Українська державність: історія і сучасність*. Київ, 1993. С. 246–248.
- ⁴ Панчук М., Панчук А. Акт злуки УНР і ЗУНР в українській історіографії. *Проблеми соборності України в XX столітті*. Київ, 1994. С. 98–105.
- ⁵ Дерев'янка М., Панчук А. ЗУНР в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 32–35.
- ⁶ Солдатенко В. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.) Харків, 1995. С. 261.; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 68–83; 1999. № 2. С. 27–47; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. 976 с.
- ⁷ Ресент О. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. Київ, 1994. 64 с.
- ⁸ Турченко Ф., Кривошей Г. Магістральні й плуки кути Української революції. *Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення)*. Запоріжжя, 1998. С. 3–64.
- ⁹ Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації. *Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні*. 1999. Вип. 2. С. 117–137.
- ¹⁰ Радченко Л. Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 років у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1996. 20 с.
- ¹¹ Міносян А. Становлення української державності у IX–XX ст. (Історіографія проблеми): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1996. 188 с.
- ¹² Грибоседов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: Історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 192 с.
- ¹³ Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми*. Львів, 2004. С. 168–183.
- ¹⁴ Капелюшний В. Добута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних (1917–1921 рр.). Київ, 2003. 608 с.
- ¹⁵ Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України до проблеми державотворення. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. № 8.
- ¹⁶ Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 183–201.
- ¹⁷ Котляр Ю. Михайло Прядко – керівник Баштанських повстанців Миколаївщини. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Історичні науки*. 2008. Т. 96. Вип. 83. С. 16–21.
- ¹⁸ Корольов Г. Баштанська республіка: селянська модель влади. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2008. №3. С. 172–176.
- ¹⁹ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). 2010. Миколаїв: ЧДУ ім. П. Могили. 88 с.
- ²⁰ Котляр Ю. Врадівська хліборобська республіка. *Чорноморський літопис*. 2011. №5. С. 50–53.
- ²¹ Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постати*. 2014. Вип. 12.
- ²² Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постати*. 2014. Вип. 12.
- ²³ Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. №4 (57). С. 76–93.
- ²⁴ Корольов Г. Баштанська республіка – селянська модель делеберативної демократії [Електронні ресурс]. Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/13173/1/Korolyov.pdf>

- ²⁵ Котляр Ю. Брати Тури – керівники Баштанської республіки. *Історичний архів*. 2015. Вип. 14. С. 61–66.
- ²⁶ Котляр Ю., Соловйова А. Крестьянские религиозные восстания на Юге Украины (1917–1922 гг.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2016. № 27. С. 19–28.
- ²⁷ Котляр Ю. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*. 2017. Вип. 18. С. 64–69.
- ²⁸ Щербатюк В. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року. *Вісник Академії праці та соціальних відносин*. 2009. № 4. С. 163–168.
- ²⁹ Медвинське повстання: Спогади / Р. М. Коваль, П. Б. Гоголь. Бібліотека Історичного клубу “Холодний Яр”. Київ : Історичний клуб “Холодний Яр”; Кам’янець-Подільський. “Медобори-2006”, 2014. 224 с.
- ³⁰ Волковинський В. Махно и его крах. Москва : Из-во ВЗПИ, 1991. 274 с.
- ³¹ Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ : Перлікт продакшн, ЛТД, 1994. 256 с.
- ³² Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.
- ³³ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). Київ : Наукова думка, 1992. С. 7.
- ³⁴ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). Київ : Наукова думка, 1992. С. 349.
- ³⁵ Яруцкий Л. Махно и махновцы. Мариуполь, 1995. 309 с.
- ³⁶ Атоян О. Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания. Луганск : РИО ЛАВД, 2003. 530 с.
- ³⁷ Жбанова К. Земельна політика Нестора Махна (1917–1921 рр.). *Сіверянський літопис*. 2013. № 4–6. С. 96–101.
- ³⁸ Дутчак В., Петровська А. Повстанський рух на Катеринославщині: махновські альтернативи економічній складовій політики воєнного комунізму (огляд подій 1919). *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 13-1. С. 89–93.
- ³⁹ Ковальчук М. Без перемоги! Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.) Київ : Стилюс, 2012. 352 с.
- ⁴⁰ Савченко В. Атаманщина. Херсон : Фолио, 2011. 379 с.
- ⁴¹ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ : Наукова думка, 2012. 528 с.
- ⁴² Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921–1922 рр. *Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка*. 2009. Вип. 12. С. 140–149.
- ⁴³ Літовко О. Історіографічний нарис Холодноярської республіки. *Історичні етуди*. 2014. Вип. 4. С. 252–253.
- ⁴⁴ Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. Ч. 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1058-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskohodzhhereloznavchyy-analiz-chastyna-1>
- ⁴⁵ Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917–1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Mytrofanenko_Yurii/Kholodnyi_Yar_v_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii_1917_1920-kh_r/
- ⁴⁶ Вовк О. Українська історіографія Холодноярської повстанської організації (кінець 1910-х – початок 1920-х рр.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5 (59).
- ⁴⁷ Красномоєць Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921–1922 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nz%5Fi%5F2009%5F12%5F18%2Fpdf
- ⁴⁸ Черкаський район в добу Української революції 1917–1921 років: історичний екскурс Черкаси : Б. в., 2017. 26 с.
- ⁴⁹ Олександр Солодар Звизвисті шляхи Свирида Коцура. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unknownwa.info/export_html/_497.html
- ⁵⁰ Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. 264 с.
- ⁵¹ Солодар О. Як були коцури. Черкаси : видавництво Ю. Чабаненко, 2003. 40 с.
- ⁵² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. Київ : Дікор, 2001. 288 с.
- ⁵³ Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і чорного лісу. Київ : Холодний Яр, 2006.
- ⁵⁴ Грабовецький В. Історія Печеніжина. Коломия : Світ. 1993. С. 78–83.
- ⁵⁵ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : ОЛІР, 1995.

- ⁵⁶ Турчак О. Талергофська трагедія. Лемківські республіки 1918–1920 рр. *Лемківщина: Історикоетнографічне дослідження*. у 2-х т. Т.1. Матеріальна культура. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 101–104.
- ⁵⁷ Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-х роках XX століття: проблема національного самоусвідомлення. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2009. 213 с.
- ⁵⁸ Чос В. Мліїв – село козацької слави. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2015. 88 с.
- ⁵⁹ Прах Б. Участь греко-католицьких священиків Лемківщини у політичних подіях 1918 – 1919 рр. *Гілея*. 2013. № 73. С. 25–27.
- ⁶⁰ Населевець С. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskiy-povstanskyj-ruh-na-cherernihvshchyni-u-1919-1921-pp/>
- ⁶¹ Жирохов М. Партизанський рух на Чернігівщині під час громадянської війни (1918 – 1921 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cheline.com.ua/news/mens-club/partizanskij-ruh-na-cherernihvshhni-pid-chas-gromadyanskoj-vijni-1918-1921-pp-66960>
- ⁶² Чебан О. Костянтин Завальнюк: «Ямпільська республіка — це подільський Холодний Яр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/kostyantin-zavalnyuk-yampilska-respublika-ce-podil/>
- ⁶³ Лопата П. Команецька та Флоринська республіки 1918–1920 років на Лемківщині. *Вісник світової федерації Українських Лемківських об'єднань*. 2014. С. 13 – 16.
- ⁶⁴ Твердовський А. Типологія державних утворень на українських землях періоду української національної революції 1917 – 1921 рр. Ч. 1. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 37–55.; Твердовський А. Типологія державних утворень на українських землях періоду української національної революції 1917 – 1921 рр. Ч. 2. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 42–63.
- ⁶⁵ Твердовський А. Типологія державних утворень на українських землях періоду української національної революції 1917 – 1921 рр. Ч. 1. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 42.
- ⁶⁶ Reshetar, John S., Jr. The Ukrainian revolution, 1917–1920 / John S., Jr. Reshetar. – Princeton, 1952. – 363 p.
- ⁶⁷ Adams, Artur E. (1963) *Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign 1918-1919*. Yale University Press, New Haven, Conn., and London. 440 p.
- ⁶⁸ Pipes, Richard. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957.
- ⁶⁹ Пайпс Р. Русская революция: в 3 кн. / Ричард Пайпс. – М.: Захаров, 2005. – Кн. 3: Россия под большевиками. 1918-1924. – 704 с.
- ⁷⁰ Hunczak, T. The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977 – 424 p.
- ⁷¹ Borys J. (1980) *The Sovietization of Ukraine 1917-1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies.
- ⁷² Mark R. Social Questions and National Revolution: The Ukrainian National Republic in 1919–1920. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XIV. Num. 1–2 (June 1990). P. 113–131.
- ⁷³ Reshetar, John S., Jr. The Ukrainian revolution, 1917–1920 / John S., Jr. Reshetar. – Princeton, 1952. – 363 p.
- ⁷⁴ Hunczak, T. The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977 – 424 p.
- ⁷⁵ Hunczak, T. The Ukraine, 1917-1921. A Study in Revolution. Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977 - 424 p.
- ⁷⁶ Shanin T. The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society. Russia 1910-1925 / T. Shanin. - Oxford: Clarendon Press, 1972.
- ⁷⁷ Graziosi A. A new, peculiar state. Explorations in Soviet History, 1917-1937. Westport, Connecticut, London. 2000. 272 p.
- ⁷⁸ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози. – М.: РОССПЭН, 2001. – 96 с.
- ⁷⁹ Reshetar, John S., Jr. The Ukrainian revolution, 1917–1920 / John S., Jr. Reshetar. – Princeton, 1952. – 363 p.

- ⁸⁰ Adams, Artur E. (1963) *Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign 1918-1919*. Yale University Press, New Haven, Conn., and London. 440 p.
- ⁸¹ Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957.
- ⁸² Pipes, Richard. *The Russian Revolution, 1899-1919*. London: Collins Harvill, 1990. XXIV, 944 pp.
- ⁸³ Shanin T. *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910-1925* / T. Shanin. - Oxford: Clarendon Press, 1972.
- ⁸⁴ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905—1907 гг. — 1917—1922 гг. / Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 1997. — 560 с.
- ⁸⁵ Hunczak, T. *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*. Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977 - 424 p.
- ⁸⁶ Hunczak, T. *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*. Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977 - 424 p. P. 247.
- ⁸⁷ Borys J. (1980) *The Sovietization of Ukraine 1917-1923: The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies.
- ⁸⁸ Mace, James E. *Communism and the dilemmas of national liberation. National communism in Soviet Ukraine 1918-1933*. Cambridge, Massachusetts, 1983. XIV, 334 p.
- ⁸⁹ Mark R. *Social Questions and National Revolution: The Ukrainian National Republic in 1919-1920*. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XIV. Num. 1-2 (June 1990). P. 113-131.
- ⁹⁰ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози — М.: РОССПЭН, 2001. — 96 с.
- ⁹¹ Graziosi A. *A new, peculiar state. Explorations in Soviet History, 1917-1937*. Westport, Connecticut, London. 2000. 272 p.
- ⁹² Akulov, Mikhail (2013) *War Without Fronts: Atamans and Commissars in Ukraine, 1917-1919*. Doctoral dissertation, Harvard University https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/11181181/Akulov_gsas.harvard_0084L_11177.pdf?sequence=3
- ⁹³ Gilley, Christopher (2017) *Fighters for Ukrainian Independence? Imposture and Identity Among Ukrainian Warlords, 1917-1922*, *Historical Research*, 90(247), pp. 172-190.
- ⁹⁴ Gilley, Christopher (2017) *Untangling the Ukrainian Revolution*, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 17(3), pp. 326-338
- ⁹⁵ Gilley, Christopher (2014) *The Ukrainian Anti-Bolshevik Risings of Spring and Summer 1919: intellectual history in a space of violence*, *Revolutionary Russia*, 27:2, pp. 109-131
- ⁹⁶ Tan G. (2000) *Transformation versus Tradition: Agrarian Policy and Government-Peasant Relations in Right-Bank Ukraine 1920-1923*, *Europe-Asia Studies*, 52:5, 915-937.
- ⁹⁷ Baker, Mark R. (2016) *"Peasants, Power, and Place: Revolution in the Villages of Kharkiv Province, 1914-1921"*. Harvard University Press. 296 p.
- ⁹⁸ Gilley, Christopher (2017) *Fighters for Ukrainian Independence? Imposture and Identity Among Ukrainian Warlords, 1917-1922*, *Historical Research*, 90(247), pp. 172-190.
- ⁹⁹ Gilley, Christopher (2017) *Untangling the Ukrainian Revolution*, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 17(3), pp. 326-338
- ¹⁰⁰ Gilley, Christopher (2014) *The Ukrainian Anti-Bolshevik Risings of Spring and Summer 1919: intellectual history in a space of violence*, *Revolutionary Russia*, 27:2, pp. 109-131
- ¹⁰¹ Gilley, Christopher (2014) *The Ukrainian Anti-Bolshevik Risings of Spring and Summer 1919: intellectual history in a space of violence*, *Revolutionary Russia*, 27:2, pp. 109-131
- ¹⁰² Gilley, Christopher (2017) *Untangling the Ukrainian Revolution*, *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 17(3), pp. 326-338
- ¹⁰³ Gilley, Christopher (2017) *Fighters for Ukrainian Independence? Imposture and Identity Among Ukrainian Warlords, 1917-1922*, *Historical Research*, 90(247), pp. 172-190.
- ¹⁰⁴ Velychenko, Stephen (2010) *Statebuilding in Revolutionary Ukraine. A Comparative Study of Governments and Bureaucrats 1917-1922*, Toronto, University of Toronto Press.
- ¹⁰⁵ Velychenko, Stephen (2010) *Statebuilding in Revolutionary Ukraine. A Comparative Study of Governments and Bureaucrats 1917-1922*, Toronto, University of Toronto Press. P. 12.
- ¹⁰⁶ Velychenko, Stephen (2010) *Statebuilding in Revolutionary Ukraine. A Comparative Study of Governments and Bureaucrats 1917-1922*, Toronto, University of Toronto Press. P. 12.
- ¹⁰⁷ Velychenko, Stephen (2010) *Statebuilding in Revolutionary Ukraine. A Comparative Study of Governments and Bureaucrats 1917-1922*. Toronto, University of Toronto Press. P. 264-265.

- ¹⁰⁸ Akulov, Mikhail (2013). War Without Fronts: Atamans and Commissars in Ukraine, 1917-1919. Doctoral dissertation, Harvard University https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/11181181/Akulov_gsas.harvard_0084L_11177.pdf?sequence=3
- ¹⁰⁹ Wolfram Dornik (Ed.), The Emergence of Ukraine: Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917-1922. Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. 441 pp.
- ¹¹⁰ Wolfram Dornik (Ed.), The Emergence of Ukraine: Self-Determination, Occupation, and War in Ukraine, 1917-1922. Edmonton & Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. 441 pp. P. 144.
- ¹¹¹ Smith S. A. Russia in Revolution: An Empire in Crisis, 1890 to 1928. Oxford University Press, 2017. 448 p.
- ¹¹² Smith S. A. Russia in Revolution: An Empire in Crisis, 1890 to 1928. Oxford University Press, 2017. 448 p. P. 186.
- ¹¹³ Palij, M. The Anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. Seattle: University of Washington Press, 1976.
- ¹¹⁴ Malet, Michael. Nestor Makhno in the Russian Civil War. London and Basingstoke: The Macmillan Press, Ltd., 1982.
- ¹¹⁵ Skirda, A. Nestor Makhno: Anarchy's Cossack - The struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917-1921. AK Press, 2004.
- ¹¹⁶ Darch, Colin (1985) The myth of Nestor Makhno, Economy and Society, 14:4, pp. 524-527.
- ¹¹⁷ Darch, Colin Major. "The Makhnovshchina, 1917-1921: Ideology, Nationalism, and Peasant Insurgency in Early 20th Century Ukraine." Ph.D. dissertation, University of Bradford, 1994.
- ¹¹⁸ Darch, Colin (1985) The myth of Nestor Makhno, Economy and Society, 14:4, pp. 524-527.
- ¹¹⁹ Darch, Colin Major. "The Makhnovshchina, 1917-1921: Ideology, Nationalism, and Peasant Insurgency in Early 20th Century Ukraine." Ph.D. dissertation, University of Bradford, 1994.
- ¹²⁰ Skirda, A. Nestor Makhno: Anarchy's Cossack - The struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917-1921. AK Press, 2004.
- ¹²¹ Wayne, Foster. The Makhnovists and the Mennonites: war and peace in the Ukrainian Revolution, blog entry, <https://libcom.org/history/makhnovists-mennonites-war-peace-ukrainian-civil-war>
- ¹²² Magocsi, Paul Robert (1993). The Ukrainian question between Poland and Czechoslovakia: The Lemko Rusyn republic (1918-1920) and political thought in western Rus' Ukraine, Nationalities Papers, 21:2, 95-105.
- ¹²³ Magocsi, Paul Robert. The Heritage of Autonomy in Carpathian Rus'. Historické časopis, 2017, 65, 1, pp. 79-97.
- ¹²⁴ Magocsi, Paul Robert (2015). With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns. Budapest; New York: CEU Press.
- ¹²⁵ Magocsi, Paul Robert (1993). The Ukrainian question between Poland and Czechoslovakia: The Lemko Rusyn republic (1918-1920) and political thought in western Rus' Ukraine, Nationalities Papers, 21:2, 95-105.
- ¹²⁶ Magocsi, Paul Robert (2015). With Their Backs to the Mountains. A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns. Budapest; New York: CEU Press.
- ¹²⁷ Magocsi, Paul Robert. The Heritage of Autonomy in Carpathian Rus'. Historické časopis, 2017, 65, 1, pp. 79-97.
- ¹²⁸ Magocsi, Paul Robert. The Heritage of Autonomy in Carpathian Rus'. Historické časopis, 2017, 65, 1, pp. 79-97. P. 84.
- ¹²⁹ Horbal B. Działalność polityczna Jenkwy na iemkowszczyźnie 1918-1921. Wrocław: Wydawnictwo Arboretum, 1997. 187 pp.
- ¹³⁰ Olszacki, Tadeusz A. Rуска Ludowa Republika Jenkwy. Nowe spojrzenie w przededniu osiemdziesiątej rocznicy. „Magury. Rocznik Krajoznawczy Poświęcony Beskidowi Niskiemu”, s. 25-36, 1998.
- ¹³¹ Horbal B. Działalność polityczna Jenkwy na iemkowszczyźnie 1918-1921. Wrocław: Wydawnictwo Arboretum, 1997. 187 pp.
- ¹³² Olszacki, Tadeusz A. Rуска Ludowa Republika Jenkwy. Nowe spojrzenie w przededniu osiemdziesiątej rocznicy. „Magury. Rocznik Krajoznawczy Poświęcony Beskidowi Niskiemu”, s. 25-36, 1998.
- ¹³³ Onufrak A. Ївѣтотворнѣ звѣхы Угро-Русинѣв на концѣ I. свѣтоvej воjны – прѣклон к Їескословенскеj републике. HISTORICKÉ SOCIOLOGIE, Vol 11 No 2 (2019), p. 141-155.
- ¹³⁴ Onufrak A. Ївѣтотворнѣ звѣхы Угро-Русинѣв на концѣ I. свѣтоvej воjны – прѣклон к Їескословенскеj републике. HISTORICKÉ SOCIOLOGIE, Vol 11 No 2 (2019), p. 141-155. P. 146.
- ¹³⁵ Мушинка М. Лицар волѣ: документальна повѣсть / Микола Мушинка. – Ужгород, 1995 – 250 с.
- ¹³⁶ Голиков А. Учебный курс “Источниковедение” в свете учения об информации. Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. Москва: РОССПЭН, 2003. С. С. 251.
- ¹³⁷ Макаручук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. С. 6.

- ¹³⁸ Джерелознавство історії України: довідник / ред. М. Варшавчик. Київ, 1998. С. 40.
- ¹³⁹ Источниковедение истории СССР / ред. И. Ковальченко. Москва: Высшая школа, 1973. С. 3.
- ¹⁴⁰ Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків: Видавництво "Тарбут Лаам", 2005. С. 63.
- ¹⁴¹ Ковальський М. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 263.
- ¹⁴² Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С. та ін. Історичне джерелознавство. Київ: Либідь, 2003. С. 86–87.
- ¹⁴³ Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С. та ін. Історичне джерелознавство. Київ: Либідь, 2003. С. 86.
- ¹⁴⁴ Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків: Видавництво "Тарбут Лаам", 2005. С. 69.
- ¹⁴⁵ Русина Ю. История и теория источниковедения. Екатеринбург, 2001. С. 95.
- ¹⁴⁶ Ковальський Н., Кулаковский П. Некоторые теоретико-методологические вопросы советского источниковедения. *Теория и методика историографических и источниковедческих исследований*. Днепропетровск, 1989. С. 12.
- ¹⁴⁷ Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків: Видавництво "Тарбут Лаам", 2005. С. 91.
- ¹⁴⁸ Тяжельникова В., Юшин И. «Массовые источники» и массовые данные. *Проблемы источниковедения и историографии: материалы II научных чтении памяти академика И.Д. Ковальченко*. Москва: РОССПЭН, 2003. – С. 415–416.
- ¹⁴⁹ Джерелознавство історії України / укладач Г. Скорейко. Чернівці, 2003. С. 12.
- ¹⁵⁰ Джерелознавство історії України. Довідник / ред. М. Варшавчик. Київ, 1998. С. 40.
- ¹⁵¹ Джерелознавство історії України. Довідник / ред. М. Варшавчик. Київ, 1998. С. 24–25.
- ¹⁵² Джерелознавство історії України. Довідник / ред. М. Варшавчик. Київ, 1998. С. 31–32.
- ¹⁵³ Гражданская война. Материалы по истории Красной Армии. Москва, 1923. С. 3.
- ¹⁵⁴ Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. Ленинград, 1925. Т. 3. С. 9.
- ¹⁵⁵ 1905 год на Полтавщине: сборник. Полтава: Полиграфтрест, 1925. 125 с.
- ¹⁵⁶ 1905 рік на Сумщині. Суми: Державне окружне видавництво, 1930. 189 с.
- ¹⁵⁷ Высший подъем революции 1905 – 1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь – декабрь 1905 г.: в 5 т. Москва: Издательство АН СССР, 1956. Ч. 3. Кн. 1. 693 с.
- ¹⁵⁸ Революция 1905 – 1907 гг. на Украине: сборник документов и материалов: в 2 т. Киев, 1955. Т. 1. 795 с.
- ¹⁵⁹ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы / ред. В. Данилов, Т. Шанин. Москва: РОССПЭН, 2006. 1000 с.
- ¹⁶⁰ Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2011. Т. 1. 340 с.
- ¹⁶¹ Селянство Черкащини в добу Української революції 1917 – 1921 рр.: зб. док. і матеріалів / упоряд. Т. А. Клименко, С. В. Корновенко, В. М. Мельниченко, Ю. Г. Пасічна. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. 180 с.
- ¹⁶² Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. С. 31 – 32.
- ¹⁶³ Сердюк М. Спогади про революційні події на Сумщині. 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 53–68.
- ¹⁶⁴ Докашенко Т. Спогад про Щербака А. П. 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 112.
- ¹⁶⁵ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів: у 2 ч. Краків; Львів: Українське видавництво, 1942. Ч. 2. 162 с.
- ¹⁶⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Львів: СПОЛОМ, 2014. 432 с..
- ¹⁶⁷ Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Філадельфія, 1973. 220 с.
- ¹⁶⁸ Білошапка В. Холодноярський отаман Пилип Хмара у спогадах односельців. *Кіровоградський краєзнавчий вісник*. 2007. Вип. 1. С. 95–99.
- ¹⁶⁹ Омельянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920): Документально-художнє видання / упоряд. М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.
- ¹⁷⁰ Махно Н. Воспоминания / ред. С. Волка. Москва: Республика, 1992. 336 с.
- ¹⁷¹ Дубиниць І. Горить Медвин: історико-мемуарний нарис. Нью-Йорк: Добрус, 1952. 31 с.
- ¹⁷² Мазела І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Київ: Темпора, 2003. 608 с.
- ¹⁷³ Кетрос Д. Так творилося українське військо (1917–1919). Лондон, 1958. 64 с.
- ¹⁷⁴ Тур П. Памяти Баштанской республики. Красный Николаев. 1921. № 279. 8 декабря.
- ¹⁷⁵ Ослюківська О. Летичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 119–129.
- ¹⁷⁶ Клочурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. 188 с.

- ¹⁷⁷ Геник-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогад із 1919 року. Коломия й Коломийщина. Збірник спогадів і статей про недавнє минуле (Укр. архів НТШ. Т. 46). Філадельфія, 1988. С. 815–818.
- ¹⁷⁸ Урбанович М. Печеніжинська республіка. Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 274–276.
- ¹⁷⁹ Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році. *Аннали Лемківщини* / ред. І. Гвозда. Нью-Йорк: Фондація Дослідження Лемківщини, 1993. Ч. 5. С. 70–93.
- ¹⁸⁰ Семенникова Л. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Москва, 1994. С. 31.
- ¹⁸¹ Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії *Генеа*. 2004. № 1. С. 92–111.
- ¹⁸² Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. *Урок української*. 2005. С. 5–10.
- ¹⁸³ Поляков Ю. Как отразить многомерность истории. *Новая и новейшая история*. 2003. № 4. С. 3–10.
- ¹⁸⁴ Бойченко І. Філософія історії. Київ: Знання, 2000. С. 97–98.
- ¹⁸⁵ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
- ¹⁸⁶ Гуревич А. Социальная история и историческая наука. *Вопросы философии*. 1990. № 4. С. 31.
- ¹⁸⁷ Зашкільник Л. Сучасна світова історіографія. Львів, 2007. С. 219.
- ¹⁸⁸ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ, 2007. С. 30–31.
- ¹⁸⁹ Солдатенко В. Момент істини (Роздуми про революції та їх роль в українській історії) / Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 394–460, С. 396–397.
- ¹⁹⁰ Верстюк В., Головченко В., Осташко Т., Пиріг Р., Солдатенко В., Сокальський В. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 5–10.
- ¹⁹¹ Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага, 1927. С. 6–7.
- ¹⁹² Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага, 1927. С. 7.
- ¹⁹³ Корновенко С., Землюліна Н. Революційні потрясіння початку ХХ ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 45.
- ¹⁹⁴ Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага, 1927. С. 14.
- ¹⁹⁵ Грушевський М. С. Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917–1918–1919 рр. *Твори у 50 т.* Львів: Видавництво «Світ», 2013. Т. 4. Кн. II. Серія Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.). С. 209.
- ¹⁹⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Мюнхен: Прометей, 1950. Ч. I: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія. С. 7–8.
- ¹⁹⁷ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Укр. письменник, 1993. С. 406.
- ¹⁹⁸ Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія, 1995. С. 53.
- ¹⁹⁹ Грицак Я. Із селян – у націю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_iz-selyan-u-naciy/
- ²⁰⁰ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Київ: Основи, 2003. 371 с.
- ²⁰¹ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Київ: Основи, 2003. 371 с.
- ²⁰² Красин В. Русскую революцию совершили русские крестьяне / В. Красин // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echo.msk.spb.ru/blogs/krasin/14016.php>
- ²⁰³ Лозовий В. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект Кам'янець-Подільський, 2011. С. 41.
- ²⁰⁴ Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси: Анг, 2007. 280 с.
- ²⁰⁵ Суспільство та його типи. *Освіта.ua*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/sociology/12431/print>
- ²⁰⁶ Девятко І. Стадии эволюции и проблема классификации исторических обществ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/fk2u4oxnrg/direct/93800556>
- ²⁰⁷ Особенности культуры постиндустриального общества в трактовке Д. Белла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bmstu.ru/ps/~chernysheva/fileman/download/.../БЕЛЛ1.doc
- ²⁰⁸ Особенности культуры постиндустриального общества в трактовке Д. Белла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bmstu.ru/ps/~chernysheva/fileman/download/.../БЕЛЛ1.doc
- ²⁰⁹ Клим І. Особливості криз в аграрному суспільстві. *Вісник Прикарпатського університету: Політологія*. 2011. Вип. 4–5. С. 14.
- ²¹⁰ Клим І. Особливості криз в аграрному суспільстві. *Вісник Прикарпатського університету: Політологія*. 2011. Вип. 4–5. С. 14–15.
- ²¹¹ Особенности культуры постиндустриального общества в трактовке Д. Белла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bmstu.ru/ps/~chernysheva/fileman/download/.../БЕЛЛ1.doc

- ²¹² Герасименко О. Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905–1907 рр. *Український селянин*. – Черкаси, 2017. Вип. 17. С. 30.
- ²¹³ Котляр Ю. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*. 2017. № 18. С. 64–69.
- ²¹⁴ Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 84.
- ²¹⁵ Легоняк Б. І повіяв вогонь новий з Холодного Яру. Залізничкові читання : матеріали Другої учн. наук. краєзнавчої конф. Черкаси, 2010. С. 24.
- ²¹⁶ Шаповал В. РЕСПУБЛІКА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Respublika>
- ²¹⁷ Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Міхненко та ін. Київ : НАДУ, 2010. С. 617.
- ²¹⁸ Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94.
- ²¹⁹ Болотов В. Лекции по истории Древней церкви. в 4 т. Москва : Спасо-Преображенский Валаамский ставропигиальный монастырь, 1994. Т. 1: Введение в церковную историю. С. 4.
- ²²⁰ Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва : Наука, 1986. С. 11.
- ²²¹ Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. С. 668–743.
- ²²² Тихомиров Л. Религиозно-философские основы истории. Москва : Журнал «Москва», 1997. С. 557.
- ²²³ Еворовский В. История философии Беларуси (Динамика конфигурации интеллектуального поля). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://philosophy.academia.edu/ValeryYevarovski/Papers/109252/>
- ²²⁴ Манкейм К. Идеология и утопия. *Диагноз нашего времени*. Москва : Юрист, 1994. С. 7–164.
- ²²⁵ Карсенти Б. Социология в пространстве точек зрения. *Поэтика и политика*. Альманах Российско-французского центра социологии и философии. Москва : Институт экспериментальной социологии, Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. С. 271–291.
- ²²⁶ Пигрев К. Социальная философия. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. С. 107–109.
- ²²⁷ Кураев А. Дары и анафемы. Что христианство принесло в мир. Москва : Паломникъ, 2003. С. 47.
- ²²⁸ Бурдьё П. Поле интеллектуальной деятельности как особый мир. *Начала*. Москва : Socio-Logos, 1994. С. 208.
- ²²⁹ Бурдьё П. Поле интеллектуальной деятельности как особый мир. *Начала*. Москва : Socio-Logos, 1994. С. 208.
- ²³⁰ Шматко Н. На пути к практической теории практики / Бурдьё П. *Практический смысл*. Москва : Институт экспериментальной социологии; СПб : Алетейя, 2001. С. 550.
- ²³¹ Юм Д. Исследование о человеческом познании / Юм Д. *Сочинения*. в 2 т. Москва : Мысль, 1996. Т. 2. С. 36–38.
- ²³² Бурдьё П. Практический смысл. М. : Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.
- ²³³ Шматко Н. На пути к практической теории практики / Бурдьё П. *Практический смысл*. Москва : Институт экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. С. 549.
- ²³⁴ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. Москва : Мысль, 1977. Т. 3: Философия духа. С. 315.
- ²³⁵ Гадкин А. Левые вчера и сегодня. *Левые в Европе XX века. люди и идеи*. Москва : ИВИ РАН, 2001. С. 10.
- ²³⁶ Смолий В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ : Вид-дім «Кисво-Могиллянська академія», 2009. 447 с.
- ²³⁷ Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. С. 52.
- ²³⁸ Смолий В., Степанков В. Село козацької України в добу революції XVII ст.: суперечливі процеси формування нової моделі господарювання й співжиття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2011. № 21. С. 107 – 148.
- ²³⁹ Верстюк В. Перший союз Н. Махна з радянською владою. *Минуле України: відновлені сторінки*. Київ : Наукова думка, 1991. С. 63.
- ²⁴⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. Т. 1. С. 25.

- ²⁴¹ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 217
- ²⁴² Петерсон Джордан. Карты смысла. 2009. С. 13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://jordanbpeterson.ru/content/1-home/maps-of-meaning-russian.pdf>
- ²⁴³ Antinazi. Энциклопедия социологии, 2009. Словари и энциклопедии на Академике. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/4560>
- ²⁴⁴ Богачов А. Відкритий політичний світ – прихований демократичний етос. *Філософська думка* Український науково-теоретичний часопис. Київ : Вид. дім «Академпериодика» НАН України, 2009 № 1. С. 85.
- ²⁴⁵ Гай-Нижник П. Солідаризм як соціально-політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та Україні. *Гілея*. Київ : ВІР УАН, 2011. Вип. 44. С. 6
- ²⁴⁶ Материалисты древней Греции / ред. М. А. Динника. Москва : Госполитиздат, 1955. С. 45.
- ²⁴⁷ Петерсон Джордан. Карты смысла. 2009. С. 22 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://jordanbpeterson.ru/content/1-home/maps-of-meaning-russian.pdf>
- ²⁴⁸ Плешко М. Ідеологія солідаризму в контексті державотворення України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журнал* Серія : Українознавство. Київ : ВІПД «Київський університет». 2009. Вип. 13. С. 52–53.
- ²⁴⁹ Плешко М. Ідеологія солідаризму в контексті державотворення України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журнал* Серія : Українознавство. Київ : ВІПД «Київський університет». 2009. Вип. 13. С. 53
- ²⁵⁰ Галкин А., Рахшмир П. Консерватизм в прошлом и настоящем. Ленинград : Наука, 1987. 192 с.; Устрялов Н. Италия – колыбель фашизма. Москва : Алгоритм, 2012. 240 с
- ²⁵¹ Шубин А. В. Социализм. «Золотой век» теории. Москва : Новое литературное образование. 2007. 744 с.
- ²⁵² Аристотель. Политика / Аристотель. *Сочинения*. в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 457.
- ²⁵³ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. 552 с.
- ²⁵⁴ У передмові до першого тому зазначено, що утруднення «виникають і з транслітерацією імені Immanuel Wallerstein», сам він називав себе «Іммануел Валлерстін» подібно до того, як такі ж прізвиська (наприклад, Леонард Бернстін) вимовляються в його рідному й улюбленому Нью-Йорці» (Дерлут'ян Г. Вместо предисловия / Валлерстайн И. *Мир-система Модерна*. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. VII – XII. С. VIII). Тому й ми надалі будемо вживати написання «Валлерстайн».
- ²⁵⁵ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. XX.
- ²⁵⁶ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. XIII.
- ²⁵⁷ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 18–19.
- ²⁵⁸ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. XIV – XV.
- ²⁵⁹ Ohmer Daniel. L'Économie paysan: concept pour l'histoire économique. *Annales. Economies, sociétés, civilisations*. 1964. 191e année, N. 3. P. 422. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.persee.fr/doc/ahe55_0395-2649_1964_num_19_3_421164
- ²⁶⁰ Коротаев А., Комарова Н., Халтурина Д. Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны. Москва : КомКнига, 2007. 256 с.; Гринин Л., Коротаев А. Глобальный кризис в ретроспективе. Краткая история подъемов и кризисов: от Ликурга до Алана Гринспена. Москва : Либроком/УРСС, 2009. 336 с.
- ²⁶¹ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. 158.
- ²⁶² Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. 275–287.

- ²⁶¹ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. 157–158.
- ²⁶² Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 162.
- ²⁶³ Вейбуль Й. Краткая история Швеции. Стокгольм: Шведский институт, 1994. С. 35 – 38.
- ²⁶⁴ Мелин Я., Юханссон А. В., Хеденборг С. История Швеции. Москва : Весь мир, 2002. С. 193.
- ²⁶⁵ Мелин Я., Юханссон А. В., Хеденборг С. История Швеции. Москва : Весь мир, 2002. С. 197 – 201.
- ²⁶⁶ Валегина К. Массовые источники по истории реализации реформы 19 февраля 1861 г. в Тамбовской губернии (опыт количественного анализа структуры наделов и платежей) : дисс. канд. ист. наук: 07.00.09. Санкт-Петербург, 2015. С. 207.
- ²⁶⁷ Троицкий Н. Россия в XX веке: Курс лекций. Москва : Высш. школа, 1997. 431 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_1480.html
- ²⁶⁸ Манифест от 3 ноября 1905 г. «Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения». *Конец крепостничества в России. Документы, письма, мемуары, статьи*. Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 463–464.
- ²⁶⁹ Троицкий Н. Россия в XX веке: Курс лекций. Москва : Высшая школа, 1997. 431 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_1480.html
- ²⁷⁰ Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. С. 140–141.
- ²⁷¹ Короленько В. История моего современника. Москва : Директ-Медиа, 2012. С. 568.
- ²⁷² Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси : вид. Ю. А. Чабаненко, 2018. С. 299.
- ²⁷³ Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси : вид. Ю. А. Чабаненко, 2018. С. 300.
- ²⁷⁴ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. XIII.
- ²⁷⁵ Ісачевич Я. Братства. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наук. думка, 2003. Т. I : А–В. С. 369.
- ²⁷⁶ Бойко О. Історія України. Київ : Академія, 2018. 720 с.; Історія України / за ред. В. А. Смолія. К.: Альтернативи, 2002. 472 с.; Історія України: нове бачення / ред. В. А. Смолій. Київ : Україна, 1995. 350 с.; Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. Київ : Знання, 2006. 735 с.
- ²⁷⁷ Ключевский В. Лекция 46. Разд. Казаки – за веру и народность. *Курс русской истории*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluch46.htm>
- ²⁷⁸ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 161–162.
- ²⁷⁹ Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. С. 42–43.
- ²⁸⁰ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи. 1997. 367 с.
- ²⁸¹ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. 172.
- ²⁸² Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 381–382.
- ²⁸³ Чаропко В. Великие князья Великого Княжества Литовского. Минск : Изд-во «Беларусь», 2013. 264 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://design-for.net/page/velikie-knjazja-velikogo-knjazhestva-litovskogo>
- ²⁸⁴ Аристотель. Политика / Аристотель. *Сочинения* : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 558.
- ²⁸⁵ Кочегаров К. Речь Посполитая в XVII столетии. начало заката [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.portal-slovo.ru/history/43347.php>
- ²⁸⁶ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. Том II. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750 гг. С. 172.
- ²⁸⁷ Богачов А. Відкритий політичний світ – прихований демократичний етос. *Філософська думка*. Київ : Вид. дім «Академікпериодика» НАН України, 2009. № 1. С. 80.
- ²⁸⁸ Аристотель. Политика / Аристотель. *Сочинения* : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 462 – 463.

- ²⁹¹ Аристотель. Политика / Аристотель. *Сочинения* : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 456.
- ²⁹² Богачов А. Відкритий політичний світ – прихований демократичний етос. *Філософська думка*. Київ : Вид. дім «Академпериодика» НАН України, 2009. № 1. С. 82.
- ²⁹³ Карташев А. Вселенские соборы. Клин : Фонд «Христианская жизнь», 2002. С. 458.
- ²⁹⁴ Цоткіна К. Блаженніший Любомир Гузар: про надію й місію. *Дзеркало тижня*. 2004. № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://dt.ua/SOCIETY/blazhennishiy_lyubomir_guzar_pro_nadiyu_i_misiyu.html
- ²⁹⁵ Славянская энциклопедия. XVII век : в 2 т. / авт.-сост. В. В. Богуславский. Москва : Олма-Пресс, 2004. Т. 1. А-М. С. 569.
- ²⁹⁶ Ключевский В. Лекция 46. Разд. Нравственный характер малороссийского казачества. *Курс русской истории*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluch46.htm>
- ²⁹⁷ Корновенко С. Селянські республіки початку XX століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 25.
- ²⁹⁸ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 217.
- ²⁹⁹ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 217 – 218.
- ³⁰⁰ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. Том I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. С. 217.
- ³⁰¹ Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр.). *Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007. С. 105–114.
- ³⁰² Винниченко В. Відродження нації : в 3 ч. Київ : Політвидав України, 1990. Ч. 2. С. 123.
- ³⁰³ Корновенко С. Селянські республіки початку XX століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 29.
- ³⁰⁴ Болотов В. Лекции по истории Древней церкви : в 4 т. Москва : Спасо-Преображенский Валаамский старообрядческий монастырь, 1994. Т. 1. Введение в церковную историю. С. 4.
- ³⁰⁵ Щербakov Д. Взаимосвязь ценностных и когнитивных детерминант исторического знания : автореф. дисс. канд. филос. наук : 09.00.01. Москва : МГПУ, 2011. 21 с.
- ³⁰⁶ Сыров В. Обречены ли исторические нарративы быть мифами? *Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии*. Челябинск : Камен. пояс, 2004. С. 88.
- ³⁰⁷ Сыров В. Обречены ли исторические нарративы быть мифами? *Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии*. Челябинск : Камен. пояс, 2004. С. 89.
- ³⁰⁸ Библер В. Исторический факт как фрагмент действительности. *Библер и вокруг*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.bibler.ru/bis_istor_fakt.php
- ³⁰⁹ Боровкова О. Проблемы демаркации исторической науки и исторического мифа в модернизме и постмодернизме. *Вестник Томского государственного университета*. Томск : ТГУ, 2015. № 400. С. 37.
- ³¹⁰ Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. С. 112.
- ³¹¹ Хелд Д. Модели демократии. Москва : Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. С. 382–383.
- ³¹² Богачов А. Відкритий політичний світ – прихований демократичний етос. *Філософська думка*. Київ : Вид. дім «Академпериодика» НАН України, 2009. № 1. С. 85.
- ³¹³ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Київ : Юніверс, 2000. Т. 1. Герменевтика I. Основы философской герменевтики. С. 340.
- ³¹⁴ Хабермас Ю. Ах, Европа. Небольшие политические сочинения, XI. Москва : Изд-во «Весь мир», 2012. С. 134.
- ³¹⁵ Попович М. Нація як Gesellschaft і нація як Gemeinschaft: український і польський досвід. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів, 1998. № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/popovych.htm>
- ³¹⁶ Попович М. Нація як Gesellschaft і нація як Gemeinschaft: український і польський досвід. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів, 1998. № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/popovych.htm>
- ³¹⁷ Тур М. Легітимація історичної пам'яті. *Вісник Черкаського університету. Серія Філософія*. Черкаси: Черкас. нац. ун-т, 2019. № 1. С. 5.

- ¹¹⁸ Прокопович С. Народное хозяйство СССР : в 2 т. Нью-Йорк : Изд-во имени Чехова, 1952. Т. 2. С. 77–78.
- ¹¹⁹ Струмилин С. Избранные произведения : в 5 т. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. Статистика и экономика. С. 190–196.
- ¹²⁰ «По сравнению с 1913-м...» Уровень жизни российских рабочих и крестьян в предреволюционные годы отнюдь не падал, как принято считать. *Родина. Исторический журнал*. 2016. № 11 (1116). С. 64–67. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://tg.ru/2016/11/07/rodina-uroven-zhizni.html>
- ¹²¹ Миронов Б. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. Санкт-Петербург : Изд. Дмитрий Булаин, 2014–2015.
- ¹²² Анисов А. Проблема истины и ценностей в историческом познании. *Credo new: теоретический журнал*. Санкт-Петербург : Изд-во «Иваненков С. П.», 2002. № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://credonew.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=267
- ¹²³ П'янзин С. Цінність як духовно-практичний феномен : дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / НАН України, Інститут філософії. Київ, 2002. С. 55–70.; П'янзин С. Цінність як філософське поняття: теоретико-методологічні основи. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Філософія. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 65–71.
- ¹²⁴ Ивин А. Ценность и понимание. *Вопросы философии*. Москва : РАН. № 8. С. 32.
- ¹²⁵ Краткий понятийно-терминологический справочник по этимологии и исторической лексикологии / сост. Ж. Ж. Варбот, А. Ф. Журавлев. Москва : РАН : Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1998. С. 28.
- ¹²⁶ Богачов А. Відкритий політичний світ – прихований демократичний етос. *Філософська думка*. Київ : Вид. д-м «Академперіодика» НАН України, 2009. № 1. С. 81.
- ¹²⁷ Аристотель. Политика / Аристотель. *Сочинения* : в 4 т. Москва. Мысль, 1983. Т. 4. С. 551
- ¹²⁸ Кожевник А. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906–1907 годы). Ученые записки Горьковского государственного университета. 1958. Вып. 47. С. 406.
- ¹²⁹ Замковий П. З історії «селянської республіки» на Сумщині. *Український історичний журнал*. 1985. № 12. С. 88.
- ¹³⁰ Корнозенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
- ¹³¹ Верховцева І. Селянське самоврядування та «мир». до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Сучасні соціально-гуманітарні дискурси: матеріали V всеукраїнської наукової конференції* .м. Дніпропетровськ. (21 березня 2015 р.): у 5 ч. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновация», 2015. Ч. 5. С. 105.
- ¹³² Кукушкин Ю., Тимофеев Н. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века). Москва : изд-во МГУ, 2004. С. 16.
- ¹³³ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/?e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.
- ¹³⁴ Верховцева І. Станове самоврядування і протесний рух селян в Російській імперії на початку XX ст.: «селянські республіки». *Сучасні виклики для гуманітарних наук в умовах глобалізації : матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Львів, 2015. С. 76–78.
- ¹³⁵ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг., 1917 – 1922 гг. Москва : Весь мир, 1997. С. 190.
- ¹³⁶ Верховцева І. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух. *Чорноморський літопис*. Миколаїв, 2014. Вип. 10. С. 15; Наумов С. «Селяни усієї України, єднатесь!»: організагорська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.). *Український селянин*. Черкаси, 2005. Вип. 9. С. 135.
- ¹³⁷ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. 1917–1922. – Москва : Весь мир, 1997. – С. 158.
- ¹³⁸ Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: До проблеми державотворення. *Наукові праці*. 2007. Т. 69. Вип. 56: Політичні науки. Правознавство. С. 24.
- ¹³⁹ ІМІС УРСР. Миколаївська область. С. 241.
- ¹⁴⁰ Державний архів Миколаївської області, Ф. 230, Оп. 1, Спр. 4440, Арк. 35; Ф. 230, Оп. 3, Спр. 61, Арк. 6.
- ¹⁴¹ ІМІС УРСР. Миколаївська область. С. 241.
- ¹⁴² ІМІС УРСР. Миколаївська область. С. 241.
- ¹⁴³ Революционная борьба на Херсонщине в 1905–1907 гг. Херсон: Книжно-газ. изд-во, 1962. С. 178.
- ¹⁴⁴ Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: До проблеми державотворення. *Наукові праці*. 2007. Т. 69. Вип. 56: Політичні науки. Правознавство. С. 24.

- ¹⁴⁵ Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: До проблеми державотворення. *Наукові праці*. 2007. Т. 69. Вип. 56: Політичні науки. Правознавство. С. 24.
- ¹⁴⁶ Котляр, Ю. Селянські республіки Півдня України: До проблеми державотворення. *Наукові праці*. 2007. Т. 69. Вип. 56: Політичні науки. Правознавство. С. 24.
- ¹⁴⁷ ЦДІАК, Ф-358, Оп. 1, Спр. 16, Арк. 19-24, 95.
- ¹⁴⁸ Первухин В. Комратская республика. Одесса, 2006. С. 30.
- ¹⁴⁹ Первухин В. Комратская республика. Одесса, 2006. С. 43.
- ¹⁵⁰ Первухин В. Комратская республика. Одесса, 2006. С. 43.
- ¹⁵¹ Первухин В. Комратская республика. Одесса, 2006. С. 45.
- ¹⁵² Первухин В. Комратская республика. Одесса, 2006. С. 42.
- ¹⁵³ Первухин В. Комратская республика. Одесса, 2006. С. 45.
- ¹⁵⁴ Маслов П. Аграрный вопрос в России. в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1908. Т. 2. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. С. 252.
- ¹⁵⁵ Маслов П. Аграрный вопрос в России. в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1908. Т. 2. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. С. 252.
- ¹⁵⁶ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 – 1917–1922. Москва: Весь мир, 1997. С. 190.
- ¹⁵⁷ Маслов П. Аграрный вопрос в России. в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1908. Т. 2. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. С. 252.
- ¹⁵⁸ Маслов П. Аграрный вопрос в России. в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1908. Т. 2. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. С. 252.
- ¹⁵⁹ Маслов П. Аграрный вопрос в России. в 2 т. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1908. Т. 2. Кризис крестьянского хозяйства и крестьянское движение. С. 252.
- ¹⁶⁰ Якименко М. Сорочинська трагедія. Київ, 1990. С. 35–37.
- ¹⁶¹ Якименко М. Сорочинська трагедія. Київ, 1990. С. 49.
- ¹⁶² ЦДІАК, Ф. 320, Оп. 1, Спр. 321, Арк. 491 (зв.)
- ¹⁶³ Якименко М. Сорочинська трагедія. Київ, 1990. С. 47.
- ¹⁶⁴ Якименко М. Сорочинська трагедія. Київ, 1990. С. 49.
- ¹⁶⁵ Качинський В. Селянський рух на Україні в роки революції 1905–1907 рр. 1927. С. 131–132.
- ¹⁶⁶ 1905 год на Полтавщине. Полтава, 1925. С. 97.
- ¹⁶⁷ ЦДІАК, Ф. 575, Оп. 1, Спр. 294, Арк. 413–415.
- ¹⁶⁸ ЦДІАК, Ф. 320, Оп. 1, Спр. 321, Арк. 503.
- ¹⁶⁹ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://issuu.com/historysumy/docs/82_90/?e=3773362/6155836/ – Назва з екрану.
- ¹⁷⁰ Замковий П. З історії «селянської республіки» на Сумщині. *Український історичний журнал*. 1985. № 12. С. 89.
- ¹⁷¹ Кошель О. Політика й практика Сумського комітету «Всероссийского крестьянского союза». 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 50.
- ¹⁷² Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії. *Часопис української історії*. 2011. Вип. 21. С. 89.
- ¹⁷³ Магась В. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції. *Інтелегенція і влада*. 2008. Вип. 11. С. 45.
- ¹⁷⁴ Кошель О. Політика й практика Сумського комітету «Всероссийского крестьянского союза». 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 47.
- ¹⁷⁵ Докашенко Т. Спогад про Шербака А. П. 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 112.
- ¹⁷⁶ Кошель О. Політика й практика Сумського комітету «Всероссийского крестьянского союза». 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 47.
- ¹⁷⁷ Кошель О. Політика й практика Сумського комітету «Всероссийского крестьянского союза». 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 49.
- ¹⁷⁸ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії. *Часопис української історії*. 2011. Вип. 21. С. 84.
- ¹⁷⁹ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії. *Часопис української історії*. 2011. Вип. 21. С. 83.
- ¹⁸⁰ Сердюк М. Спогади про революційні події на Сумщині. 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 57–58.
- ¹⁸¹ Сердюк М. Спогади про революційні події на Сумщині. 1905 рік на Сумщині. Суми, 1930. С. 61–64.

- ¹⁸² Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/historysumy/docs/82_90/77e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.
- ¹⁸³ Федоренко Г. Історія побережжя річки Локні Сумської області. (від давніх часів до 1930 року). Суми, 1965. С. 95.
- ¹⁸⁴ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumynews.com/oleh-medunytzia/79/yastrubynska-respublika-pohliad-cherez-stolittia.html>
- ¹⁸⁵ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historysumy.ua/research/article/79-yastrubynskarespublikapohliadcherezstolittia.html>
- ¹⁸⁶ Онацький Н. Селянський революційний рух на Сумщині 1905 року. *1905 рік на Сумщині*. Суми : Плуг і молот, 1930. С. 42–43
- ¹⁸⁷ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://historysumy.ua/research/article/79-yastrubynskarespublikapohliadcherezstolittia.html>
- ¹⁸⁸ Кудінов Д. Страйковий рух селянства Лівобережної України у 1905–1907 рр. Сумська старовина. №XXX. С. 93.
- ¹⁸⁹ Іванущенко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://historysumy.ua/research/article/79-yastrubynskarespublikapohliadcherezstolittia.html>
- ¹⁹⁰ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://issuu.com/historysumy/docs/82_90/77e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.
- ¹⁹¹ Котляр Ю. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина XX ст.) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-41.pdf>
- ¹⁹² Винниченко В. Відродження нації. Київ, 1990. Ч. 2. С. 123.
- ¹⁹³ Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 – 1921 рр.) *Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (6–7 грудня 2007)*. Кам'янець–Подільський, 2008. С. 105–114.
- ¹⁹⁴ Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни. Український селянин. 2003. № 7. С. 104, 106.
- ¹⁹⁵ Котляр Ю. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*. 2017. № 18. С. 66.
- ¹⁹⁶ Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua
- ¹⁹⁷ Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917 – 1920 рр. у контексті процесів національного державотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://timso.koiro.kg.ua/blogs/index.php/Mitrofanenko/1918-1922>
- ¹⁹⁸ У попередній нашій статті Корновенко С., Берестовий А. Українська революція 1917 – 1921 рр. : селянське республікотворення. *International scientific-practical conference «The development of legal sciences: problems and solutions» : Conference Proceedings (April 27–28)*. Kaunas: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. S. 9. зазначено іншу кількість селянських республік.
- ¹⁹⁹ Котляр Ю. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*. 2017. № 18. 67–68.
- ²⁰⁰ Коковський Ф. Лемківські республіки в 1918–1919 роках. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік*. Львів, 1934. : Криницький С. ЗУНР і Лемківщина. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. Вип. 6. : Лемківські республіки 1918–1919 рр. *Лемківщина: земля, люди, історія, культура*. Нью-Йорк, Париж, 1988. Т. 1. ; Ольшанський Т. Команчанська республіка. Невідома сторінка українського визвольного прориву – листопад 1918 – січень 1919. *Аннали Лемківщини*. Нью-Йорк : Фондація Дослідження Лемківщини, 1993. Ч. 5. ; Турчак О. Талергофська трагедія. Лемківські республіки 1918–1920 рр. *Лемківщина: у 2 т.* Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1. Матеріальна культура, Шпилюк П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році. *Аннали Лемківщини*. Нью-Йорк : Фондація Дослідження Лемківщини, 1993. Ч. 5. ; Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державою? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 282–316. ; Команецька та Флоринська республіки 1918–1920 років на Лемківщині. *Вісник Світової Федерації Українських Лемків*. 2013. № 11–12. С. 13–16.

- ⁴⁰¹ Корноуєнко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94.
- ⁴⁰² Корольов Г. Баштанська республіка – селянська модель деліберативної демократії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 9. 2005. С. 203.
- ⁴⁰³ Пионтковский С. Гражданская война в России. Хрестоматия. 1925. С. 542.
- ⁴⁰⁴ Котляр Ю. Селянські республіки півдня України. до проблеми державотворення. *Політичні науки. Правознавство: наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. 2017. Т. 69 Вип. 56. С. 25.
- ⁴⁰⁵ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Кн. 3. С. 38.
- ⁴⁰⁶ Тур П. Памяти Баштанской республики. *Красный Николаев*. № 279. 1921. 8 декабря.
- ⁴⁰⁷ Автобіографія М. Прядка. Із фондів Баштанського краєзнавчого музею. Матеріал люб'язно наданий О. О. Требухом.
- ⁴⁰⁸ Автобіографія М. В. Прядка. Із фондів Баштанського краєзнавчого музею. Матеріал люб'язно наданий О. О. Требухом.
- ⁴⁰⁹ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Кн. 3. С. 39.
- ⁴¹⁰ Корольов Г. Баштанська республіка – селянська модель деліберативної демократії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 9. 2005. С. 205.
- ⁴¹¹ Пионтковский С. Гражданская война в России. Хрестоматия. 1925. С. 542.
- ⁴¹² Котляр Ю. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки. (1919–1920 рр.). Миколаїв: ПП «Спринг-принт», 2000. С. 69.
- ⁴¹³ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Кн. 3. С. 39.
- ⁴¹⁴ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Кн. 3. С. 41.
- ⁴¹⁵ Ісаков П. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках: До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного повстанського руху в Україні 1999. Вип. 3. С. 63; Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державою? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 285.
- ⁴¹⁶ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 167, Арх. 68 (зв.).
- ⁴¹⁷ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 167, Арх. 70.
- ⁴¹⁸ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки. Миколаїв, 2010. С. 14.
- ⁴¹⁹ Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 12.
- ⁴²⁰ Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 12–13.
- ⁴²¹ Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 13.
- ⁴²² Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 13.
- ⁴²³ Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 13.
- ⁴²⁴ Сірош А. Республіка повсталих. Одеса: Маяк, 1969. С. 67–68.
- ⁴²⁵ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 39.
- ⁴²⁶ Сірош А. Республіка повсталих. Одеса: Маяк, 1969. С. 68–69.
- ⁴²⁷ Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 13.
- ⁴²⁸ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 40.
- ⁴²⁹ Skirda A. Nestor Makhno: Anarchy's Cossack. М.: AK Press, 2004. Р. 86.
- ⁴³⁰ Корноуєнко С. Селянські республіки початку XX століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 31.
- ⁴³¹ Дутчак В., Петровська А. Повстанський рух на Катеринославщині: махновські альтернативи економічній складовій політики воєнного комунізму (огляд подій 1919 року). *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 13 (1). С. 91.
- ⁴³² Архєрейський Д. Початки махновщини // *Війна з державою, чи за державою? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років*. – Харків, 2017. – С. 191.
- ⁴³³ Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.). Київ: Наукова думка. С. 351.
- ⁴³⁴ Данилов В. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. Документы и материалы. 2006. С. 13.

- ⁴³³ Данилов В. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. Документы и материалы. 2006. С. 13.
- ⁴³⁴ Жбанова К. Земельна політика Нестора Махна (1917–1921 рр.). С. 98.
- ⁴³⁵ Щербатюк В. Повстанський рух під проводом Нестора Махна в сучасній вітчизняній історіографії. С. 51.
- ⁴³⁶ Тимошук А. Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь : Таврия, 1996. С. 160.
- ⁴³⁷ Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 85.
- ⁴³⁸ Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 85.
- ⁴³⁹ Котляр Ю. Врадіївська Хліборобська республіка. *Чорноморський літопис*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 5. С. 51.
- ⁴⁴⁰ Котляр Ю. Врадіївська Хліборобська республіка. *Чорноморський літопис*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 5. С. 51.
- ⁴⁴¹ Котляр Ю. Врадіївська Хліборобська республіка. *Чорноморський літопис*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 5. С. 51.
- ⁴⁴² Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 85.
- ⁴⁴³ Жирохов М. Партизанський рух на Чернігівщині під час громадянської війни (1918–1921 рр.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cheline.com.ua/news/mens-club/partizanskij-ruh-na-chernigivshhini-pid-chas-gromadyanskoji-vijni-1918-1921-ri-66960>
- ⁴⁴⁴ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁴⁵ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁴⁶ Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919 – 1921 рр.) : динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / ред. В. Лободаєва. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 282–316. С. 285.
- ⁴⁴⁷ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. *Сіверянський літопис*. 2006. № 1. С. 73–81. С. 77.
- ⁴⁴⁸ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁴⁹ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁵⁰ Іванущенко Г. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині. Суми : ФОП Наталуха А.С., 2011. Т. 1. С. 18.
- ⁴⁵¹ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁵² Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁵³ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁵⁴ Державний архів Чернігівської області, Ф. Р-2, Оп. 1, Спр. 46, Арк. 129.
- ⁴⁵⁵ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁵⁶ Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pivnich.info/anarho-mahnovskij-povstanskij-ruh-na-chernihivschyni-u-1919-1921-ri/>
- ⁴⁵⁷ Волгинські дороги Уласа Самчука. Рівне : Азалія, 1993. С. 40.
- ⁴⁵⁸ Селезіон П. Дерманська республіка. *Літопис Червоної Казини*. 1931. Число 7–8. С. 14.

- ⁴⁶¹ Волинські дороги Уласа Самчука. Рівне : Азалія, 1993. С. 40.
- ⁴⁶² Селезіон П. Дерманська республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 7–8. С. 14.
- ⁴⁶³ Волинські дороги Уласа Самчука. Рівне : Азалія, 1993. С. 40.
- ⁴⁶⁴ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 170.
- ⁴⁶⁵ Селезіон П. Дерманська республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 7–8. С. 14.
- ⁴⁶⁶ Селезіон П. Дерманська республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 7–8. С. 14.
- ⁴⁶⁷ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 170.
- ⁴⁶⁸ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 170.
- ⁴⁶⁹ Селезіон П. Дерманська республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 7–8. С. 14.
- ⁴⁷⁰ Демченко Т. «Розстріляні ГПУ». *Свердянський літопис*. 2011. № 1. С. 45–54.
- ⁴⁷¹ Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 24–25.
- ⁴⁷² Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. Історія. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2010. 360 с.
- ⁴⁷³ Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 25.
- ⁴⁷⁴ Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 25.
- ⁴⁷⁵ Барбон М. Зазим'є. Історія села. С. 26.
- ⁴⁷⁶ Клишта П. Село Зазим'є на Київщині. Історія. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2010. 360 с.
- ⁴⁷⁷ Ясенчук О. Лівобережні повстанці Київщини і Чернігівщини: їх порівнювали з Махном. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/28/28210/>
- ⁴⁷⁸ ІМІС Київська область. С. 242.
- ⁴⁷⁹ Ясенчук О. Лівобережні повстанці Київщини і Чернігівщини: їх порівнювали з Махном. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/28/28210/>
- ⁴⁸⁰ Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 84.
- ⁴⁸¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1987. С. 264.
- ⁴⁸² Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 88.
- ⁴⁸³ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1987. С. 264.
- ⁴⁸⁴ Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 84.
- ⁴⁸⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1987. С. 310.
- ⁴⁸⁶ Гарнага І. Лєтичівське повстання, 1918–1919 рр. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Головна редакція УРЕ, Т. 3, 1971. С. 5.
- ⁴⁸⁷ Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 127–128.
- ⁴⁸⁸ Гарнага І. Лєтичівське повстання, 1918–1919 рр. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Головна редакція УРЕ, Т. 3, 1971. С. 5.
- ⁴⁸⁹ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Хмельницька область. С. 394.
- ⁴⁹⁰ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 170.
- ⁴⁹¹ История Украинской ССР : в 10 т. Київ, 1984. Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине. С. 357.
- ⁴⁹² Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.
- ⁴⁹³ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Хмельницька область. С. 394.
- ⁴⁹⁴ Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.
- ⁴⁹⁵ Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). Москва : Наука, 1966. С. 83.
- ⁴⁹⁶ Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 119.
- ⁴⁹⁷ Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.
- ⁴⁹⁸ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Хмельницька область. С. 394.
- ⁴⁹⁹ Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.
- ⁵⁰⁰ Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). Москва : Наука, 1966. С. 83.
- ⁵⁰¹ Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.
- ⁵⁰² Гарнага І. Лєтичівське повстання, 1918–1919 рр. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Головна редакція УРЕ, Т. 3, 1971. С. 5.
- ⁵⁰³ Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.
- ⁵⁰⁴ Осликовська О. Лєтичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128.

- ⁵⁰⁵ Осликівська О. Летичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 128–129.
- ⁵⁰⁶ Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 119.
- ⁵⁰⁷ Осликівська О. Летичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. С. 129.
- ⁵⁰⁸ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 170.
- ⁵⁰⁹ Дубиниць І. Горить Медвін Нью-Йорк : Добрус, 1952. 31 с.
- ⁵¹⁰ Коваль Р. Трохим Голий, отаман Мліївської гайдамацької січі. *Каликулі співали: біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу*. Київ, Вінниця, 2006. С. 100–114; Керівник Мліївської республіки отаман Голий. Черкаси : Б. в., 2018. 16 с.
- ⁵¹¹ Чос В. Мліївська республіка. *Прес-Центр*. 2007. 31 жовт. С. 29; Керівник Мліївської республіки отаман Голий. Черкаси : Б. в., 2018. С. 4.
- ⁵¹² Чос В. Мліївська республіка. *Прес-Центр*. 2007. 31 жовт. С. 29; Керівник Мліївської республіки отаман Голий. Черкаси : Б. в., 2018. С. 3.
- ⁵¹³ Керівник Мліївської республіки отаман Голий. Черкаси : Б. в., 2018. С. 5.
- ⁵¹⁴ Керівник Мліївської республіки отаман Голий. Черкаси : Б. в., 2018. С. 6.
- ⁵¹⁵ Чос В. Мліївська республіка. *Прес-Центр*. 2007. 31 жовт. С. 29; Керівник Мліївської республіки отаман Голий. Черкаси : Б. в., 2018. 16 с.
- ⁵¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Хмельницька область. С. 37.
- ⁵¹⁷ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 352.
- ⁵¹⁸ Українська РСР у період громадянської війни. 1917–1920 рр. : в 3 т. Київ : Політвидав України, 1968. Т. 2. С. 391.
- ⁵¹⁹ Мороз В., Мороз В. Пашковецька Республіка у світлі подій національно-визвольної революції 1917–1920 років. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. 2017. Вип. 11. С. 218.
- ⁵²⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Київ : Темпора, 2003. С. 313.
- ⁵²¹ Мороз В., Мороз В. Пашковецька Республіка у світлі подій національно-визвольної революції 1917–1920 років. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. 2017. Вип. 11. С. 218.
- ⁵²² Донесення Подільського губернського політичного відділу подільському губернському комісару про повстання селян Пашковецької волості Проскурівського повіту і Бахматовецької волості Летичівського повіту 6 жовтня 1919 р. *Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920). Документи й матеріали*. Вінниця : Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. С. 300.
- ⁵²³ З донесення Проскурівського повітового комісара Подільському губернському комісару з приводу повстання селян Пашковецької волості 9 жовтня 1919 р. *Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920). Документи й матеріали*. Вінниця : Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. С. 300–302.
- ⁵²⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр. Київ : Темпора, 2003. С. 313.
- ⁵²⁵ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Львів : Універсум, 2004. С. 79.
- ⁵²⁶ Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 120.
- ⁵²⁷ Мороз В., Мороз В. Пашковецька Республіка у світлі подій національно-визвольної революції 1917–1920 років. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. 2017. Вип. 11. С. 218.
- ⁵²⁸ Українська РСР у період громадянської війни. 1917–1920 рр. : в 3 т. Київ : Політвидав України, 1968. Т. 2. С. 391; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Хмельницька область. С. 37.
- ⁵²⁹ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Львів : Універсум, 2004. С. 79.
- ⁵³⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Київ : Темпора, 2003. С. 313.
- ⁵³¹ Гарнага І. Пашковецьке збройне повстання. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. Т. 3. С. 338.
- ⁵³² Гарнага І. Пашковецьке збройне повстання. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. Т. 3. С. 338.
- ⁵³³ Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 119–120.
- ⁵³⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Київ : Темпора, 2003. С. 313–314.
- ⁵³⁵ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 319.
- ⁵³⁶ Омельянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ : Темпора, 2007. С. 232.

- ⁵³⁷ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Львів : Універсум, 2004. С. 80.
- ⁵³⁸ Українська РСР у період громадянської війни. 1917–1920 рр. : в 3 т. Київ : Політвидав України, 1968. Т. 2. С. 391; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. Хмельницька область. С. 37.
- ⁵³⁹ Мороз В., Мороз В. Пашковецька Республіка у світлі подій національно-визвольної революції 1917–1920 років. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. 2017. Вип. 11. С. 218.
- ⁵⁴⁰ Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 352.
- ⁵⁴¹ Українська РСР у період громадянської війни. 1917–1920 рр. : в 3 т. Київ : Політвидав України, 1968. Т. 2. С. 391.
- ⁵⁴² Гарнага І. Пашковецьке збройне повстання. *Радянська енциклопедія історії України*. Київ : Головна редакція УРЕ, 1971. Т. 3. С. 338.
- ⁵⁴³ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Краків-Львів : Українське видавництво, 1942. Ч. 2. С. 83–84.
- ⁵⁴⁴ Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁴⁵ Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁴⁶ Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁴⁷ Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁴⁸ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 170–171.
- ⁵⁴⁹ Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁵⁰ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 171.
- ⁵⁵¹ Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁵² Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁵³ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрентон, 1963. Т. 2. Україна між двома силами. С. 171.
- ⁵⁵⁴ Селезіон П. Прігорінская Советская Соціалістическая Республіка. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Число 6. С. 10.
- ⁵⁵⁵ Ісаков П. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках: (До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного повстанського руху в Україні). 1999. Вип. 3. С. 63; Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державою? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 285.
- ⁵⁵⁶ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 167, Арк. 68 (зв.).
- ⁵⁵⁷ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 167, Арк. 57 (зв.).
- ⁵⁵⁸ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 68 (зв.).
- ⁵⁵⁹ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 252, Арк. 70.
- ⁵⁶⁰ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 167, Арк. 70.
- ⁵⁶¹ ЦДАВОУ, Ф-2360, Оп. 1, Спр. 12, Арк. 50.
- ⁵⁶² Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру та Чорного лісу. Київ, 2006. С. 134.
- ⁵⁶³ Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру та Чорного лісу. Київ, 2006. С. 134.
- ⁵⁶⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Львів : СПОЛОМ, 2014. С. 55.
- ⁵⁶⁵ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Львів : СПОЛОМ, 2014. С. 63.
- ⁵⁶⁶ Білошатка В. Холодноварський отаман Пилип Хмара у спогадах односельців. *Кіровоградський краєзнавчий вісник*. 2007. Вип. 1. С. 95–96.
- ⁵⁶⁷ Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру та Чорного лісу. Київ, 2006. С. 134.
- ⁵⁶⁸ Ісаков П. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках: (До 80-річчя початку масового селянського антикомуністичного повстанського руху в Україні). 1999. Вип. 3. С. 63; Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державою? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 285.
- ⁵⁶⁹ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 167, Арк. 68 (зв.).

- ¹⁷⁰ ЦДАВОУ, Ф-2, Оп. 1, Спр. 167, Арк. 68 (зв.).
- ¹⁷¹ ЦДАВОУ, Ф-2579, Оп. 1, Спр. 15, Арк. 4
- ¹⁷² ЦДАВОУ, Ф-2360, Оп. 1, Спр. 12, Арк. 23–24
- ¹⁷³ Календар пам'ятних Черкащини на 2018 р. Черкаси, 2017. С. 27.
- ¹⁷⁴ Календар пам'ятних Черкащини на 2018 р. Черкаси, 2017. С. 27.
- ¹⁷⁵ Мельниченко В. Холодний Яр: героїка боротьби. *Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.* Черкаси: Вертикаль, 2016. С. 95.
- ¹⁷⁶ Мельниченко В. Холодний Яр: героїка боротьби. *Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.* Черкаси: Вертикаль, 2016. С. 97.
- ¹⁷⁷ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. 2014. С. 12, 38, 71; Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. С. 58, 61, 201.
- ¹⁷⁸ Коваль Р. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Київ, 1997. С. 56
- ¹⁷⁹ Мельниченко В. Холодний Яр: героїка боротьби. *Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.* Черкаси: Вертикаль, 2016. С. 97.
- ¹⁸⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. 2014. С. 71.
- ¹⁸¹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. 2014. С. 21.
- ¹⁸² Календар пам'ятних Черкащини на 2018 р. Черкаси, 2017. С. 27.
- ¹⁸³ Начерк проекту Державного законодавства для «Української Трудової Республіки» (Табору Гайдамаків-повстанців в Холодному Яру на Чигиринщині) 1919 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_24.html
- ¹⁸⁴ ДАЧО, Ф. Р-529, Оп. 1, Спр. 22, Арк. 230
- ¹⁸⁵ ДАЧО, Ф. Р-184, Оп. 1, Спр. 48, Арк. 282
- ¹⁸⁶ Солодар О. Як були козурці. Черкаси: Видавець Ю. А. Чабаненко, 2009. С. 11–12.
- ¹⁸⁷ Солодар О. Як були козурці. Черкаси: Видавець Ю. А. Чабаненко, 2009. С. 13–14.
- ¹⁸⁸ Солодар О. Як були козурці. Черкаси: Видавець Ю. А. Чабаненко, 2009. С. 9
- ¹⁸⁹ Солодар О. Як були козурці. Черкаси: Видавець Ю. А. Чабаненко, 2009. С. 15.
- ¹⁹⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Львів: СПОЛОМ, 2014. С. 20.
- ¹⁹¹ Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні ямпільці в обороні державності, 1917–1925. Вінниця: Книга-Вега, 2009. С. 27.
- ¹⁹² Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні ямпільці в обороні державності, 1917–1925. Вінниця: Книга-Вега, 2009. С. 27.
- ¹⁹³ Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні ямпільці в обороні державності, 1917–1925. Вінниця: Книга-Вега, 2009. С. 27
- ¹⁹⁴ Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні ямпільці в обороні державності, 1917–1925. Вінниця: Книга-Вега, 2009. С. 124.
- ¹⁹⁵ Чебан О. Костянтин ЗАВАЛЬНЮК: «Ямпільська республіка — це подільський Холодний Яр». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/kostyantin-zavalnyuk-yampilska-respublika-ce-podil/>
- ¹⁹⁶ Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні ямпільці в обороні державності, 1917–1925. Вінниця: Книга-Вега, 2009. С. 27–28.
- ¹⁹⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Київ: Темпора, 2003. С. 353
- ¹⁹⁸ Завальнюк К., Борсуковський С. Незламні ямпільці в обороні державності, 1917–1925. Вінниця: Книга-Вега, 2009. С. 63–65.
- ¹⁹⁹ Сливка Ю. Бойківська радянська республіка. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. Київ, 2003. Т. 1. А-В. С. 324.
- ²⁰⁰ Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939. Київ: Наукова думка, 1979. С. 68.
- ²⁰¹ Сливка Ю. Бойківська радянська республіка. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. Київ, 2003. Т. 1. А-В. С. 324.
- ²⁰² Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Львівська область. С. 694
- ²⁰³ Сливка Ю. Бойківська радянська республіка. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. Київ, 2003. Т. 1. А-В. С. 324.
- ²⁰⁴ Сливка Ю. Гуцульська республіка. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 2. Г–Д. С. 263
- ²⁰⁵ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 261
- ²⁰⁶ Довідник з історії України (А-Я). Київ: Генеза, 2002. С. 191–192.
- ²⁰⁷ Віднянський С. В. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 260.

- ⁶⁰⁸ Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 105–106.
- ⁶⁰⁹ Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 103–104.
- ⁶¹⁰ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 72.
- ⁶¹¹ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 260–261.
- ⁶¹² Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 107.
- ⁶¹³ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 71.
- ⁶¹⁴ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 261.
- ⁶¹⁵ Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 108.
- ⁶¹⁶ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 71.
- ⁶¹⁷ Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 101.
- ⁶¹⁸ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 260.
- ⁶¹⁹ Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 97–98.
- ⁶²⁰ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 260.
- ⁶²¹ Сливка Ю. Гуцульська республіка. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 2. Г–Д. С. 263.
- ⁶²² Довідник з історії України (А–Я). Київ: Генеза, 2002. С. 191–192.
- ⁶²³ Сливка Ю. Гуцульська республіка. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 2. Г–Д. С. 263.
- ⁶²⁴ Довідник з історії України (А–Я). Київ: Генеза, 2002. С. 191–192.
- ⁶²⁵ Піпаш В. Гуцульська республіка – унікальна сторінка державотворення. *Голос України*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20140203113215/http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=109699>
- ⁶²⁶ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 260.
- ⁶²⁷ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 261.
- ⁶²⁸ Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 107–109.
- ⁶²⁹ Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України (1919–1939 рр.). *Нариси історії державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 261.
- ⁶³⁰ Сливка Ю. Гуцульська республіка. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 2. Г–Д. С. 263.
- ⁶³¹ Ключурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. С. 139.
- ⁶³² Довідник з історії України (А–Я). Київ: Генеза, 2002. С. 191–192.
- ⁶³³ Шлепещий І. Ради правди і справедливості. Што було в Старой Любовни в 1918 року? *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза На Год 1963*. Нью-Йорк, 1963. С. 67.
- ⁶³⁴ Лемківські республіки 1918–1919 рр. *Лемківщина: земля, люди, історія, культура*. Нью-Йорк, Париж, 1988. Т. І. С. 184.
- ⁶³⁵ Ганкевич Л. «Лемківська Республіка» Один забутий історичний процес. *Життя і Право*. 1934. Ч. І. С. 25.
- ⁶³⁶ Лемківські республіки 1918–1919 рр. *Лемківщина: земля, люди, історія, культура*. Нью-Йорк, Париж, 1988. Т. І. С. 184.
- ⁶³⁷ Лемківські республіки 1918–1919 рр. *Лемківщина: земля, люди, історія, культура*. Нью-Йорк, Париж, 1988. Т. І. С. 184–185.
- ⁶³⁸ Прах Б. Участь греко-католицьких священиків в Лемківщині у політичних подіях 1918–1919 рр. *Гуля*. 2013. № 73. С. 27.
- ⁶³⁹ Шлепещий І. Ради правди і справедливості. Што було в Старой Любовни в 1918 року? *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза На Год 1963*. Нью-Йорк, 1963. С. 64.
- ⁶⁴⁰ Шлепещий І. Ради правди і справедливості. Што було в Старой Любовни в 1918 року? *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза На Год 1963*. Нью-Йорк, 1963. С. 66.
- ⁶⁴¹ Пап С. Історія Закарпаття. Т. 3. С. 615.
- ⁶⁴² Любчик І. Український визвольний рух на Іршівщині наприкінці 1918 – початку 1919 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. Вип. 18. С. 40.
- ⁶⁴³ Шлепещий І. Ради правди і справедливості. Што було в Старой Любовни в 1918 року? *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза На Год 1963*. Нью-Йорк, 1963. С. 66.
- ⁶⁴⁴ Пап С. Історія Закарпаття. Т. 3. С. 615.

- ⁶⁴⁵ Шлепецкий И. Ради правды и справедливости. Што было в Старой Любовни в 1918 року? *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза На Год 1963*. Нью-Йорк, 1963. С. 66.
- ⁶⁴⁶ Грабовещкий В. В Період ЗУНРу «Печеніжинська республіка». *Історія Печеніжнина*. Коломия : Світ, 1993. С. 78–83.
- ⁶⁴⁷ Урбанович М. Печеніжинська республіка. *Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 274–276.
- ⁶⁴⁸ Урбанович М. Печеніжинська республіка. *Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 275.
- ⁶⁴⁹ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 816.
- ⁶⁵⁰ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 816.
- ⁶⁵¹ Урбанович М. Печеніжинська республіка. *Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 275.
- ⁶⁵² Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 815–816.
- ⁶⁵³ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 816.
- ⁶⁵⁴ Урбанович М. Печеніжинська республіка. *Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 275.
- ⁶⁵⁵ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 816.
- ⁶⁵⁶ Грабовещкий В. В Період ЗУНРу «Печеніжинська республіка». *Історія Печеніжнина*. Коломия : Світ, 1993. С. 78.
- ⁶⁵⁷ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 816.
- ⁶⁵⁸ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 816.
- ⁶⁵⁹ Грабовещкий В. В Період ЗУНРу «Печеніжинська республіка». *Історія Печеніжнина*. Коломия : Світ, 1993. С. 79.
- ⁶⁶⁰ Грабовещкий В. В Період ЗУНРу «Печеніжинська республіка». *Історія Печеніжнина*. Коломия : Світ, 1993. С. 79.
- ⁶⁶¹ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 816.
- ⁶⁶² Урбанович М. Печеніжинська республіка. *Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 275–276.
- ⁶⁶³ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 817.
- ⁶⁶⁴ Грабовещкий В. В Період ЗУНРу «Печеніжинська республіка». *Історія Печеніжнина*. Коломия : Світ, 1993. С. 78.
- ⁶⁶⁵ Урбанович М. Печеніжинська республіка. *Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 276.
- ⁶⁶⁶ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 817–818.
- ⁶⁶⁷ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 818.
- ⁶⁶⁸ Генік-Березовський М. «Печеніжинська республіка». Спогаді з 1919 року. *Коталія й Коломніянина*. Філадельфія, 1988. С. 818.
- ⁶⁶⁹ Урбанович М. Печеніжинська республіка. *Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях*. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 276.
- ⁶⁷⁰ Команецька та Флоринська республіки 1918–1920 років на Лемківщині: назва з екрану. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lemky.lviv.ua/?p=633>
- ⁶⁷¹ Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році. *Аннали Лемківщини*. Нью-Йорк : Фондація Дослідження Лемківщини, 1993. Ч. 5. С. 91.
- ⁶⁷² Лемківські республіки 1918–1919 рр. *Лемківщина: земля, люди, історія, культура*. Нью-Йорк : Париж, 1988. Т. 1. С. 181.
- ⁶⁷³ Команецька та Флоринська республіки 1918–1920 років на Лемківщині: назва з екрану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lemky.lviv.ua/?p=633>
- ⁶⁷⁴ Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році. *Лемківський Календар на 1967 рік*. Торонто ; Пассейк, 1967. С. 23–24.

Додатки

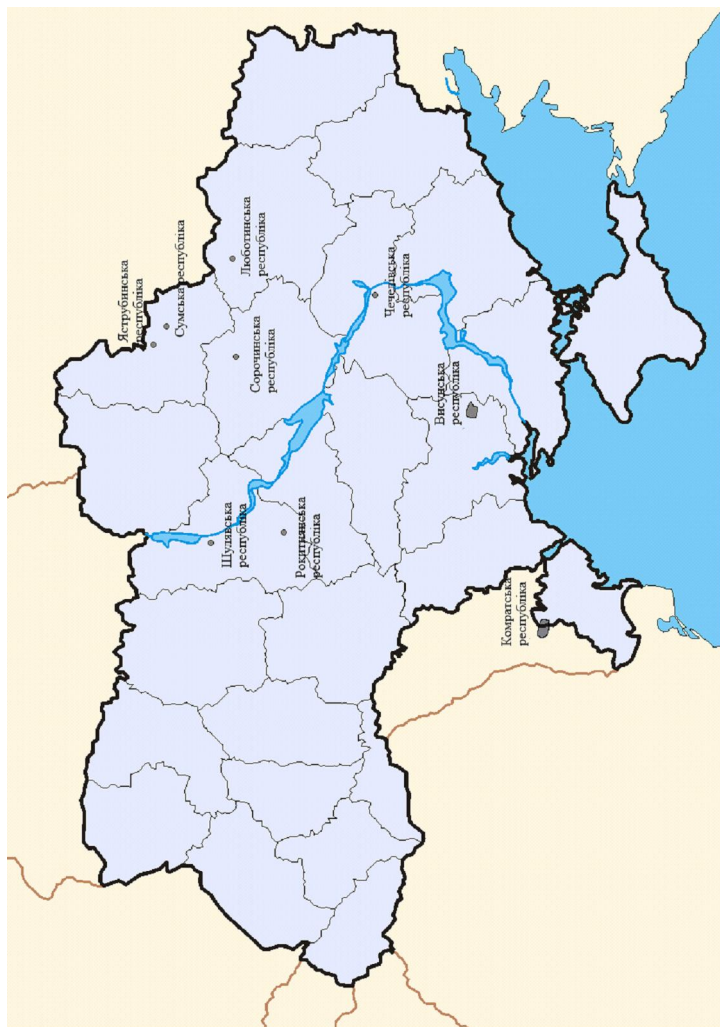

Рис. 1. Селянські республіки 1905 – 1907 рр.
Джерело: складено авторами

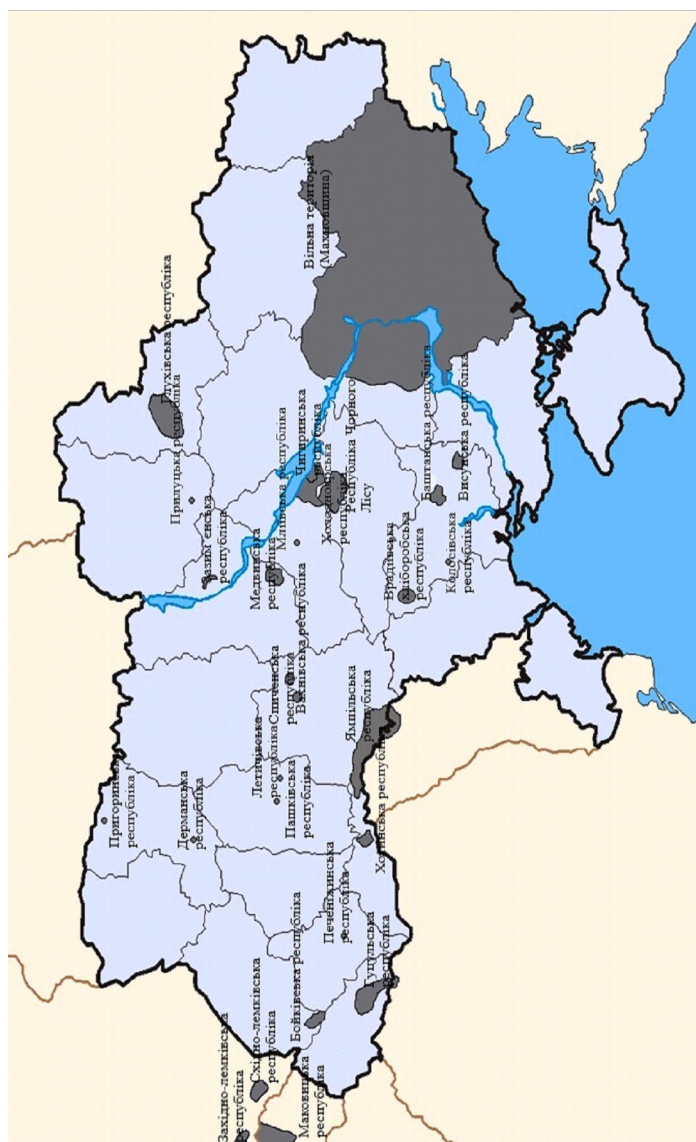

Рис. 2. Селянські республіки 1917 – 1921 рр.
Джерело: складено авторами

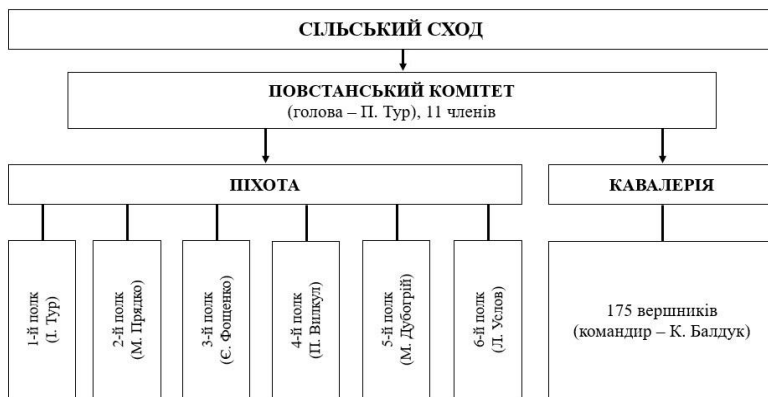
Рис. 3. Учасники селянського повстання 1905 р. у с. Великі Сорочинці на урочистостях з нагоди 30-річчя події. 1936 р.
Джерело: На стройке социализма. 1936. № 1.

Рис. 4. Активісти селянського повстання 1905 р. у с. Великі Сорочинці на урочистостях з нагоди 30-річчя події. Марія Вільченко, Микита Козиленко (голова місцевого осередку Всеросійського селянського союзу та Великосорочинського ревкому), Пилип Гусаренко. 1936 р.
Джерело: На стройке социализма. 1936. № 1

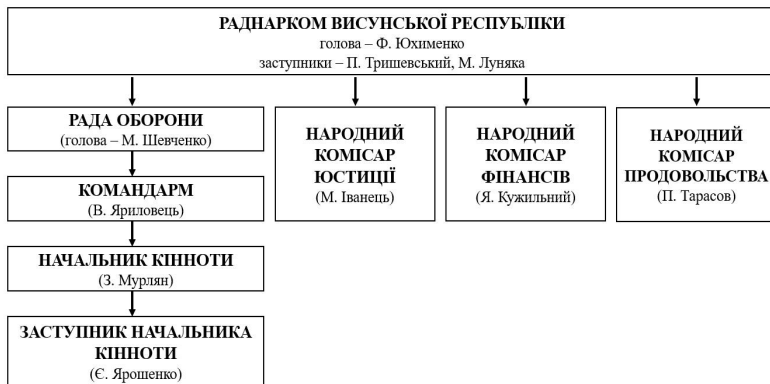
Рис. 5. Пам'ятник «студентам та викладачам КПІ – захисникам Шулявської республіки». Скульптор – М. Рапай, 1985 р.
Джерело: <https://kievlyanin2015.livejournal.com/68156.html>

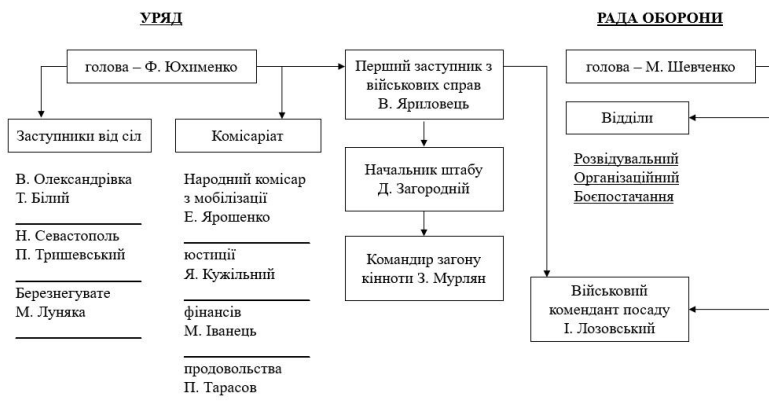
Рис. 6. Устрій Баштанської республіки
Джерело: складено авторами

Рис. 7. Устрій Баштанської республіки (за Ю. Котляром)
Джерело: Котляр Ю. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки. (1919–1920 рр.). Миколаїв : ПП «Спрінт-прінт», 2000. С. 107.

Рис. 8. Устрій Висунської республіки
Джерело: складено авторами

Рис. 9. Устрій Висунської республіки (за Ю. Котляром)
Джерело: Котляр Ю. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки. (1919–1920 рр.). Миколаїв : ПП «Спрінт-прінт», 2000. С. 106.

Рис. 10. Устрій Врадівської республіки
Джерело: складено авторами

Рис. 11. Устрій Медвинської республіки
Джерело: складено авторами

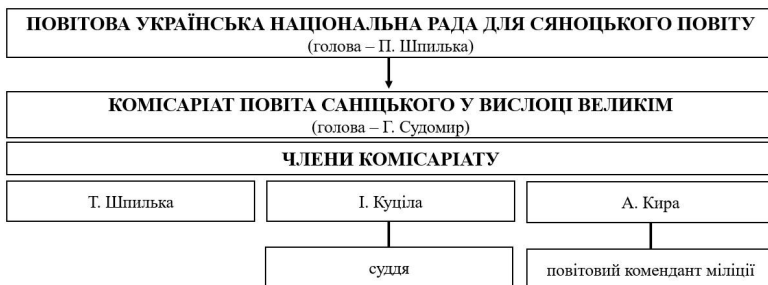
Рис. 12. Устрій Млівської республіки
Джерело: складено авторами

Рис. 13. Устрій Ямпільської республіки
Джерело: складено авторами

Рис. 14. Устрій Гуцульської республіки
Джерело: складено авторами

Рис. 15. Устрій Східнолемківської республіки

Джерело: складено авторами

Рис. 16. Устрій Західнолемківської республіки

Джерело: складено авторами

**Рис. 17. Лідери Баштанської республіки: М. Прядко, І. Тур, Ф. Змієвський,
М. Лященко, П. Вилкул**

Джерело: Фото люб'язно надані директором Баштанського краєзнавчого музею
О. О. Требухом

Рис. 18. «Баштанська рота», яка воювала у складі армії отамана Н. Григор'єва. На задньому плані – приміщення Баштанського волосного правління, травень 1919 р. (ймов.)

Джерело: Фото: експонат Баштанського краєзнавчого музею

Рис. 19. «Бій баштанських повстанців з денікінцями»

Малюнок худ. С. Бродського (1957)

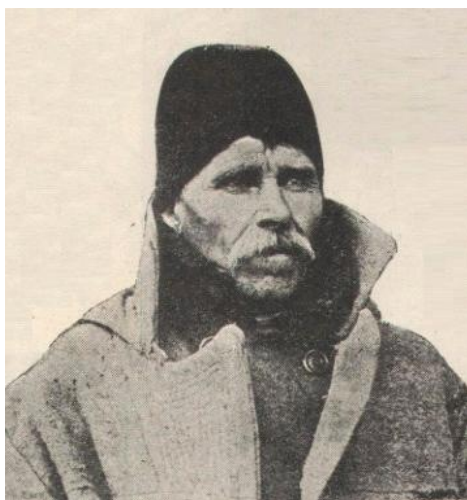
Джерело: Каткова З. Розповідь про Баштанську республіку. *Південна Правда*. 1957. 12 квітня. С. 3

Рис. 20. «Бій за Баштанку»

Малюнок худ. Н. Іваненка (1960-ті – 1970-ті рр.)

Джерело: Експонат Баштанського краєзнавчого музею. Фотокопію люб'язно надано О. О. Требухом.

Рис. 21. Голова Раднаркому Висунської республіки Ф. Юхименко

Джерело: Раппорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 13.

Рис. 22. Кредитний білет Висунської республіки
Джерело: Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 12.

Рис. 23. Керівництво Висунської республіки. Верхній ряд: Ф. Юхименко, П. Тарасов, З. Мурлян, Я. Кузьмільний; нижній ряд: В. Яриловець, М. Іванець, Є. Ярошенко
Джерело: Раппеорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 12.

Рис. 24. Будівля генштабу Висунської республіки

Джерело: Раппепорт Г. Висунська народна республіка. *Всесвіт*. Харків, 1927. № 45 (6 листопада). С. 13.

Рис. 25. Банкнота зі штампелем 1-ї Революційної повстанської армії Н. Махна та зміненим номіналом. 1919 р. Прим.: можливо, псевдомахновська

Джерело: Чоп В., Лиман І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918 – 1921 рр.). Мелітополь, 2019. С. 470.

Рис. 26. Російські казначейські знаки з махновськими глузливими штампами. 1919 р. Прим.: можливо, псевдомахновські
Джерело: Чоп В., Лиман І. Нашадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918 – 1921 рр.). Мелітополь, 2019. С. 470.

Рис. 27. Голова ревкому Летичівської республіки Л. П. Панасюк
Джерело: Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Київ, 1971. Хмельницька область. С. 394.

Рис. 28. Лідер першої Медвинської республіки Г. І. Пирхавка

Джерело: Медвинське повстання: Спогади. Київ ; Кам'янець-Подільський, 2014. С. 104.

Рис. 29. Лідери другої Медвинської республіки Іван Плаксун, Тимофій Хижняк, Омелько Радчук, Хома Сидоренко, Микита Сидоренко, Микола Василенко, сотник Дніпровий (зліва направо)

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Медвинське_повстання#/media/Файл:Kerivnyky_Medvynskoho_povstannya.jpg

Рис. 30. Голова Чигиринського повітового ревкому Михайло Брайко

Джерело: Солодар О. Як були козурці. Черкаси : Видавець Ю. А. Чабаненко, 2009. С. 15.

Рис. 31. Отаман Чигиринської республіки Свирид Дементійович Кокур (в центрі) поруч із братами Степаном і Петром

Джерело: <http://olexandsolodar2010.blogspot.com/2011/03/>

Рис. 32. Грошовий знак Республіки Чорного лісу: на денікінських бонах, випущених Ростовською-на-Дону конторою державного банку, проштемпельовані напис «Хмара», зображення тризуба і рушниці

Джерело: Зінченко О. Місцеві випуски грошових знаків на Черкащині у період революції 1917 – 1921 років. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://novadoba.com.ua/print:page,1,45094-miscevi-vypusky-groshovykh-znakiv-na-cherkashyni-u-period-revoljuciyi-191787221921-rokiv.html>

Рис. 33. Отаман Республіки Чорного лісу: Пилип Хмара, Микола Кібець-Бондаренко, Денис Гупало
Джерело: <https://cossackland.org.ua>; <uk.wikipedia.org>

**Рис. 34. Отамани Холодноярської республіки: Василь Чучупак,
Кость (Блакитний) Пестушко, Герасим (Орел) Нестеренко**
Джерело: <https://cossackland.org.ua>; <uk.wikipedia.org>

Рис. 35. Варіант прапору Холодноярської республіки
Джерело: uk.wikipedia.org

Рис. 36. Прапор Полку гайдамаків Холодного Яру (між 1919 – 1922 рр.)
Джерело: istpravda.com.ua

**Рис. 37. Командир збройних сил Ямпільської республіки,
отаман Семен Ільницький**

Джерело: Чебан О. «Костянтин ЗАВАЛЬНЮК: “Ямпільська республіка – це подільський Холодний Яр”». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/kostyantyn-zavalnyuk-yampilska-respublika-ce-podil/p/>

Рис. 38. Карта Гуцульської республіки

Джерело: <https://galychyna.if.ua/analytic/gutsulskiy-zriv-1918-chastina-rumuniyi-vviyshla-do-zunr/>

Рис. 39. Учасники гуцульського повстання та визвольного походу на Сигіт у січні 1919 р.

Джерело: <http://www.memory.gov.ua>

Рис. 40. Голова Народної ради Гуцульської республіки – С. С. Ключурак
Джерело: <http://www.memory.gov.ua>

Рис. 41. Члени Народної ради Гуцульської республіки. Кінець 1918 р. Ясіня
Джерело: <http://www.memory.gov.ua>

Рис. 42. І. Климпуш, В. Климпуш, Д. Німчук, Д. Климпуш – одні з лідерів
Гуцульської республіки
Джерело: фонди Історико-краєзнавчого музею смт. Ясіня

Рис. 43. о. Пантелеймон Шпилка – лідер Східнолемківської республіки
Джерело: Лемківські республіки 1918-1919 рр. *Лемківщина: земля, люди, історія, культура.* Нью-Йорк ; Париж, 1988. Т. 1. С. 181.

Рис. 44. Василь-Стефан Курило – міністр закордонних справ Західнолемківської республіки
Джерело: http://vyriy.blogspot.com/2015/04/blog-post_5.html

Рис. 45. Михайло Генік-Березовський – повітовий комісар Печеніжинської республіки, Микола Урбанович – поручник УГА, стаційний командант Печеніжинської республіки
Джерело: Урбанович М. Печеніжинська республіка. Українська Галицька Армія. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 274.

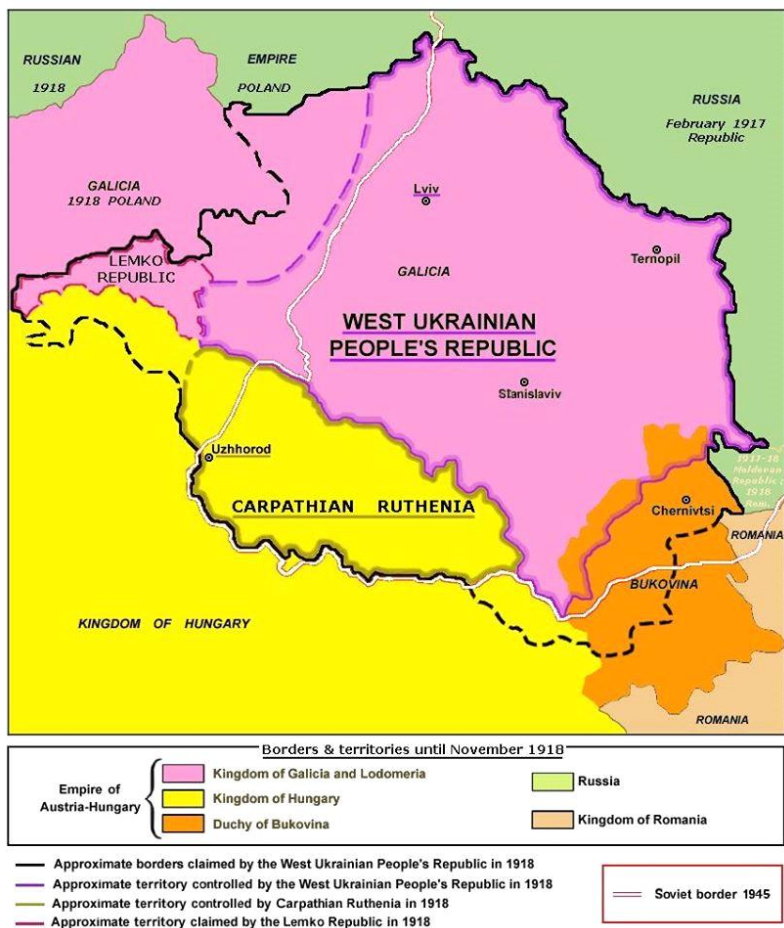

Рис. 46. Карта Західнолемківської республіки

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лемко-Русинська_Республіка

Kornovenko S., Berestovyy A., Kompaniiets O., Pasichna Yu., Pyanzen S., Shcherbakov M. Peasant republic-building of the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921.: monograph, Cherkasy : Chabanenko Yu. A., 2019. 220 p.

The monograph reveals that the peasantry became an active participant in the national state-building of the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. This was due to the fact that Ukrainian society in the early twentieth century, was agrarian in its content character. During the Ukrainian Revolution, the peasantry had its own “political programme” and offered its own version of the socio-economic and socio-political model that was acceptable to it. One of the manifestations of peasant revolution was the formation of peasant republics.

Based on the analysis of historical sources, we understand the peasant republic as the phenomenon of the peasant revolution, consider it appropriate to use the term “peasant republic”. We understand it as a form of socio-political and public self-organization of peasants united by common spiritual, cultural, socio-political and socio-economic values / ideals to solve common spiritual, cultural, socio-political, socio-economic issues. The key to understanding the peasant republic is the common cause.

As a socio-cultural, holistic historical phenomenon, the peasant republic was the result of the peasant revolution, a manifestation of peasant revolutionarity, peasant rebellion, and the implementation of the peasant political program. It convincingly witnessed the emergence of a new active subject of history, the peasant, in the historic arena of that time.

The book is aimed at scholars, lecturers, students, as well as a wide audience of readers, all who seek to fully grasp the features of national state-building during the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

The publication contains the results of studies conducted by President's of Ukraine grant for competitive projects F84/169-2019 «National state-building of period of the 1917-1921 Ukrainian revolution: peasant republics».

УДК 94(477):[321.1::316.324.5]] “1917/1921”
С29

ISBN 978-966-353-466-4

СЕЛЯНСЬКЕ РЕСПУБЛІКОТВОРЕННЯ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.

Монографія

В оформленні обкладинки використано картину М. Ведмідя “**Махновці**”.

Підписано до друку 16.12.2019. Формат 60х90. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 23,1. Зам. № 1979. Тираж 300 прим.
Друк ФОП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: offi ce@2upost.com